

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELAĞATI BİLİM DALI

**EL-AHFEŞ EL-EVSAT VE ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN ADLI ESERİ
IŞIĞINDA ARAP DİLİ GRAMERİNDEKİ YERİ**

(DOKTORA TEZİ)

Ayhan KAYA

Bursa-2014

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ARAP DİLİ VE BELAĞATI BİLİM DALI

**EL-AHFES EL-EVSAT VE ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN ADLI ESERİ
IŞIĞINDA ARAP DİLİ GRAMERİNDEKİ YERİ**

(DOKTORA TEZİ)

Ayhan KAYA

Danışman:

Doç. Dr. Hasan TAŞDELEN

Bursa-2014

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ..... Anabilim/Anasanat Dalı,
ARAP DİLİ VE BELAGATI..... Bilim Dalı'nda 710923003
numaralı AYHAN KAYA 'nın

hazırladığı

“El-Ahfas el-Evsat ve Manil-Kur'an Adlı Eseri İçerisinde Arap
Dil Gramerindeki Teri...” konulu doktora..... (Yüksek
Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik Tezi/Çalışması) ile ilgili tez savunma sınavı, 20/11/2016
günü 10:30 - 12:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda
adayın tezinin/çalışmasının başarılı..... (başarılı/başarısız) olduğuna
..... oybirliği..... (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Tasdeker

Doç. Dr. Hasan Tasdeker
Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)

Prof. Dr. Abdurrahman
Üye

Üye
Prof. Dr. Mehmet YALAR

Üye
Prof. Dr. İsmail Güler

Üye
Prof. Dr. M. Asım Yediyıldız

20/11/2016

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Ayhan KAYA
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı : Arap Dili ve Belagatı
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : xiv + 200
Mezuniyet Tarihi : / / 2014
Tez Danışman(lar)ı : Doç. Dr. Hasan TAŞDELEN

EL-AHFES EL-EVSAT VE ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN ADLI ESERİ İŞİĞİNDA ARAP DİLİ GRAMERİNDEKİ YERİ

Bu çalışmanın konusu, hem dilbilimsel tefsirin ilk örneklerinden kabul edilen hem de Arap Dili ve Belâğatı ile alakalı önemli görüşlerin ilk olarak kaleme alındığı Kur'ân'ın nahvî tefsirlerinden olan el-Ahfeş'in Me'âni'l-Kur'ân'ını dilbilimsel açıdan incelemektir. Ayrıca, el-Ahfeş ve eserinin Arap dilinin gelişiminde ne denli önemli bir yere sahip olduğuna işaret etmektedir.

Bu çalışmanın içerisinde yer alan konuları ifade etmek gerekirse, çalışma giriş ve iki ana bölüme oluşmaktadır. Giriş bölümünde, nahiv ilminin doğuşu, gelişimi ve Arap dilinde meşhur olan dil ekolleri hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca el-Ahfeş'in Basra ve Kûfe ekolleri üzerindeki etkisi incelenmiştir. Birinci bölümde, el-Ahfeş'in hayatı araştırılmıştır. el-Ahfeş'in, öğrencilik yılları, hocaları, talebeleri, eserleri ve ilmî yönü gibi konular ele alınmıştır. el-Ahfeş'in fikir dünyasının oluşmasında etkili olan ve el-Ahfeş'ten etkilenen şahsiyetler hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ise, tezin asıl gayesi olan el-Ahfeş'in Me'âni'l-Kur'ân adlı eseri dilbilimsel açıdan incelenmiştir. Eserin yazılma sebebi, eserde kullanılan metot ve eserin muhtevası gibi konular ele alınmıştır. Özellikle de el-Ahfeş'in, Me'âni'l-Kur'ân'ında nahiv ve sarf alanında ortaya koyduğu görüşleri örneklerle tespit edilmiştir. Bazı tartışmalı konularda Basra ve Kûfe ekollerinin temel görüşlerine müracaat edilerek el-Ahfeş'in görüşleriyle karşılaştırma yapılmıştır. Ayrıca el-Ahfeş ile aynı asırda yaşamış olan el-Ferrâ'nın Me'âni'l-Kur'ân'ına da atıfta bulunularak, el-Ahfeş ile el-Ferrâ'nın aynı konulardaki görüş farklılıkları ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışma sonuç ve kaynakça bölümleriyle son bulmuştur.

Anahtar Sözcükler:

Me'âni'l-Kur'ân, el-Ahfeş, Arap Dili, Dilbilimsel Tefsir, Nahiv, Dil Ekolleri

ABSTRACT

Name and Surname : Ayhan KAYA
University : Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Head of Basic Islamic Sciences
Branch : Department of Arabic Language and Rhetoric
Degree Awarded : PhD
Page Number : xiv+ 200
Degree Date : / / 2014.....
Supervisor (s) : Assoc. Doç. Dr. Hasan TAŞDELEN

AL-AKHFASH AL-AWSAT AND HIS PLACE IN THE ARABIC GRAMMAR THROUGH HIS BOOK MAANI'L-QURAN

The subject of this study is examined al-Akhfash's Maani'l-Quran which is one of the first examples of linguistic commentary and one of the nahivs of Quran having important notions about Arabic Language and Rhetoric from a linguistic perspective. Besides, it is to point out that how al-Akhfash and his study have an important role in the development of Arabic language.

It needs to express the subjects in this study that this study consists of an introduction and two main sections. In the introduction, it is given some information about the birth and development of Nahiv and the famous school in Arabic Language. Besides, the impact of al-Akhfash on the schools of Basra and Kufe is examined. In the first section, the life of al-Ahfesh - his student years, his masters, his students, his studies, his scientific aspect etc. - is investigated. Some information is given about figures who were impression on al-Akhfash and those who were impressed by al-Akhfash. In the second section, al-Akhfash's study named Maani'l-Quran which is the main objective of the thesis are examined. The subjects such as why this work were written, the method in this work and the content of the work are discussed. Especially, his views in Maani'l-Quran about Nahiv and Sarf (Grammar) are determined with examples. In some controversial issues, al-Akhfash's views are compared by applying the basic ideas of the schools of Basra and Kufa. In addition, difference ideas between al-Akhfash and el Ferra in the same topics are tried to manifest by referring to Meani'l-Quran from el Ferra who lived in the same century. The study ends with conclusions and bibliography.

Key Words:

Maani'l-Quran, al-Akhfash, Arabic Language, Linguistic Commentary, Nahiv (Grammar), languageSchools

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ	ix
KISALTMALAR.....	x
ÖNSÖZ	xi

GİRİŞ

YAŞADIĞI DÖNEM VE NAHİV ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

I. YAŞADIĞI DÖNEM	1
A. DÖNEMİN SİYASİ DURUMU	2
B. DÖNEMİN SOSYAL DURUMU	3
C. DÖNEMİN KÜLTÜREL DURUMU	5
II. NAHİV İLMİ VE EL-'AHFEŞ'E KADAR NAHİV ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR	9
A. NAHİV İLMİNİN TANIMI VE KONUSU	9
C. EL-AHFEŞ'E KADAR NAHİV ALANINDA YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR	11
D. MEŞHUR NAHİV EKOLLERİ	13
1. Basra Ekolü	14
2. Kûfe Ekolü	16
3. Basra ve Kûfe Ekollerinin Kısaca Karşılaştırılması	18
4. Bağdat Ekolü	23
5. Endülüs Ekolü ve Diğerleri	24

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYÂTI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ

I. HAYÂTI	25
A. İSMİ, KÜNYESİ, LÂKÂBİ VE NESEBİ	25
B. DOĞUM YERİ VE TÂRİHİ	32

C. ÇOCUKLUĞU VE GENÇLİĞİ.....	33
D. GÖRME YETİSİNE DAİR RİVAYETLER.....	35
E. AHLÂKI.....	35
F. SEYAHATLERİ.....	43
G. VEFÂTI.....	44
II. İLMÎ ŞAHSİYETİ.....	47
A. TAHSİLİ.....	47
B. HOCALARI.....	50
1. Halil b. Ahmed el-Ferâhidî.....	51
2. Sîbeveyh.....	55
3. Hammâd b. Zibrikân.....	56
4. Ebû Mâlik en-Nümeyrî.....	57
5. Ebû Şimr.....	58
C. TALEBELERİ.....	60
1. el-Cermî.....	61
2. el-Mâzinî.....	62
3. Ebû Muhammed et-Tevvezi.....	63
4. es-Sicistânî.....	63
5. Ebû'l-Fadl er-Riyâşî.....	65
6. el-Kisâî.....	66
D. ESERLERİ.....	67
1. Günümüze Ulaşan Eserleri.....	70
2. Günümüze Ulaşmayan Eserleri.....	75
E. MEZHEBİ İLE İLGİLİ RİVAYETLER.....	79
F. MENSUP OLDUĞU EKOL.....	80
G. EL-AHFEŞ'İN KENDİSİNDEN SONRA GELEN ÂLİMLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ.....	82
1. Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ.....	82
2. Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred.....	83
3. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ es-Sa'leb.....	84
4. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî.....	84
5. Ebû İshak İbrâhîm b. Serî ez-Zeccâc.....	85
6. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nâhhâs.....	85
7. Ebû Ali el-Fârisî.....	86
8. İbn Cinnî.....	86
9. İbn Manzûr.....	86

İKİNCİ BÖLÜM

EL-AHFEŞ EL-EVSAT'IN ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN'I VE NAHİV İLMİNDEKİ YERİ

I. KİTÂBU'L-ME'ÂNÎ (ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN).....	88
---	----

A. ESERİN ADI VE MÂNÂSİ.....	88
B. MEÂNİ'L-KUR'ÂN'DAKİ METODU	89
1. Âyetlerle İstîshâdı	90
2. Kırâatlerle İstîshâdı.....	91
3. Lehçelerle İstîshâdı.....	92
4. Şiirle İstîshâdı	93
5. Selîka ile İstîshâdı	95
6. Hadis ve Mesellerle İstîshâdı	96
C. KAYNAKLARI VE ETKİSİ	97
D. TELİF SEBEBİ VE TÂRİHİ	98
E. MUHTEVÂSİ.....	99
F. DİĞER MEÂNİ'L-KUR'ÂN SAHİPLERİ	105
II. EL-AHFES'İN ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN'INDA NAHİV İLE İLGİLİ	
GÖRÜŞLERİNDEN ÖRNEKLER	107
A. MERFÛÂT.....	107
1. Mübtedâ-Haber	107
2. Fâil	112
B. MANSÛBÂT.....	114
1. Mef'ûl'un Bih.....	114
2. Mef'ûl-u Fih	116
3. Hal.....	117
4. İstisnâ	120
C. İSİM.....	124
1. Müzekker-Müennes.....	124
2. Müfred-Müsennâ-Cemi	129
3. Gayr-ı Munsarif.....	135
4. Zamirler.....	137
5. İsm-i Mevsûl.....	139
6. Münâdâ	140
D. FİİL.....	141
1. Mukârabe Fiilleri (Kâde-Asâ-Zanne).....	141
2. Kâne ve Kardeşleri	141
E. MECRÛRÂT	144
1. İzâfet	144
2. Cer Harfi	145
F. EDATLAR.....	147
1. Fiili Muzâriyi Nasb Eden Edatlar.....	147
2. اِنَّ، اِنْ، اَنَّ، اِنِّ v.b. Edatlar	151
3. Şart ve Cezâ Edatları	158
4. İstifham Edatları	160
5. Zâit Edatlar	163
G. TEVÂBİ	165

1. Sıfat (Na't).....	165
2. Atf-ı Nesak.....	166
3. Bedel.....	170
III. EL-AHFES'İN ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN'INDA SARF İLE İLGİLİ	
GÖRÜŞLERİNDEN ÖRNEKLER	172
A. FİİL.....	172
1. Mâzi-Muzâri-Emir	172
B. İSİM.....	175
1. İsm-i Fâil.....	175
2. İsm-i Mef'ûl.....	178
3. Masdar	179
SONUÇ	182
BİBLİYOGRAFYA.....	185
ÖZGEÇMİŞ	200

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Çalışmamızda aşağıdaki transkripsiyon sistemi uygulanmıştır:

Sesliler:

أ : â إ : î أُ : û

َ : a, e ِ : i ُ : u

Sessizler:

ء : ' , ب : b , ت : t , ث : ṯ , ج : c , ح : ḥ , خ : ḫ , د : d , ذ : z , ر : r , ز : z , س : s ,
ش : ṣ , ص : ṣ , ض : ḍ , ظ : ṭ , ط : ṭ , ع : ' , غ : ğ , ف : f , ق : k , ك : k , ل : l , م : m
, ن : n , و : v , هـ : h , ي : y .

Yukarıda zikredilen sistemden farklı olarak:

- 1- Harf-i ta'rîf ile gelen kelimelerin başındaki şemsî ve kamerî harflerin okunuşu el-Kâmil, ez-Zemaḥşerî gibi belirtilmiştir.
- 2- Terkip halindeki ad ve lakapların cüzleri ayrı değil bitişik yazılmıştır. "Abdullâh" gibi. Ayrıca ilk cüzün bulunduğu yere göre i'râbı yazıda gösterilmiştir. Nûruddîn b. 'Abdirrahmân gibi.
- 3- Türkçe bölümünde Türk Dil Kurumu imlâ kurallarına uyulmuştur.
- 4- Türk müelliflerin ve Türkçe eserlerin adları Arapça terkibi halinde de olsa transkripsiyon sistemi uygulanmamıştır.
- 5- Bazı sesli harflerin bulunduğu yerlerde harflerin okunuşu esas alınarak bazen ince bazen kalın yazılmıştır.
- 6- Harf-I tarifler cümle başında da küçük harfle yazılmıştır. el-'Aḥfeş, ez-Zübeydî gibi.

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
a.g.e.	Adı Geçen Eser
b.	bin
Bas.	Baskı
Bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
Göz ve Yor.	Gözden geçiren ve yorumlayan
DEÜ.	Dokuz Eylül Üniversitesi
GÜEBE.	Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü
h.	Hicrî
m.	Milâdî
m.ö.	Milattan önce
Nşr.	Neşreden
O.M.Ü.İ.F.D.	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi
OMÜSBE.	Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
ö.	Ölüm tarihi
(r.a.)	Radıyallâhuanhu
s.	Sayfa
(s.a.v)	Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
S.Ü.	Selçuk Üniversitesi
S.Ü.İ.F.	Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
D.İ.A.	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Thk.	Tahkik
Trc.	Tercüme
Trs.	Tarih yok
v.b.	Ve benzerleri
Yrs.	Yayın yeri yok

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerîm'in dilinin Arapça olması Arap dilinin ve bu alanda yapılan çalışmaların önemini daha da artırmıştır. Özellikle hicrî II. asırdan itibaren pek çok alanda olduğu gibi Arap dili alanında da yapılan çalışmalar artmaya başlamıştır. Arap Dili ve Belâğatı alanında yazılmış olup günümüze ulaşan en eski ve en kapsamlı kitap şüphesiz Sîbeveyh'in (ö. 194/ 809) *el-Kitâb* adlı eseridir. Bu eserin gün yüzüne çıkması ve bugünlere dek nakledilmiş olması da el-Ahfeş el-Evsat (ö.215/830) sayesinde olmuştur. Zira Sîbeveyh'ten bu eseri okuyarak sonraki nesillere ulaştıran el-Ahfeş'tir. el-Ahfeş Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını okumuş olması, Arap dili ve belâğatı tarihinde dönüm noktası olan bir zaman diliminde yaşaması, Kur'ân'ı luğavî açıdan tefsir etmesi, Arapça ile alakalı önemli görüşler ortaya koyması, Basra ve Kûfe ekollerinin şekillenmesinde önemli bir paya sahip olması, onu ve onun meşhur eseri *Me'âni'l-Kur'ân*'ı bu alanda araştırma yapanların ilgi odağı haline getirmiştir.

Yine hicrî II. asırdan itibaren yazılan ilk tefsîrler de Luğavî tefsîr olarak yazılmıştır. Yani bu asırdaki tefsîrler, Kur'ân'ın dil özelliklerini ve gramer yapısını ele alan tefsîr/luğavî tefsîr şeklinde ortaya çıkmıştır. Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın (ö. 210/825), *Mecâzu'l-Kur'ân*'ı, Ebû'l-Hasen el-Kisâî'nin (ö. 189/805), *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, Ebû Zekeriyya el-Ferrâ'nın (ö. 207/822), *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, İbnu'l-Yezîdî'nin (ö. 237/851), *Ġarîbu'l-Kur'ân*'ı, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889), *Ġarîbu'l-Kur'ân*'ı, Ebû 'İshâk İbrahim b. Serî ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nahhâs'ın (ö. 338/949), *'Îrâbu'l-Kur'ân*'ı bu metot üzere yazılan tefsîrlerin en meşhurlarındandır.

el-Ahfeş hakkında Arap dünyasında bazı çalışmalar yapılmıştır. Bunlar arasında en çok dikkat çekenler el-Ahfeş'in günümüze ulaşan eserleri üzerine yapılan edisyon kritik/tahkik çalışmalarıdır. Müellifin günümüze ulaşan her üç eseri tahkik edilerek ilim dünyasına kazandırılmıştır. Bu eserlerden bizim çalışma alanımızı teşkil eden *Me'âni'l-Kur'ân* farklı zamanlarda üç akademisyen tarafından tahkik edilmiştir. İlk olarak Dr. Fâiz Fâris tarafından tahkik edilerek ilki 1979'da diğeri de 1981'de Kuveyt'te iki cilt olarak iki

defa bastırılmıştır. İkinci olarak Dr. Abdülemîr Muhammed Emin el-Verd'in tahkikiyle 1985 yılında Âlemü'l-kutub tarafından Beyrût'ta basılmıştır. Son olarak da Dr. Hüdâ Mahmud Kârâ'a tarafından tahkik edilerek 1990 yılında Mektebetü'l-hancî tarafından Kahire de iki cilt olarak basılmıştır.

el-Ahfeş'in günümüze ulaşan diğer önemli eseri *Kitâbu'l-kavâfi* de ilk olarak Dr. 'İzzet Hasen tarafından tahkik edilerek 1970 yılında Şam'da neşredilmiştir. İkinci olarak Ahmed Râtib en-Neffâh tarafından tahkik edilerek 1974 yılında yine Şam'da yayımlanmıştır. Günümüze ulaşan son kitabı *Kitâbu'l-'arûz* ise Dr. Ahmed Muhammed Abduddâyim Abdullâh tarafından tahkik edilerek 1989 yılında Kahire'de neşredilmiştir.

Bu çalışmalara ilaveten Arap dünyasında, el-Ahfeş'in gerek ilmî metodu gerekse bu alanda bıraktığı etkileri hakkında bazı çalışmalar yapılmıştır. Bunlara örnek olarak, Abdülemir Muhammed Emin Verd'in *Menhecü'l-'Ahfeş el-Evsat fi'd-dirâseti'n-nahviyye* adlı eseri, Abdülkâdir Ferîd'in *Lemehât belağîyye fî me'âni'l-Kur'ân li'l-'Ahfeş el-Evsat* adlı eseri, Ahmed Muhammed Harrât'ın *Minhâcu'l-'Ahfeş fî 'i'râbi'l-Kur'ân* adlı eseri ve Dr. Muhammed b. Ammâr b. Mes'ûd Dirîn'in *Eseru'l-'Ahfeş fi'l-kûfiyyîn ve teessuruhû bihim* adlı eserini gösterebiliriz.

Çalışmamıza başlamadan önce yaptığımız araştırma neticesinde Türkiye'de el-Ahfeş ile ilgili çalışmaların sadece DİA'da yer alan el-Ahfeş maddesindeki birkaç paragraflık bilgi ile sınırlı olduğunu öğrendik. Oysa el-Ahfeş hicrî II. asırda Basra ekolünün en önemli temsilcilerinden olup Kûfe ekolünün tesisinde de büyük etkisi olan bir şahsiyettir. Ayrıca Sîbeveyh'ten, en meşhur eseri *el-Kitâb*'ı bizzat okumuştur ve bu eserin günümüze ulaşmasını sağlayan kişi olma özelliğini de taşımaktadır. Arap dili alanındaki önemi bu kadar çok olan böyle bir şahsiyet hakkında Türkiyede şu ana kadar ciddi bir çalışma yapılmamış olması bizi böyle çalışmaya sevk etmiş ve yapılan çalışmanın bu alandaki önemli bir boşluğu dolduracağı kanâatini uyandırmıştır. Bununla beraber tezimizi bitirip savunma aşamasına geldiğimizde, Erdoğan Baş'ın el-Ahfeş'in *Me'âni'l-Kur'ân*'ını kraatler açısından inceleyen "Ahfeş ve Kiraatler" adlı bir çalışmayı kaleme aldığını öğrendik.

Çalışmamızda öncelikle nahiv ilminin tarihi, nasıl ortaya çıktığı, ilk üç asırda bu alanda ne gibi çalışmalar yapıldığı ve hangi ekollerin oluştuğu gibi çalışma alanımızın alt yapısını oluşturan konular Arap dili tarihi ile ilgili kitaplar taranarak incelenmiştir. el-

Ahfeş'in hayâtını kapsamlı bir şekilde inceleyebilmek için bu alanda yazılmış otuzdan fazla tabakat kitabı taranmıştır. Yine zaman zaman ilk dönemden günümüze gelen bazı tefsir ve tarih kitaplarından, lügatlardan da azami derecede istifade edilmiştir. el-Ahfeş hakkında Arap dünyasında kaleme alınmış kaynaklara müracaat edilmiştir. Ayrıca bu dönemde yazılmış diğer *Me'âni'l-Kur'ân* isimli eserler ve müellifleri hakkında bilgi verilerek luğavî tefsîrlerin ilk örnekleri kısaca tanıtılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır:

Giriş bölümünde, el-Ahfeş'in yaşadığı dönem siyasi, sosyal ve kültürel yönden incelenmiştir. Arap dilinde meşhur olan dil ekolleri ve özellikleri ele alınmıştır. Nahiv ilminin tanımı ve tarihi süreç içerisindeki gelişimi hakkında bilgi verilmiştir. Özellikle el-Ahfeş'in yaşadığı asra kadar nahiv alanında ne gibi gelişmelerin yaşandığı incelenerek el-Ahfeş'in kendi asrındaki nahiv ilmiyle alakalı gelişmeler üzerindeki etkisi ortaya konulmuştur.

Birinci bölümde, Arap dilinin meşhur iki gramer ekolü Basra ve Kûfe'nin temellerinin atıldığı dönemde yaşamış, üstelik her iki ekolün de oluşmasında ve gelişmesinde önemli bir rol oynamış olan el-Ahfeş'in hayâtı incelenmiştir. el-Ahfeş'in eğitim süreci, ders aldığı hocaları, talebeleri, seyahatları ve eserleri incelenmiştir. Ayrıca, el-Ahfeş'in, sonraki asırlarda yaşamış olan âlimlerin fikir dünyalarındaki etkileri, kaleme aldıkları eserlerinden örnekler verilerek tespit edilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde ise, el-Ahfeş'in *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eseri incelenmiştir. el-Ahfeş'in bu eseri yazma sebebi, eserin kaynakları, eserde kullandığı metot, eserin muhtevası araştırılmıştır. Özellikle de el-Ahfeş'in bu eseri kapsamlı bir şekilde taranarak, nahiv ve sarf alanında ortaya koyduğu görüşleri tespit edilerek Basra ve Kûfe ekollerinde bu görüşlerin ne derecede makes bulunduğu izah edilmiştir. Bazı tartışmalı konularda Basra ve Kûfe ekollerinin temel görüşleri mukayeseli olarak verilerek el-Ahfeş'in görüşleriyle karşılaştırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca el-Ahfeş ile aynı asırda yaşamış olan ve onun *Me'âni'l-Kur'ân*'ını örnek alarak kendi *Me'âni'l-Kur'ân*'ını yazan el-Ferrâ'nın eserine de atıfta bulunularak tespit edilebildiği kadarıyla karşılaştırmalı bir okumaya tabi tutulmuştur.

Bu çalışmayı yapmamızdaki ana hedefimiz, Arap dili alanında önemli bir yere sahip olan el-Ahfeş el-Evsat'ın hayâtını ve onun Arap dilinin ilk kaynaklarından biri olan meşhur

eseri *Me'âni'l-Kur'ân*'i dil açısından kapsamlı bir şekilde inceleyerek el-Ahfeş'in Arap dili ve belağatındaki yeri ve önemine işaret etmektir. Ayrıca bu eserin özelliklerine dikkat çekerek hem kendi dilimizde tanıtmak hem de bu alanda yapılacak olan diğer çalışmalara örnek olmaktadır. Özellikle hicrî II. asırdan itibaren kaleme alınan *Me'âni'l-Kur'ân* tarzı eserler üzerinde hem klasik Arap dili alanında araştırma yapacaklara hem klâsik ve çağdaş gramer kaynaklarını mukayeseli olarak inceleyecekleri hem de dilbilimsel tefsîr alanında çalışacak araştırmacılara mütevâzi bir katkı sunmaktır. Ayrıca bu çalışma, el-Ahfeş'in nahiv ve sarf ile alakalı herhangi bir eseri günümüze ulaşmadığından ilgili eserinden hareketle onun nahiv ve sarf ilmiyle alakalı görüşlerini öğrenmemiz açısından da önem arz etmektedir.

Çalışmamız süresince hiçbir zaman desteğini esirgemeyen ve tezin bütün aşamalarında her konuda ilgi ve alakasını eksik etmeyen kıymetli danışman hocam sayın Doç. Dr. Hasan TAŞDELEN'e, tez konusunun belirlenmesinden itibaren çalışmamızla alakalı her konuda destek olan ve bazı bölümleri okuma zahmetinde bulunan sayın Prof. Dr. İsmail GÜLER'e, zaman zaman tezle alakalı, fikirlerinden istifade ettiğim sayın Prof. Dr. Mehmet YALAR'a ve bana çalışmam boyunca destek olan diğer hocalarıma ve dostlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Ayhan KAYA

Bursa – 2014

GİRİŞ

YAŞADIĞI DÖNEM VE NAHİV ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

I. YAŞADIĞI DÖNEM

el-'Aḥfeşel-el-Evsatḥıcrî II. asrın ikinci yarısı ile III. asrın ilk yarısında yaşamıştır.¹ Abbâsiler Devleti'ne denk gelen bu dönem² klasik Arap edebiyatı tarihinin üçüncü aşaması olarak kabul edilmektedir.³

el-'Aḥfeş'in yaşadığı dönemde hüküm süren Abbâsi halifeleri sırasıyla: Ebû'l-'Abbâs es-Seffâḥ (132-136/750-754), Ebû Ca'fer el-Manşûr (136-158/754-775), Mehdî (158-169/775-785), Hârûn er-Reşîd (170-193/786-809), el-Emîn (193-198/ 809-813) ve Me'mûn'dur (198-218/813-833)⁴

Bilindiği üzere Abbâsi Devleti hicrî 132/750 yılında Hz. Peygamber'in amcası Hz. 'Abbâs'ın torunlarından Ebû'l-'Abbâs eş-Şeffâḥ (132-136/750-754) tarafından Kûfe'de kurulmuştur.⁵ Bu nedenle biz de Abbâsiler'in kuruluşundan hicrî 218/833 de halife olan Mu'taşım'ın (218-227/833-842) halifeliğine⁶ kadar geçen ve Abbâsi Devleti'nin ilk asrı olarak kabul edilen⁷ bu dönemi siyasî, içtimâî, kültürel ve ilmî durumları açısından genel hatlarıyla inceleyerek müellifimizin yaşadığı asrı biraz daha yakından tanımaya çalışacağız. Zira bu asırlar gerek siyasî gerekse kültürel ve sosyal açılardan birçok gelişimin ve değişimin olduğu dönemlerdir.

¹ el-Afeş, Ebû'l-Ḥasen Sa'îd b. Mes'ade, (ö. 215/830); **Kitâbu'l-ḳavâfi**, (Thk: Dr. 'İzzet Ḥasen), Matba'atü Vizâratü's-Şekâfe, Dimeşk, 1970, Mukaddime, s. 5.

² Bu dönemlerle ilgili ihtilaflar vardır. Bu dönemlerin belirlenmesi ve isimlendirilmesi konusunda edebiyat tarihçileri farklı kriterler kullanarak farklı isimlendirmelerde bulunmuşlardır. Bkz., Yalar, Mehmet; **Hazırlayıcı Faktörler Işığında Modern Arap Edebiyatına Giriş**, I. Bas, Emin Yayınları, Bursa, 2009, s. 23-24.

³ Dayf, Şevkî; **Târîḥu'l-edebi'l-'Arabî (el-Aşrül-câhili)**, XXIV. Bas, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, Trs, s.14.

⁴ Furat, **Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)**, I, 205-211.

⁵ Zeydân, Corci (ö. 1332/1914); **Târîḥu't-temeddüni'l-İslâmî**, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrût, Trs, I, 89; Furat, 'Aḥmed Subhi; **Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)**, I, (I-II), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul-1996, s. 206.

⁶ Furat, **Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)**, I, 211.

⁷ Zeydân, **Târîḥu't-temeddüni'l-İslâmî**, II, 281-282.

A. DÖNEMİN SİYASİ DURUMU

Hicrî 41/661 târihinde kurulan ve hızla sınırlarını genişleten Emevîler Devleti, hâkimiyeti altında bulunan Mısır, Şam, Irak, İran ve Horasan gibi birçok yerde yaşayan Süryânî, Fârisî, Kıptî, Rum ve Türk gibi Arap ırkından olmayanlara karşı ve hatta bunlardan Müslüman olanlar da dahil olmak üzere ırkçı tutumlar sergilemekteydi.⁸ Bu ırkçı tutumun halkta oluşturduğu rahatsızlığın da etkisiyle Emevîlerin son zamanlarında hicrî 129/747 Ebû Müslim el-Horasânî (ö. 137/755) öncülüğünde bir ayaklanma ortaya çıkmıştır. Emevî devletine düşman olan diğer grupların da yardımıyla Ebû Müslim el-Horasânî, Merv ve Nisâbur'a kadar hâkimiyet alanını yaymıştır. Daha sonra Ebû Müslim'e bağlı komutanlardan Kahtabe b. Şebib (ö. 132/749) komutasındaki kuvvetler Emevî ordularını yenerek Irak'a girmiştir.⁹

Bu sırada Ebû'l-'Abbâs eş-Şeffâh (132-136/750-754) hicrî 132/750'de Kûfe'de halifeliğini ilan ederek Abbâsi Devleti'nin ilk halifesi ünvanını almıştır.¹⁰ Abbâsi halifeleri Irak'a giderek Bağdat şehrini inşa etmişlerdir.¹¹ Halife Manşûr (136-158/754-775) Bağdat'ı hicrî 145/762'de devletin idare merkezi yapmıştır ki¹² Bağdat daha sonra Müslümanların en meşhur başkenti olacaktır.¹³

Halife Manşûr dönemi ise daha çok savaş ve fetihlerle geçmiştir.¹⁴

Mehdî (158-169/775-785) zamanında Bizanslılara karşı seferler yapılmış ticaret ve sanayi geliştirilmiştir. Şehirler arasında yollar açılarak posta teşkilatının daha düzenli çalışması sağlanmıştır.

Hârûn er-Reşîd (170-193/786-809) zamanında Bizanslılarla mücadeleye devam edilmiştir.¹⁵

Me'mun (198-218/813-833) zamanında siyasî iç çekişmeler artmıştır. Özellikle Hz. 'Ali taraftarları ile mücadeleleri devam etmiştir.¹⁶ Hârûn er-Reşîd ve Me'mun zamanının Abbâsi devletinin her açıdan en parlak dönemi olduğunu söyleyebiliriz.¹⁷

⁸ Zeydân, *Târihu't-temeddüni'l-İslâmî*, II, 282.

⁹ Furat, *Arap Edebiyatı Târihi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, 205.

¹⁰ Furat, *Arap Edebiyatı Târihi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, 206.

¹¹ Emîn, *Duha'l-İslâm*, II, 14.

¹² Furat, *Arap Edebiyatı Târihi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, 206.

¹³ Zeydân, *Târihu't-temeddüni'l-İslâmî*, I, 89.

¹⁴ Zeydân, *Târihu't-temeddüni'l-İslâmî*, I, 89.

¹⁵ Furat, *Arap Edebiyatı Târihi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, 207-208.

B. DÖNEMİN SOSYAL DURUMU

Bu dönemde, Emevîlerin aksine bütün devlet görevlerinde sadece Araplar yer almıyordu. Çoğunluğu İranlılar olmakla beraber diğer milletlerden kişiler de yer almaktaydı.¹⁸ Yönetim ve saray görevleri Arap olmayanların elinde bulunuyordu.¹⁹ Abbâsiler İranlıları komutanlık, kadılık, vezirlik ve kâtiplik gibi önemli görevlere getirmişlerdi.²⁰ Böylece dil, ırk, din ve âdetleri farklı olan toplumlar İslam şemsiyesi altında birlikte yaşamaya başlamışlardı. Bu dönemde eğitimin temelinde, kabilenin önde gelenlerinin davranışlarının taklit edilmesi yer almaktaydı. Yani bu büyüklerin âdet ve davranışları ahlakî değerleri oluşturuyordu.²¹ Sosyal hayat açısından Irak, Şam, Basra ve Kûfe gibi yerlerde farklılıklar vardı.²²

Abbâsiler döneminde halk genel olarak iki katmana ayrılmıştı. Bunlar, hâssa (havas) ve âmme (avam) olarak isimlendiriliyordu. Bu katmanlar da kendi içinde çeşitli bölümlerden oluşmaktaydı.²³

Hâssa (Havas)

Hâssa kendi içinde beş sınıfa ayrılıyordu:

a) Halîfe

Halîfe, dini ve siyasi lider olan kişidir. Bu makamda olan kişiye insanlar tarafından saygı gösterilir ve itaat edilirdi.

b) Halîfe ehli (Hâşimoğulları)

Bunlar, halîfeden sonra insanlar arasındaki en değerli kişilerdir. Şerefli ve kralın oğulları diye isimlendirilirlerdi. Halîfenin yanına girdiklerinde onun tahtının yanında otururlardı. Hâşimoğulları, Abbâsilerin kurulmasında onlara çok büyük destek vermiştir. Mallarıyla, askerleriyle yardım ettikleri gibi siyasî ve fikrî alanda da halifeye yardım etmişlerdir.

¹⁶ Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, 209-210.

¹⁷ Zeydân, *Târîhu't-temeddüni'l-İslâmî*, I, 89.

¹⁸ Emîn, *Đuħa'l-İslâm*, II, 14.

¹⁹ Huart, Clement; *Arap ve İslam edebiyâtı*, (Çev: Cemal Sezgin), Ankara, Trs, s. 74.

²⁰ Şelebî, *Ebû 'Ali el-Fârisî*, s. 35.

²¹ Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, 220.

²² Emîn, *Đuħa'l-İslâm*, II, 15.

²³ Zeydân, *Târîhu't-emeddüni'l-İslâmî*, V, 537.

c) Devlet adamları

Bunlar, vezirler, kâtipler ve komutanlardan oluşmaktadır. Abbâsi devletinin kurulduğu dönemde bunların çoğu İran soylu ailelerden geliyordu.

d) Ehlü'l-Büyütât

Bunlar, Hâşimoğulları dışında kalan diğer önde gelen şahsiyetlerdir. Bu kişilerin değeri neseplerinin peygambere ya da kureyşoğullarına dayanmasından kaynaklanmaktadır. Halifeler bunları sürekli gözetip hediyeler verir ve meclislerine davet ederlerdi. Bu kişilerin itibarı halife el-Emîn'in (193-198/ 809-813) öldürülmesine kadar devam etmiştir. Mu'taşım'ın halife olmasıyla itibarlarını kaybetmişlerdir.

e) Tevâbiu'l-Hâssa²⁴

Hâssa tabakasına tabi olan gruptur. Bunlar da kendi içinde dört farklı kısma ayrılmıştır.

1. Cünd: Askerler

2. A'vân

Bunlar, halifenin ve devlet adamlarının yanında bulunur, onların evlerinde yaşarlar ve onların meclislerine katılırlardı. Onların belirli bir mertebeleri vardır ve ona göre yetkileri vardır. Bunlar akıllı ve kültürlü insanlardır. Günümüzdeki danışmanların görevlerini icra ettiklerini söylesek yanılmış olmayız.

3. Mevâlî: Köleler grubudur. Bunlar genellikle başka yerlerden halifenin sarayına hediye olarak gönderilen, savaş esiri olarak tutulan ya da harac yerine vb. durumlara binaen gönderilen beyaz ve siyah kölelerdir.²⁵

4. Hadem: Hizmetçiler. Bunlar da kendi içlerinde üç sınıfa ayrılmışlardır.²⁶

Âmme (Avâm)

²⁴ Zeydân, *Târihu't-temeddüni'l-İslâmî*, V, 537.

²⁵ Mevâlî ile ilgili detaylı bilgi için Bkz., Zeydân, *Târihu't-temeddüni'l-İslâmî*, IV, 370-375.

²⁶ Zeydân, *Târihu't-temeddüni'l-İslâmî*, V, 537-549

Âmme sınırlanmayacak kadar çoktur. Çünkü bunlar pek çok milletten oluşmaktaydılar. İçlerinde Araplar, İranlılar, Türkler, Horasanlılar, Rumlar, Ermeniler, Kürtler ve Kıptîler gibi pek çok millet yer almaktaydı. Bu nedenle bunlar genel olarak iki kısma ayrılmıştır.

a. Hâssaya yakın olanlar

Bunlar arasında edebiyatçılar, şâirler, sanatçılar, ulemâ, fakîhler, değerli şeyler satan tüccarlar (altın, gümüş ve ipek gibi değerli eşya ve maden satanlar) yer almaktadır.

b. Tüccarlar, meslek erbabları, çobanlar ve diğerleri

Bunlar arasında köylerdeki çiftçiler (bunların çoğu zımmî idi), şehirde oturan kasaplar, balıkçılar, marangozlar, demirciler, dokumacılar, berberler, fırıncılar gibi küçük tüccarlar yer almaktadır.²⁷

Abbâsi Devleti'nin sınırlarının genişlemesiyle yukarıda da ifade ettiğimiz gibi çeşitli millet ve mezheplere mensup pek çok insan bu devletin sınırları içinde yaşamıştır. Bu denli kozmopolit bir yapıya sahip olan bu toplumda zaman zaman çeşitli etnik gruplar arasında tartışmalar ve kavgalar çıkmış ve hatta bu olaylar neticesinde birçok insan ölmüş, evler yakılıp yıkılmıştır.²⁸

C. DÖNEMİN KÜLTÜREL DURUMU

Abbâsilerin ilk asrında yani İslam'ın da ikinci asrı olan bu dönemde dini ilimler birbirinden ayrılarak bağımsızlaşmaya başlamıştır. Hadis, fıkıh, tefsîr gibi ilimlerin tedvin dönemi başlamıştır. Yine dil ve tarih kitapları da bu dönemde tedvin edilmiştir. Bu dönemden önce rivâyet ilmi yaygındı. Bilgi sonraki nesillere daha çok sözlü nakillerle ulaştırılıyordu. Emevîler döneminde ilim, âlimlerin rivâyetlerine ya da üzerinde ittifak olunan sayfalardan yapılan rivâyetlere dayanıyordu. Sayfalarda fıkıhla, dille ya da nahivle alakalı meseleler yer alıyordu.²⁹

Emevîler döneminde ilimler ağırlıklı olarak Kur'ân ve Sünnet eksenli İslami ilimlerden oluşmaktaydı. Abbâsilerle beraber dini ilimlerin yanında dünyevi ilimlere de

²⁷ Zeydân, *Târihu't-temeddüni'l-İslâmî*, V, 550-570.

²⁸ Yıldız, Hakkı Dursun; "Abbâsiler" (E. İçtimai ve İktisadi Hayat), *D.İ.A.*, İstanbul, 1988, I, 46-48.

²⁹ Emîn, *Đuħa'l-İslâm*, II, 11.

önem verilmiştir. Medreselerde tıp, felsefe, mantık ve kimya gibi aklî ilimler de okutulmaya başlamıştır.³⁰

Bu dönem de özellikle Arap dili çalışmaları açısından birçok önemli eser kaleme alınmıştır. Birçok dilci başta Basra olmak üzere Kûfe ve Bağdat'a gelen bedevî Araplarla temasa geçerek onlardan dil ile ilgili malzemeler toplamıştır. Yine bu âlimlerden Ebû 'Amr b. el-'Alâ' (ö. 154/771), Halil b.'Aḥmed (ö. 170/786), Ebû 'Ubeyde (ö. 210/825), Ebû Zeyd el-Enşârî (ö. 215/830) ve el-Eşma'î (ö. 216/831) gibi birçok âlim de dil ile ilgili malzeme toplamak için çöllere giderek bedevilerin içinde yaşamışlardır. Hatta bazılarının 40 yıl çöllerde kaldığı rivâyet edilmiştir.³¹

Yine bu dönemde Emevîler devrinin sonlarında kendini göstermeye başlayan edebî tenkit; dil, nahiv ve arûz alanında yapılmaya devam etmiştir.³² Bu devirde nesir edebiyatçılarıyla divan kâtipleri elinde gelişmiştir.³³ Hitabet tedrici olarak gerilemeye başlamış ve yerini nesir edebiyatının neredeyse tamamına hükmetmeye başlayan “*el-Kitâbe*” denilen kâtiplik almaya başlamıştır.³⁴

Bu dönemde özellikle nahiv alanında çok ciddi ilerlemeler kaydedilmiştir. Çünkü Arap dilinin temelini oluşturan meşhur Basra ve Kûfe ekolleri bu dönemde oluşmuştur. Ayrıca Basra ve Kûfe ekollerine mensup âlimler sonraki asırda kurulacak olan Bağdat ekolünün temellerini yine bu dönemde atmışlardır.³⁵

Bu dönemde hemen her alanda ilk örnekler olan eserler kaleme alınmıştır. Örneğin şiir alanında, el-Mufaḍḍal eḍ-Ḍabbî (ö.178/794), 47'si câhiliyye, 14'ü muhadram ve 6'sı da İslami dönemde yaşamış 67 şâirin şiirlerinden oluşan³⁶ *el-Mufaḍḍaliyyât* adlı antolojik eserini yazmıştır.³⁷

³⁰ Emîn, *Ḍuḥa'l-İslâm*, II, 12.

³¹ Çögenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 136-137.

³² Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, 66.

³³ Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, 219.

³⁴ Yalar, *Hazırlayıcı Faktörler Işığında Modern Arap Edebiyatına Giriş*, s. 31.

³⁵ Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, 243.

³⁶ Çögenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 34.

³⁷ Emîn, *Ḍuḥa'l-İslâm*, II, 13.

el- Eşma'î (ö.216/831) 44'ü cahiliye, 14'ü muhadram, 6'sı İslamî ve 7'si hayâtı hakkında bilgi sahibi olmadığımız toplam 71 şâire ait şiirleri içeren³⁸ *el-Eşma İyyât* adlı şiir antolojisini yine bu dönemde kaleme almıştır.³⁹

Özellikle hicrî II. asırdan itibaren birçok filolojik çalışmalar hız kazanmıştır. *Ğarîbu'l-Kur'ân*, *Me'ânî'l-Kur'ân* ve *İ'râbu'l-Kur'ân* adlı eserler bu tür çalışmaların ilk örneklerini teşkil etmektedir.⁴⁰

Yine bu dönemde ilk alfabetik lügat kabul edilen *Kitâbu'l-ayn* Hâlıl b.'Aḫmed tarafından kaleme alınmıştır. Hâlıl b.'Aḫmed bu eserinde kalb⁴¹ sistemini uygulamıştır.⁴²

Gramer alanında da bu dönemde önemli eserler kaleme alınmıştır. Hâlıl b. 'Aḫmed'in *el-Cümel fi'n-nahv*, Sîbeveyh'in *el-Kitâb el-'Aḫfeş*'in *Kitabu'l-evsaṭ fi'n-nahv* ile *Kitabu'l-meḳayîs* ve el-Müberred'in *el-Muḳteḏab* adlı eserleri burada zikredilebilir.⁴³

Bu dönemde edebiyat alanında yazılan en önemli eserler: Ebû 'Ubeyde'nin *Kitabu'l-Hayl* adlı eseri, el-Câhız'ın (ö. 255/869) meşhur *Kitâbu'l-Hayevân* ile *el-Beyan ve't-tebyîn* adlı eserleridir.⁴⁴

Bu dönemden günümüze ulaşan en eski mesel kitapları Mufaḏḏal eḏ-Ḍabbî' (ö. 168/784) ve Mu'erric es-Sedûsî'nin (ö. 174/790) *Kitâbu'l-emşâl* adlı eserleridir.⁴⁵

Arûz ile ilgili bu alanda yazılan ilk eserler el-'Aḫfeş'in *Kitabu'l-'arûz* ve *Kitabu'l-kavâfi* adlı kitaplarıdır.

Bu dönemde Kur'ân üzerine çalışmalar da yoğunlaşmıştır. Özellikle filolojik alanda birçok eser yazılmaya başlamıştır. Dil bilimsel tefsîrin ilk örnekleri sayılan *Ğarîbu'l-*

³⁸ Bulut, Ali; *Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, OMÜSBE, Samsun, 2003, s. 22.

³⁹ Emîn, *Ḍuḫa'l-İslâm*, II, 13.

⁴⁰ Bulut, Ali; "Kur'ân Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Ğarîbu'l-Kur'ân, Me'ânî'l-Kur'ân, İ'râbu'l-Kur'ân) ve Bu Alanda Eser Veren Müellifler (Hicrî İlk Üç Asır)" O.M.Ü.İ.F.D, sayı 12 ve 13, yıl-2001, s. 394.

⁴¹ Bu sisteme göre mesela (عبد) kelimesi (ع) bölümünde ele alınmış, (عبد) kelimesinin maklûbu olan (عبد) kelimeleri de burada zikredilmiş, ancak (ب) ve (ب) bölümüne gelince tekrar ele alınmamıştır. Bkz., Çögenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s.123,124.

⁴² Çögenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s.123.

⁴³ Çögenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s.161-163.

⁴⁴ Çögenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 2-3; Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, 227-228; Emîn, *Ḍuḫa'l-İslâm*, II, 13.

⁴⁵ Çögenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s.100.

Kur'ân, *Me'âni'l-Kur'ân*, *Î'râbu'l-Kur'ân* isimleriyle bu sahanın ilk ve temel kaynaklarını teşkil eden eserler kaleme alınmıştır.⁴⁶

Ğarîbu'l-Kur'ân türü eserler arasında yer alan Ebû 'Ubeyde'nin (ö. 210/825) *Mecâzu'l-Kur'ân*'ı, İbnü'l-Yezîdî'nin (ö. 237/851) *Ğarîbu'l-Kur'ân*'ı ve İbn Kuteybe'nin (ö. 213/828) *Ğarîbu'l-Kur'ân*'ı ve *Me'âni'l-Kur'ân-Î'râbü'l-Kur'ân* türü eserler arasında yer alan el-'Ahfeş, el-Kisâi (ö. 189/805) ve el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Me'âni'l-Kur'ân*⁴⁷ adlı eserleri bu dönemde kaleme alınan eserlerdendir.⁴⁸

Me'mun Kalamî konulara ilgi duymaktaydı. Bu nedenle de kendi huzurunda Kalam âlimlerinin münazara yapmalarına müsade ederdi. Kalam alanında "Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı" tartışmaları bu dönemde ortaya çıkmıştır.⁴⁹ Me'mun, hicrî 212/828 yılında Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikrini ilan etmiştir. Dönemindeki bütün kadıların da bu fikre uymalarını emretmiştir. Bu fikir kendisinden sonra gelen Mu'tasım ve Vâşık (227-232/842-847) zamanında da devam etmiştir. Yine bu dönemde el-Ferrâ' (ö. 207/822), meşhur eseri *Me'âni'l-Kur'ân*'ı onun isteği ile yazmıştır.⁵⁰

Edebiyat, sanat ve ilme önem verilmiştir. Fethedilen şehirlerden ülkeye birçok eser getirtilmiştir. Yunanca eserler Arapça'ya çevrilmiştir.⁵¹

Bu dönemde diğer dillerden Arapçaya pek çok eser çevrilmiştir.⁵² Bu eserler arasında Kelile ve Dimne,⁵³ Aristo'nun (m.ö. 384-322) eserleri, Batlamyus'un (ö. 168/780) *Macesda'sı*, Öklid'in (m.ö. 330/275) *Elemanlar* adlı kitabı⁵⁴ gibi eserleri sayabiliriz.⁵⁵

⁴⁶ Karagöz, Mustafâ; **Dilbilimsel Tefsîr ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı (Hicrî İlk Üç Asır)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, EÜSBE, Kayseri, 2009, s.118-119.

⁴⁷ Karagöz, **Dilbilimsel Tefsîr ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı (Hicrî İlk Üç Asır)**, s.125-146.

⁴⁸ Bu dönemde yazılan "*Me'âni'l-Kur'ân*" lar hakkında detaylı bilgi II. Bölümün başında verilmiştir.

⁴⁹ Furat, **Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)**, I, 210-211.

⁵⁰ Furat, **Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)**, I, 211.

⁵¹ Furat, **Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)**, I, 207-208.

⁵² Emîn, **Đuħa'l-İslâm**, II, 13.

⁵³ Furat, **Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)**, I, 220.

⁵⁴ M.Ö.dördüncü yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Yunan matematikçisidir. Geometri üzerine yazdığı *Elemanlar* isimli eseriyle meşhurdur. Her ne kadar eser genel olarak geometri üzerinde ise de, geometrik cebri ve sayılar teorisini ele alan kısımlar da vardır. 13 kitaptan meydana gelmekte olup, 14 ve 15 kitap olarak bilinenler sonradan uydurmadır. Optik, Olay, Veri ve Şekillerin Bölümü Üzerine isimli diğer eserleri de mevcuttur.

⁵⁵ Furat, **Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)**, I, 207.

II. NAHİV İLMİ VE EL-'AḤFEŞ'E KADAR NAHİV ALANINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

A. NAHİV İLMİNİN TANIMI VE KONUSU

Nahvin ne anlama geldiğiyle alakalı Arap dilcileri farklı görüşler beyan etmişlerdir. Bu görüşleri zikretmeden önce bu kavramın lügat anlamına bakalım.

Ḥalîl b.'Aḥmed (ö.170/786), nahiv kelimesinin “bir şeye yönelmek” anlamına geldiğini ifade eder. (نَحَوْتُ نَحْوَهُ) “onun tarafına yöneldim” anlamındadır.⁵⁶

el-Cevherî (ö. 393/1003), nahvin lügat anlamını, (نَحَوْتُ نَحْوَكُ أَي قَصَدْتُ قَصْدَكَ) örneğinde olduğu gibi “yönelmek, kasdetmek ve örnek almak” olarak, (نَحَوْتُ بَصْرِي إِلَيْهِ أَي (صَرَفْتُ) örneğinde ise “yönelmek” olarak zikreder.⁵⁷

İbn Fâris (ö. 395/1004) de, nahvin lügat anlamını (نَحَوْتُ نَحْوَهُ) örneğinde olduğu gibi “yönelmek” olduğunu belirtir.⁵⁸

Bu tanımlamalardan da anlaşıldığı kadarıyla, sözlükte, fiil olarak “yönelmek, kasdetmek, izini takip etmek” gibi anlamlara gelen nahv kelimesi, isim olarak “yön, taraf, yol” anlamlarına gelmektedir.⁵⁹

Nahvin terim anlamı hakkında ise şu tanımlamalar yapılmıştır:

el-Cevherî, nahvin terim anlamını, “Arap kelâmının i'râbı ” olarak tanımlamaktadır.⁶⁰

İbn Fâris ise, nahiv ile kelâmın (sözün) yol ve yönteminin kastedildiğini söyler.⁶¹

eş-Şerîf el-Curcânî (ö. 816/1413) nahiv ilmini, ‘Arapça terkiplerin durumlarının i'râb, bina ve diğer açılardan bilinmesini sağlayan kurallar’ olarak tarif etmektedir.⁶²

⁵⁶ el-Ferâhidî, Ebû 'Abdirrahmân Ḥalîl b. 'Aḥmed (ö.170/786); **Kitâbu'l-'ayn 'alâ ḥurûfi'l-mu'cem**, (Thk: 'Abdülhamîd Ḥindâvî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, Trs, IV, 201.

⁵⁷ el-Cevherî, Ebû'n-Naşr 'İsmâ'îl b. Ḥammâd (ö. 393/1003); **es-Şihâh tâcu'l-luğa ve şihâhi'l-'Arabiyye**, IV. Bas, (Thk: 'Aḥmed 'Addülgafûr Aṭṭâr), Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût, 1990, s. 2503.

⁵⁸ İbn Fâris, Ebû'l-Ḥüseyyin 'Aḥmed b. Zekeriyâ (ö. 395/1004); **Mu'cemu mekâyîsi'l-luğa**, (Thk: 'Abdüsselâm Muḥammed Ḥârûn), Dâru'l-Fikr, Yrs, 1979, V, 403.

⁵⁹ Durmuş, İsmail; “Nahiv”, **D.İ.A**, İstanbul, 2006, XXXII, 300.

⁶⁰ el-Cevherî, **es-Şihâh tâcu'l-luğa ve şihâhi'l-'Arabiyye**, s. 2504.

⁶¹ İbn Fâris, **Mu'cemu mekâyîsi'l-luğa**, V, 403.

⁶² el-Curcânî, es-Seyyid eş-Şerîf, 'Alî b. Muḥammed (ö. 816/1413); **et-Ta'rîfât**, Yeni Bas, Mektebetü Lübnân, Beyrût,1985, s. 259-260.

es-Suyûtî *el-’İktirâh fî ’ilmi ’uşûlün’-nahv* adlı eserinde nahvin ne anlama geldiğine dair birçok kişinin tanımına yer verir. Bunlardan, Ebû Sa’îd ‘Ali b. Mes’ûd Ferruhân (ö. 548/1163) ve Muhammed b. Mes’ûd el-Ğaznî (ö. 431/1046), nahvin ilmî bir sanat olduğunu zikrederler. Ayrıca bu ilim vasıtasıyla, Arap kelamı kullanıldığında hangi yönden doğru ve hangi yönden yanlış anlaşılacağına da bilindiğini ifade ederler.⁶³

Yaḥya b. Hişâm el-Hazravî’ye (ö. 646/1261) göre ise nahiv kıyas ilmidir. Yani Arapçadaki ikil, çoğul, ismi tasğir gibi kaideleri ve kelime sonlarının (i’râb) nasıl okunacağını kurallarını ortaya koyan bir ilim dalıdır.⁶⁴

Nahiv ilminin konusuna gelince, bilindiği üzere bu ilim ilk dönemlerde Kur’ân-ı Kerîm ve Hadîs-i Şeriflerin doğru okunması için uygulanan basit bir ilimdi. Başka bir ifade ile, İslamiyetten sonra ortaya çıkan yanlış konuşmaları engellemek amacıyla, cümleler ve cümlenin kısımları üzerinde duran dar kapsamlı bir bilgi mecmuasıydı. Yine nahiv ilmi, ilk dönemlerde sarf ilmiyle alakalı olan, kelimelerin yapıları ve kelimelerin şekillerinin değişmesiyle beraber mânâlarının değişmesi ve kelimelerin kökleri gibi konuları da içine alan bir bilim dalıydı. Zira ilk dönemlerde Arap diliyle alakalı bütün bu çalışmalar nahiv ilmi içinde mütaâla edilmekteydi. Bu durum hicrî I. asrın sonlarına kadar devam etti. Daha sonraki dönemlerde ise nahiv ilmi sarf ilminden ayrılarak müstakil bir ilim halini aldı.⁶⁵ Diğer bir tabirle nahiv ilmi ilk olarak sarf/morfoloji ve cümle yapısı/sentaksı içine alan geniş mânâsıyla gramerin karşılığı olarak kullanılmıştır. Ancak III. yüzyılda morfoloji, sarf ilmi adı altında ayrı bir ihtisas alanı haline gelince nahiv ilmi de daha çok cümle yapısı/sentaksı içine alan bir ilim dalı haline gelmiştir.⁶⁶

Bugün de Arap dilcileri gramerdeki bu taksimi aynen devam ettirirler. Bu alanlardan biri fiil, kök ve çekimlerini, isim ve sıfatların yapılarını, bunların müennes ve çoğullarının yapılarını vb. içeren ve böylece yalnız tek tek kelimelerin şekilleri ile meşgul

⁶³ es-Suyûtî, Celâluddîn ‘Abdurrahmân b. Ebû Bekr (ö. 911/1505); *el-’İktirâh fî ’ilmi ’uşûlün’-nahv*, (Şerh: Muhammed Süleyman Yâkût), Dâru’l-Ma’rifeti’l-Câmiyye, Yrs, 1426/2006, s. 21, 24.

⁶⁴ es-Suyûtî, *el-’İktirâh fî ’ilmi ’uşûlün’-nahv*, s. 22. Ayrıca nahivle ilgili bir çok tanım için Bkz., *el-’İktirâh fî ’ilmi ’uşûlün’-nahv*, s. 20-24.

⁶⁵ Küçükkalay, Hüseyin; *Kur’ân Dili Arapça*, Manevi Değerleri Koruma ve İlim Yayma Cemiyeti Neşriyatı No: 1, Denizkuşları Matbaası, Konya, 1969, s. 51.

⁶⁶ Çetin, M. Nihad, “Arap”, *D.İ.A*, İstanbul, 1991, III, 296.

olan şekil bilgisi, “ilmu’s-sarf” veya “tasrîf”; diğeri de sentaksı inceleyen “ilmu’n-nahv” dir.⁶⁷

B. el-‘AHFEŞ’E KADAR NAHİV ALANINDA YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR

Nahivle alakalı ilk eserler Basralı dil âlimleri tarafından yazılmıştır. Hz. ‘Ali ve Ebû’l-Esved ed-Düelî’den sonra nahiv âlimi Naşr b. ‘Âsım ve Yahyâ b. Ya‘mer’den ders alan⁶⁸ ‘Abdullâh b. Ebi ‘İshâk el-Haçramî (ö. 127/745) bu alanda ilk kitap yazan kişi olarak tahmin edilmektedir.⁶⁹

Ebû ‘İshâk’ın talebesi olan, ‘Îsâ b. ‘Ömer eş-Şekâfi’ye (ö. 149/ 766) ait olan *el-Câmi*’ ve *el-İkmâl* adlı iki eser ise gramer alanında yazılan ve isimleri bilinen ilk iki eserdir. Hâil b. ‘Ahmed bu iki eseri bir şiirinde şu şekilde ifade etmiştir.

ذَهَبَ النَّحْوُ جَمِيعاً كُلُّهُ غَيْرَ مَا أَحَدَتْ عِيسَى بْنُ عُمَرَ.
ذَلِكَ إِكْمَالٌ وَ هَذَا جَامِعٌ فَهُمَا لِلنَّاسِ شَمْسٌ وَ قَمَرٌ.

*‘Îsâ b. ‘Ömer’in ortaya koyduğu şey dışında nahvin tamamı gitti. İşte şu İkmâl bu da Câmi’dir. Onların her ikisi de insanlar için güneş ve aydır.*⁷⁰

İbnü’l-Enbârî, bu iki eseri de görmediğini ve hatta bu eserleri göreni de görmediğini bildirir. el-Müberred (ö. 286/900), ise, bu eserlerden birisinden bazı sayfalar okuduğunu ve onda (nahivle ilgili) temel kurallara işaretler olduğunu nakleder.⁷¹ Hâil b. ‘Ahmed ise bu iki eserin diğeri kitapları gölgede bıraktığını iddia etmektedir. Bazıları da Sîbeveyh’in *el-Kitâb*’ının temelini *el-Câmi*’nin oluşturduğunu ifade eder. Bu eserde nahiv konuları detaylı bir şekilde ele alınmış; *el-İkmâl*’de ise nahivle alakalı eksiklikler giderilmiştir. Bu eserler günümüze kadar ulaşmamıştır.⁷²

Bu alanda Kûfe mektebinde ilk eser veren kişi ise er-Ru’âsî’dir (ö. 175/791).⁷³ ez-

⁶⁷ Bulut, Ali; *Sîbeveyh’in el-Kitâb’ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, OMÜSBE, Samsun, 2003, s. 6.

⁶⁸ Ebû’l-‘Âsım b. ‘Ömer, *Merâtibü’n-nahviyyîn*, s. 32.

⁶⁹ Emîn, *‘Duha’l-İslâm*, II, 289; Çöğenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 160; Çetin, M. Nihad; “Arap”, *D.İ.A.*, III, 296; Topuzoğlu, “Halil b. Ahmed”, *D.İ.A.*, XV, 311.

⁷⁰ Zeydân, *Târîhu ‘âdâbi’l-luğati’l-‘Arabiyye*, II, 115; Emîn, *‘Duha’l-İslâm*, II, 290; Çöğenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 161; Muhtar, *Târîhu’n-nahvi’l-‘Arabî fi’l-Meşriq ve’l-Mağrib*, s. 43.

⁷¹ Emîn, *‘Duha’l-İslâm*, II, 290.

⁷² Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, 243-244.

⁷³ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 71.

Zübeydî, ona ait *el-Cem ve'l-ifrâd* adlı bir eseri zikreder.⁷⁴ İbnü'n-Nedim de (ö. 380/990), onun *el-Fayşal* adında bir eser telif ettiğini söyler. Hâlıl b. 'Aħmed, kendisinden bu eseri istemiş o da göndermiş, bunun üzerine Hâlıl b. 'Aħmed bu eseri okumuş ve sonra da kendi kitabını yazmıştır. Sîbeveyh, *el-Kitâb* adlı eserinde er-Ru'âsî'den, '*kâle el-kûfi*' diye bahseder.⁷⁵

Bunların ardından Hâlıl b. 'Aħmed'in, Arap dilinin gelişmesindeki rolü çok büyüktür. Hâlıl b. 'Aħmed, nahivle ilgili ele aldığı konuların sınırlarını çizmiş, terimlerini hazırlamış ve onların sistemli disiplinler haline gelmesini sağlayacak usuller belirleyerek Arap dilinin en az bir asırlık mesafe kat etmesini sağlamıştır.⁷⁶ Özellikle *Kitâbu'l-'ayn*, Arap lügatçiliği sahasında telif edilen şekil ve muhteva bakımından orijinal, aynı zamanda dünya lügatçilik târihinde II. (VIII.) yüzyıl gibi erken bir dönemin mükemmel bir mahsulü hüviyetiyle dönüm noktası sayılabilecek önemli bir eserdir. Yine Arap dilinin gramerini büyük ölçüde genişletip geliştirdiği ve kendisine ait olduğu konusunda şüpheler bulunan *Kitâbu'l-cümel fi'n-naħv*⁷⁷ adlı eseri de vardır. Onun nahve dair bilgilerini özellikle talebesi Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ına borçluyuz. Çünkü Sîbeveyh, hocası Hâlıl b. 'Aħmed'in derslerinde onun sorulara verdiği cevapları esas alarak bu eseri kaleme almıştır.⁷⁸

Yine Hâlıl b. 'Aħmed'in nahivle alakalı *el-Manzûmetu'n-naħviyye el-mensûbe ilâ'l-Hâlıl b. 'Aħmed* adında bir eseri daha vardır. Ancak nahivle alakalı her iki eserin de Hâlıl b. 'Aħmed'e ait olduğu konusunda şüpheler vardır.⁷⁹

Yukarıda zikredilen çalışmalardan günümüze ulaşanlar dışında, bu alandaki en önemli eser şüphesiz Sîbeveyh'in kaleme aldığı *el-Kitâb*'dır. Zira bu eser, kendi zamanına kadar yazılan nahve dair kitapların en büyüğü ve günümüze kadar ulaşanların en eskisi olarak kabul edilmektedir.⁸⁰

Bu eser aynı zamanda daha sonraki dönemlerde de nahiv alanında yapılan

⁷⁴ ez-Zübeydî, *Ṭabaqâtü'n-naħviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s.125.

⁷⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 71; Furat, *Arap Edebiyatı Târihi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, 256.

⁷⁶ Çetin, "Arap", *D.İ.A.*, III, 296; Topuzoğlu, "Halil b. Ahmed", *D.İ.A.*, XV, 311.

⁷⁷ Topuzoğlu, "Halil b. Ahmed", *D.İ.A.*, XV, 311; Yapılan araştırmalar sonunda bu eserin Ebû Bekir ibn Şükayr (ö. 316/928)'a ait *el-Muhallâ* olduğu anlaşılmış ve neşredilmiştir. Bkz., Durmuş, "Nahiv", *D.İ.A.*, XXXII, 303.

⁷⁸ Topuzoğlu, "Halil b. Ahmed", *D.İ.A.*, XV, 309.

⁷⁹ Bulut, Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar, s. 2.

⁸⁰ Çetin, "Arap", *D.İ.A.*, III, 296;

çalışmalar için müracaat edilen orijinal bir kaynak olmuştur.⁸¹ Yine bu eser, sadece Basra ekolü için değil Kûfe ve diğer ekoller için de vazgeçilmez bir kaynak olmuştur.⁸²

Basralı bir diğer önemli kişi de, Hâlef b. Hâyân el-'Aḥmer'dir (ö.180/796). Nahiv alanında muhtasar olarak kaleme aldığı *Muḫaddime fi'n-naḥv* günümüze ulaşan en eski kitaplardan birisidir.⁸³

Kûfe dil mektebinin kurucularından el-Kisâî'nin (ö. 189/805) de nahivle alakalı *Kitâbu muḫtaşar en-naḥv*⁸⁴ ve *Kitâbu'l-ḥudûd fi'n-naḥv* adında eserleri vardır. Bu eserlerinden ilki sonraki dönemlerde defalarca şerhedilmiştir.⁸⁵

Yine Basra ekolünden el-Ḳuṭrub (ö. 206/821) da, *el-İlel fi'n-naḥv* adında bir kitap yazmıştır.⁸⁶

Kûfe ekolünün önemli temsilcilerinden biri olan el-Ferrâ' (ö. 207/822) da halife Me'mun'un isteği üzerine nahivle alakalı *Kitâbu'l-ḥudûd* adlı eserini yazmıştır.⁸⁷

Bütün bu eserlere ilaveten el-'Aḥfeş de nahivle alakalı *Kitâbu'l-evsaṭ fi'n-naḥv* ve *Kitâbu'l-meḳâyîs fi'n-naḥv* adında iki eser kaleme almıştır.⁸⁸ Ancak her iki eser de günümüze kadar ulaşmamıştır.

C. MEŞHUR NAHİV EKOLLERİ

İlk dil çalışmalarının temellerinin atıldığı yer olan Basra şehri Hz. 'Ömer'in (r.a.) hilafeti döneminde h. 14/636 senesinde 'Utbe b. Yâsir tarafından imar edilerek Müslümanların yerleşimine açılmıştır. Basra, Kûfe'ye göre fasih Arap kabilelerinin yaşadığı bedevîlerin bulunduğu bölgeye daha yakındı. Bu nedenle onların konuşmaları daha fasihti. Kûfe şehri ise Bağdat şehrinden, bir rivâyete göre altı ay sonra başka bir

⁸¹ Çögenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 162; Çetin, "Arap", *D.İ.A.*, III, 296.

⁸² Bulut, *Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar*, s. 2.

⁸³ Çögenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 162.

⁸⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 72.

⁸⁵ Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, 258.

⁸⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58.

⁸⁷ er-Râfi'î, Muştafâ Şâdık (ö. 1356/1937); *Târîhu 'âdâbi'l-'Arap*, I. Bas, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1421/2000, I, 324; Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, 259.

⁸⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.58; el-Hamevî, Ebû 'Abdillâh Şihâbiddîn Yâkût (ö. 626/1229); *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, I. Bas, (Thk: İhsân 'Abbâs), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1993, III, 1376; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 42; es-Suyûtî, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâihâ*, I, 351; es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî ṭabaḳâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât*, (Thk: Ebû'l-Faḍl İbrâhîm), II. Bas, Dâru'l-Fikr, 1979, I, 591.

rivâyete göre de bir ya da iki yıl sonra kurulmuştur. Müslümanlar, İranlıları yendikten sonra buraya yerleşmişlerdir. Buraya yerleşenlerin çoğunluğu Yemen Araplarından olduğu için bunların dilleri fesahat açısından zayıftı bu nedenle de şâz olan kelimeleri kullanmaya daha meyilli idiler.⁸⁹

İşte, Arap dilinin temellerinin atılması, klasik dil ve edebiyat malzemesinin derlenmesi, ayrıca ihtiyaç duyulan gramer ve lügat çalışmaları, ilk olarak Basra'da h. I/VII. asrın yarısında başlamıştır. Bundan yaklaşık bir asır sonra da Kûfe'de başlayıp üç asır kadar devam etmiştir.⁹⁰ Çünkü Ebû'l-Esved ed-Düeli'nin Basra'ya gelmesiyle oradaki birçok kişi ondan ders alma imkânı bulmuş, sonra da bu ilim Kûfe'ye nakledilmiştir. Kûfeliler, Basralılardan bu ilmi öğrendikten sonra Kûfe'de bu ilimle alakalı ilk çalışmalar yapılmıştır. Basralı hiç kimse Kûfeli birisinden bu ilimle alakalı ders almamıştır.⁹¹ Kûfe'den sonra Bağdat'ın kurularak başkent olmasıyla beraber bedevî Araplar Kûfe'ye gelmişlerdir.⁹² Kûfe mektebindeki çalışmaların da duraklamasıyla beraber yerini Bağdat mektebi almıştır.⁹³

Şimdi gramer ekollerinin oluşmasında öncülük eden Basra ekolünden başlayarak daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan Kûfe, Bağdat, Endülüs ve Mısır ekollerinin kurucuları, önemli temsilcileri ve kendilerine has temel özellikleri hakkında bilgi vermek istiyoruz.

1. Basra Ekolü

Basra, Kûfeden bir asır önce nahivle ilgili eser vermeye başlamıştır⁹⁴ Bu nedenle bu alanda birçok ilim adamının yetişmesine öncülük etmiştir. Kûfe ekolünün ilk temsilcileri de bu ilmi Basralı âlimlerden öğrenmişlerdir.

Elimizdeki kaynaklarda bazı farklılıklarla beraber bu ekolün temsilcileri şu şekilde zikredilmektedir. Biz bu temsilcileri ve tabakalarını aktarırken es-Sîrâfi'nin *'Aḥbâru'n-nahviyyîne'l-baṣriyyîn* adlı eserindeki sıralamasını tercih ettik.

⁸⁹ er-Râfi'î, *Târîḥu 'âdâbi'l-'Arap*, I, 304-305

⁹⁰ Kılıç, Hulusi, "Baṣriyyûn", *D.İ.A.*, İstanbul, 1992, V, 117; Kılıç, Kûfiyyûn", *D.İ.A.*, XXVI, 345.

⁹¹ er-Râfi'î, *Târîḥu 'âdâbi'l-'Arap*, I, 323, 325.

⁹² Çöğenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 136.

⁹³ Kılıç, Kûfiyyûn", *D.İ.A.*, XXVI, 345.

⁹⁴ Emîn, *Ḍuḥa'l-İslâm*, II, 283-284.

Ebû'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688), Naşr b. 'Âsım el-Leyşî (ö. 89/708), 'Anbesetu'l-Fîl (ö. 100/718), 'Abdurrahmân b. Hürmüz (ö. 117/735), İbn Ebî 'İshâk el-Ḥaḍramî (ö. 117/735) ve Yahyâ b. Ya'mer (ö. 129/746) Basra dil mektebinin ilk tabakasını oluşturan âlimlerdir. Bu dönemde şifâhî nakil ve öğretim hâkimdir.

Ûsâ b. 'Ömer eṣ-Şekâfî (ö. 149/766), Ebû 'Amr b. el-'Alâ' (ö. 154/ 774), Ebû'l-Ḥaṭṭâb el-'Ahfeşel-Ekber (ö. 177/793), ise ikinci tabakayı oluşturan âlimlerdir. Bu dönem nahvin vaz' ve oluşum dönemini teşkil etmektedir. Anılan zaman diliminde nahvin konuları artmış ve tartışmalar başlamıştır.

Halil b. 'Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791) ve Yûnus b. Ḥabîb (ö. 182/798) ise üçüncü halkayı temsil eden âlimlerdir.

Sîbeveyh (ö. 180/796), Ebû Muhammed Yahyâ b. el-Mübârek el-Yezîdî (ö. 202/817), Ebû 'Ali Muhammed b. el-Müstenir el-Ḳuṭrub (ö. 206/821), Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. el-Müşennâ (ö. 209/824), Ebû Zeyd el-Enşârî (ö. 215/830), el-'Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830), el-Esma'î (ö. 216/831), Ebû 'Ubeyde Ḳâşım b. Sellâm (ö. 224/838) gibi âlimler ise Basra dil mektebinin dördüncü döneminde, Basra'daki nahiv çalışmalarını devam ettiren önemli şahsiyetlerdir. Son iki dönemde nahiv ilminin gelişmesi tamamlanmıştır. Özellikle Sîbeveyh'in meşhur *el-Kitâb* adlı eserinin bu zaman diliminde yazılması nahiv ilminin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır.

Abbâsilerin ilk asrının sonları ile ikinci asrının başlarına tekabül eden Basra dil mektebinin beşinci döneminde ise, bu ekolü Ebû 'Umer el-Cermî (ö. 225/839), Ebû Muhammed et-Tevvezî (ö. 238/852), Ebû 'Osmân el-Mâzîni (ö. 247/861), Ebû Ḥâtim es-Sicistânî (ö. 255/866) ve Ebû'l-Faḍl er-Riyâşî (ö. 257/870) gibi âlimler temsil etmişlerdir.

Basra dil mektebinin altıncı döneminde ise bu alanda yapılan çalışmalar aynı zamanda bu dönemin imamı sayılan, Ebû'l- 'Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred (ö.285/898) ve onun öğrencileri tarafından yürütülmüştür.⁹⁵

⁹⁵ es-Sîrâfî, 'Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-başriyyîn, s. 5-6; ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn*, s. 21-121; Ḍayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s. 9-150; Afġânî, *Min târihi'n-naḥv*, s. 31-33; Çöğenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 158-159; Emîn, *Ḍuḥâ'l-İslâm*, II, 284; Furat, *Arap Edebiyatı Târihi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, 242-256; Kılıç, "Basriyyûn", *D.İ.A.*, V, 118; Durmuş, "Nahiv", *D.İ.A.*, XXXII, 302, 304.

Basralı dil âlimleri bu alanda birçok eser kaleme almışlardır bunlardan bazıları günümüze ulaşmış bazıları ise ulaşmamıştır. Ancak elimizdeki kaynaklara göre Basralı dilcilere ait en meşhur eserler şunlardır:

İbn Ebî 'İshâk'ın, *Kitâbu'l-hemz*⁹⁶, 'İsâ b. 'Ömer eş-Şekâfi'nin, *el-Câmi'* ve *el-İkmâl*⁹⁷, Halil b. 'Ahmed'in, *Kitâbu'l-ayn*⁹⁸, *Kitâbu'l-cümel fi'n-naḥv* (bu eser, *Cumelu'l-i'râb*, *el-Muḥallâ*, *Cumletu 'âlâti'l-i'râb* gibi isimlerle de anılmaktadır)⁹⁹ ve *el-Manzûmetu'n-naḥviyye el-mensûbe ilâ'l-Halil b. 'Ahmed*¹⁰⁰, Halef b. Hayyân el-'Ahmer'in, *Muḥaddime fi'n-naḥv*¹⁰¹, Sîbeveyh'in, *el-Kitâb*¹⁰², el-Ḳuṭrub'un, *el-Tlel fi'n-naḥv*¹⁰³, el-'Ahfeş'in, *Kitâbu'l-evsaṭ fi'n-naḥv* ve *Kitâbu'l-meḳâyîsi fi'n-naḥv*¹⁰⁴ ve el-Müberred'in, *el-Muḳtedâb*¹⁰⁵ adlı eseri.

2. Kûfe Ekolü

Kûfe ekolü, Basralı âlimlerden ders alarak yetişen ve hicrî II/VIII asrın sonlarında ayrı bir grup olarak ortaya çıkan âlimler tarafından kurulmuştur.¹⁰⁶ Ebû Ca'fer er-Ru'âsî (ö. 187/803) bu ekolün kurucusu kabul edilmektedir. er-Ru'âsî, Basralı 'İsâ b. 'Ömer eş-Şekâfi ve Ebû 'Amr b. el-'Alâ'dan ders aldıktan sonra Kûfe'ye dönmüş ve orada ders vermiştir. Daha sonra, talebeleri için nahiv ilmiyle alakalı *el-Fayṣal* adında bir kitap yazmıştır.¹⁰⁷ Ancak, Muṣṭafâ Şâdık er-Râfi'î, Kûfede nahiv ilmiyle alakalı ilk ders veren kişinin, Basralı Ebû 'Amr b. el-'Alâ'dan ders aldıktan sonra Basra'ya giden Şeybân b. 'Abdurrahmân et-

⁹⁶ Durmuş, "Nahiv", **D.İ.A**, XXXII, 302.

⁹⁷ Zeydân, **Târîhu 'âdâbi'l-luġati'l-'Arabiyye**, II, 115; Emîn, **Ḍuḥa'l-İslâm**, II, 290; Çögenli ve Demirayak, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, s. 161; Muḥtar, **Târîhu'n-naḥvi'l-'Arabî fi'l-Meşriḳ ve'l-Maġrib**, s. 43; Furat, **Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)**, I, 243-244.

⁹⁸ es-Sirâfi, **'Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-başriyyîn**, s. 30; İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 48.

⁹⁹ Çögenli ve Demirayak, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, s. 161.

¹⁰⁰ Bulut, **Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar**, s. 2.

¹⁰¹ Çögenli ve Demirayak, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, s. 162.

¹⁰² ez-Zübeydî, **Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn**, s. 67, 73; İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 57; Furat, **Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)**, I, 251; Durmuş, "Nahiv", **D.İ.A**, XXXII, 302.

¹⁰³ İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 58.

¹⁰⁴ İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 58; el-Ḥamevî, **İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')**, III, 1376; el-Ḳifî, **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât**, II, 42; es-Suyûtî, **el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luġa ve envâihâ**, I, 351; es-Suyûtî, **Buġyetü'l-vu'ât fi ṭabaḳâti'l-luġaviyyîn ve'n-nuḥât**, I, 591.

¹⁰⁵ el-Müberred, Ebû'l-'Abbâs Muḥammed b. Yezîd (ö. 285/898), **Muḳtedâb**, (Thk: Muḥammed 'Abdu'l-Ḥâlîḳ 'Aşîme), Lecnetü 'İhyâi't-Türâşi'l-İslâmî, Kahire, 1994.

¹⁰⁶ Kılıç, **Kûfiyyûn**", **D.İ.A**, XXVI, 345.

¹⁰⁷ İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 71; Dayf, **el-Medârisu'n-naḥviyye**, s. 153;

Temîmî (ö. 164/780) olduğunu, er-Ru'âsî'nin ise ondan sonra ortaya çıktığını ifade eder.¹⁰⁸ Ancak genel kabul Kûfe ekolünün kurucusunun er-Ru'âsî olduğu şeklindedir.¹⁰⁹ er-Ru'âsî, Kûfe'ye geldikten sonra amcası Mu'âz el-Herrâ' (ö.187/803) ondan nahiv dersi almıştır.¹¹⁰ Daha sonra Kûfe ekolünün asıl kurucuları sayılan el-Kisâî ve el-Ferrâ' da¹¹¹ ondan ders almıştır.¹¹² Böylece Kûfe ekolü de oluşumunu tamamlayarak Basra ekolü ile aralarındaki görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır.¹¹³ İlk ihtilaf, Kûfe ekolünün temsilcilerinden er-Ru'âsî ile Basra ekolünün temsilcilerinden Hâlıl b. 'Aḥmed arasında başlamıştır. Daha sonra bu tartışmalar Basralı Sîbeveyh ile Kûfeli el-Kisâî arasında artarak devam etmiştir.¹¹⁴

Şimdi de bu ekolün önemli temsilcilerini ve bu alanda kalem aldıkları eserlerini tanımaya çalışalım. Bazı kaynaklarda farklılıklar olmakla beraber es-Sîrâfî'nin '*Aḥbâru'n-nahviyyîne'l-başriyyîn* adlı eserindeki sıralamayı temel alarak şu şekilde zikredebiliriz.

Kûfe ekolünün ilk tabakasını Ebû Ca'fer er-Ru'âsî, Şeybân b. 'Abdurrahmân et-Temîmî ve Mu'âz el-Herrâ'¹¹⁵ gibi isimler temsil etmektedirler.

Bu ekolün ikinci tabakasını ise, el-Kisâî (ö. 189/804), Ebû'l-Ḥasen 'Ali b. el-'Aḥmer (ö. 194/809), Ebû'l-Ḥasen el-Liḥyânî (ö. 194/809), Ebû Zekerıyya el-Ferrâ' (ö. 207/822), ve Hişâm b. Mu'âviye eḍ-Ḍarîr (ö. 209/824)¹¹⁶ gibi isimler temsil etmektedir.¹¹⁷ Kûfe ekolü bu dönemde yani hicrî II/VIII asrın sonlarına doğru özellikle el-Kisâî ve el-Ferrâ' ile Basra ekolünden tamamen bağımsız hale gelmiştir.¹¹⁸ Aslında, Kûfe ekolünün teşekkülüne son noktayı koyan el-Ferrâ' sayesinde bu ekol tam bağımsızlığına ulaşmıştır.

¹⁰⁸ er-Râfî'î, *Târîhu 'âdâbi'l-'Arap*, I, 324.

¹⁰⁹ es-Sîrâfî, '*Aḥbâru'n-nahviyyîne'l-başriyyîn*, s. 6; ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-nahviyyîn ve'l-luḡaviyyîn*, s. 125; Ḍayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, s. 153; Emîn, *Ḍuḥa'l-İslâm*, II, 285; Çöğenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 159; Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, 256.

¹¹⁰ er-Râfî'î, *Târîhu 'âdâbi'l-'Arap*, I, 324; Çöğenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 159

¹¹¹ Ḍayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, s.154.

¹¹² ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-nahviyyîn ve'l-luḡaviyyîn*, s. 127; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 71; Emîn, *Ḍuḥa'l-İslâm*, II, s. 285; Ḍayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, s. 153.

¹¹³ Kılıç, *Kûfiyyûn*", *D.İ.A*, XXVI, 345

¹¹⁴ Emîn, *Ḍuḥa'l-İslâm*, II, 294.

¹¹⁵ es-Sîrâfî, '*Aḥbâru'n-nahviyyîne'l-başriyyîn*, s. 6-7; ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-nahviyyîn ve'l-luḡaviyyîn*, s. 125.

¹¹⁶ es-Sîrâfî, '*Aḥbâru'n-nahviyyîne'l-başriyyîn*, s. 7.

¹¹⁷ Bazı kaynaklar ikinci tabaka da sadece el-Kisâî'yi zikrederek bizim yukarıda saydığımız diğer isimleri üçüncü tabakada zikretmektedirler. Bkz., ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-nahviyyîn ve'l-luḡaviyyîn*, s. 127-136; Çöğenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 159-160.

¹¹⁸ Kılıç, "*Kûfiyyûn*", *D.İ.A*, XXVI, 345

Çünkü Basra ekolünde Sîbeveyh'in rolü ne kadar önem arz etmişse, Kûfe'de de el-Ferrâ'nın rolü o derece önemli olmuştur.¹¹⁹

Üçüncü tabakasını ise, Kâsım b. Sellâm (ö. 223/837), Ebû Ca'fer Muhammed b. Sa'dân eđ-Darîr (ö.231/845), Ebû 'Abdullâh eđ-Ṭuvâl (ö. 243/857), Ya'kûb b. İshâk es-Sikkît (ö. 244/858), Ebû Ca'fer Muhammed b. 'Abdullâh b. Kâdim (ö. 251/865) gibi âlimler temsil etmişlerdir.¹²⁰

Bu ekolün son tabakasını aynı zamanda dönemin de imamı kabul edilen Ebû'l-'Abbâs 'Ahmed b. Yahyâ eđ-Sa'leb (ö.291/904) temsil etmektedir. Basra'da, el-Müberred'in ölmesiyle nahiv alanında yapılan çalışmalar bittiği gibi, eđ-Sa'leb'in ölmesiyle de Kûfe ekolündeki nahiv çalışmaları duraklamış ve yerini Bağdat ekolü almıştır. Basralı ve Kûfeli âlimler Bağdat'a giderek orada ders vermeye başlamışlardır. Böylece, hicrî III/IX asrın sonlarına doğru bu ekolün bağımsızlığı gücünü kaybederek yerini Bağdat ekolüne bırakmıştır.¹²¹

Elimizdeki kaynaklarda Kûfeli dilcilere ait en meşhur eserler ise şunlardır:

er-Ru'âsî'nin, *el-Fayşal*¹²², el-Kisâi'nin, *Kitâbu muhtaşar en-naḥv*¹²³ ve *Kitâbu'l-ḥudûd fi'n-naḥv*¹²⁴, el-Ferrâ'nın *Kitâbu'l-ḥudûd*¹²⁵, Muhammed b. Sa'dân eđ-Darîr'in *Kitâbu muhtaşarı-n-naḥv*¹²⁶, eđ-Sa'leb'in *Kitâbu ihtilâfi'n-naḥviyyîn*, *Kitâbu'l-maşûn fi'n-naḥv* ve *Kitâbu'l-muvaffak muhtaşar fi'n-naḥv*¹²⁷ adlı eserleri.

3. Basra ve Kûfe Ekollerinin Kısaca Karşılaştırılması

Nahiv ekolleri arasındaki ihtilafları konu alan kitapların en meşhurlarından bazıları, İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 577/1181), *el-İnşâf fi mesâili'l-ḥilâf beyne'n-naḥviyyîn el-Başriyyîn*

¹¹⁹ Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s. 156.

¹²⁰ es-Sîrâfi, 'Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-başriyyîn, s. 7; ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s. 137-140.

¹²¹ es-Sîrâfi, 'Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-başriyyîn, s. 7; Kılıç, "Kûfiyyîn", *D.İ.A.*, XXVI, 345.

¹²² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 71; Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s. 153.

¹²³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 72.

¹²⁴ Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, 258; Durmuş, "Nahiv", *D.İ.A.*, XXXII, 303.

¹²⁵ er-Râfi'î, Muştafâ Şâdık (ö. 1356/1937); *Târîhu 'âdâbi'l-'Arap*, I. Bas, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1421/2000, I, 324; Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, s. 259.

¹²⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 76.

¹²⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 81.

ve'l-Kûfiyyîn¹²⁸, *Kitâbu esrâri'l-'arabiyye*¹²⁹ ve *Menşûru'l fevâ'id*¹³⁰, el-'Ukberî'nin (ö. 616/1219), *et-Tebyîn an mezâhib'n-nahviyyîne'l-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*¹³¹, ez-Zebîdî'nin (ö. 802/1400), *İ'tilâfu'n-nuşra fi'hîlâfi nuhâti'l-Kûfe ve'l-Başra*¹³², Mehdi el-Mahzûmî'nin, *Medresetü'l-Kûfe*¹³³ ve Şevkî Dayf'ın, *el-Medârisu'n-nahviyye*¹³⁴ adlı eseridir. Bu ihtilafları konu alan daha birçok eser kaleme alınmıştır.¹³⁵

Basra ve Kûfe ekolleri nahiv kaidelerini belirlerken uyguladıkları metot yönünden ve kullandıkları terimler yönünden birbirlerinden ayrıldıkları gibi, nahiv konularında da ciddi mânâda birbirlerinden ayrıldıkları noktalar vardır. Bunlardan en önemlilerini şu şekilde sıralayabiliriz:

a. Metot Yönünden Ayrıldıkları Noktalar

Metot açısından Basra ve Kûfe ekollerinin ayrıldığı en önemli konulardan birisi, semâ konusudur. Semâ ile, Kur'ân ve hadis lafızlarının hatalı okunmasıyla farkedilen dilin bozulmaya başladığı döneme kadarki Arap kelamı kastedilir.¹³⁶ Yani Araplardan duyduklarıyla dilin kaidelerini oluştururken, duyduklarından hangilerinin kaidelerin oluşmasında kullanılıp kullanılmayacağı meselesidir.

İki ekolün temsilcileri de dil ile ilgili kaynaklara ulaşabilmek için çöllere yolculuk yapmışlardır. Ancak, Basralılar dilleri fasih olan Necd, Tihâme ve Hicaz bölgelerindeki Huzeyl, Kinâne gibi hiç şehirde yaşamamış bedevi kabilelerinden duyduklarına itibar

¹²⁸ İbnü'l-Enbârî, Ebû'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Ebi'l-Vefâ (ö. 577/1181); **el-İnşâf fî mesâilî'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn**, I-II, (Şerh ile beraber: el-İntisâf Mine'l-İnsâf; Muḥammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd), el-Mektebetü't-Ticâriyye, Yrs, IV. Bas, 1961.

¹²⁹ İbnü'l-Enbârî, Ebû'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Ebi'l-Vefâ (ö. 577/1181); **Kitâbu esrâri'l-'Arabiyye**, (Thk: Muḥammed Behcet el-Beytâr), Dimeşk, Trs.

¹³⁰ Çöğenli ve Demirayak, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, s. 176.

¹³¹ Bu eser, **el-Mesâ'ilü hilâfiyye fi'n-nahv** adıyla da neşredilmiştir. Bkz., ez-Zübeydî, 'Abdullatîf b. Ebi Bekr eş-Şercî (ö. 802/1400); **İ'tilâfu'n-nuşra fi'hîlâfi nuhâti'l-Kûfe ve'l-Başra**, (Thk: Tarık el-Cenâbî), I. Bas, 'Âlemü'l-Kutubb/Mektebetü'l-Nehdatü'l-'Arabiyye, Beyrût, 1407/1987, s. 12; Kılıç, "Basriyyûn", **D.İ.A**, V, 118; Çöğenli ve Demirayak, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, s. 176.

¹³² ez-Zebîdî, **İ'tilâfu'n-nuşra fi'hîlâfi nuhâti'l-Kûfe ve'l-Başra**, (Thk: Tarık el-Cenâbî), I. Bas, 'Âlemü'l-Kutubb/Mektebetü'l-Nehdati'l-'Arabiyye, Beyrût, 1407/1987.

¹³³ Çöğenli ve Demirayak, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, s. 177.

¹³⁴ Dayf, **el-Medârisu'n-nahviyye**, VII. Bas, Dâru'l-Me'ârif, Kâhire, Trs.

¹³⁵ Bu alanda yazılan diğer eserler ve müellifleri için Bkz., Çöğenli ve Demirayak, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, s. 175.

¹³⁶ es-Suyûtî, **el-İktirâh fî 'ilmi 'uşûlün'-nahv**, s. 74.

etmişler ve onlar dışındaki kabilelerden duyduklarına itibar etmemişlerdir. Kûfeliler de bu bölgelere yolculuk yapmışlardır.¹³⁷

Özellikle el-Kisâî'nin de Necd, Tihâme ve Hicaz bölgelerine yolculuk yaptığı ve ezberledikleri dışında onbeş hokka mürekkep harcayarak birçok rivâyet yazdığı bildirilmektedir.¹³⁸ Ancak Kûfelilerin imamı el-Kisâî, kuralların tespitinde, bunların dışında İran ve Hindistan asıllı Arapların bulunduğu Irak'ın şehirlerinde yaşayan, dilleri fasih olmayan Araplardan işittiklerine de önem vererek, bunların şâz olup olmadığına bakmaksızın kullanmıştır.¹³⁹ Bundan dolayı es-Suyûfî (ö. 911/1505), İbn Dürüstevyh'ten (ö. 347/958) rivâyetle, 'el-Kisâî'nin, sema yoluyla sadece zaruret durumunda caiz olan şâzları dahi kabul ettiğini ve onlara göre kıyasta bulunduğunu, bundan dolayı da onun, nahiv ilmini ifsat ettiğini' söylemektedir.¹⁴⁰ Bunun etkisi açık olarak, Sîbeveyh ile aralarında geçen *zumbûriyye* adıyla meşhur olan münazarada görülmektedir. Zira el-Kisâî, Sîbeveyh'in fasih Arapların kullanımından verdiği örneği şiddetle reddetmiştir.¹⁴¹

Yine İbnu's-Serrâc da, el-Ferrâ'nın ve talebelerinin çok defa şâz olan bir semaya dayanarak kıyasta bulduklarını bildirmektedir.¹⁴² Metot açısından ayrıldıkları bir diğer önemli mesele de kıyas konusudur. Kıyas, "nakledilmemiş olanın nakledilene hamledilmesi"¹⁴³ demektir. Basralılar, dilin sağlam kaidelere bina edilerek korunmasını amaçladıkları için, şâz ve az kullanılan lafız ve kurallara itibar etmemişlerdir. Eğer şâz olan lafızların sıhhati sabit ise bunların korunması gerektiğini ancak, bunlara kıyas yapılamayacağını söylemişlerdir.¹⁴⁴

Kûfeliler ise aynı hassasiyeti göstermemişlerdir. Onlar genellikle, genel kaidelere aykırı tek bir beyit, şiir ya da nadir kullanılan bir söz duyduklarında onu, asıl kaideymiş

¹³⁷ Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s. 159.

¹³⁸ el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 258.

¹³⁹ Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s. 160.

¹⁴⁰ es-Suyûfî, *Buḡyetü'l-vuât fî tabakâti'l-luḡaviyyîn ve'n-nuḥât*, II, 164; Emîn, *Ḍuḡa'l-İslâm*, II, 295; Dirîn, *Eşeru'l-'Aḥfeş fî'l-kûfiyyîn ve teeşşuruhû bihim*, s. 33.

¹⁴¹ Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s. 160.

¹⁴² Dirîn, *Eşeru'l-'Aḥfeş fî'l-kûfiyyîn ve teeşşuruhû bihim*, s. 33.

¹⁴³ es-Suyûfî, *el-'İktirâḥ fî 'ilmi 'uşûlün'-naḥv*, s. 203.

¹⁴⁴ Emîn, *Ḍuḡa'l-İslâm*, II, 294.

gibi kabul ederek onunla kıyasta bulunmuşlardır.¹⁴⁵ Bu nedenle ‘Basralılar sema ehli, Kûfeliler ise kıyas ehlidir’, denmiştir.¹⁴⁶

b. Kaideler İçin Kullandıkları Terimlerde Ayrıldıkları Noktalar

Basralılar ile Kûfeliler aynı konu için birbirlerinden farklı terimler kullanmışlardır.

- a- Basralılar mebnîlik alâmetlerinde, damme, fetha ve kesra kullanırken; Kûfeliler, ref, nasb ve cer terimlerini kullanmışlardır.¹⁴⁷
- b- Basralıların kullandıkları “*zarf*” terimine karşılık, Kûfeliler, “*sıfat*” terimini kullanmışlardır.¹⁴⁸
- c- Basralılar “*sıfat*” terimini kullanırken, Kûfeliler buna karşılık “*na’t*” terimini kullanmışlardır.¹⁴⁹
- d- Basralıların kullandıkları “*temyîz*” terimine karşılık, Kûfeliler, “*tefsîr*” terimini kullanmışlardır.
- e- Basralıların “*bedel*” terimini kullanırken, Kûfeliler “*tercüme*” terimini kullanmışlardır.¹⁵⁰
- f- Kûfeliler, cer harflerine *hurufu’s-sıfat* veya *hurufu’l-hafd* derler. Dolayısıyla Basralıların kullandığı *cer* teriminin Kûfelilerdeki karşılığı *hafd*’dır.¹⁵¹

c. Nahiv Konularında Ayrıldıkları Noktalar

Her iki mekteb mensupları da nahivle ilgili pek çok meselede birbirinden farklı görüşler belirtmişlerdir:

- a- Basralılara göre müptedayı ref eden âmil ibtidâdır, çünkü mübtedâ başta gelendir. Haberi ref eden âmil ise mübtedâdır. Kûfeliler ise mübtedâ ve haber birbirine bağımlı olduğu için, mübtedâ haberi, haber de mübtedâyı ref eder derler. Onlara göre,

¹⁴⁵ Dayf, *el-Medârisu’n-naḥviyye*, s. 161-162; Dirîn, *Eşeru’l-’Ahfeş fi’l-kûfiyyîn ve teeşsuruhû bihim*, s. 33; Emîn, *Ḍuḥa’l-İslâm*, II, s. 295.

¹⁴⁶ Çöğenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 173-174.

¹⁴⁷ Dirîn, *Eşeru’l-’Ahfeş fi’l-kûfiyyîn ve teeşsuruhû bihim*, s. 34.

¹⁴⁸ el-Ferrâ’, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd (ö. 207/822), *Me’âni’l-Ḳur’ân*, III. Bas, ‘Âlemü’l-Kutub, Beyrût, 1983, I, 119, 375.

¹⁴⁹ Çöğenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 174.

¹⁵⁰ Dayf, *el-Medârisu’n-naḥviyye*, s. 166-167.

¹⁵¹ Çöğenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 174; Kılıç, *Kûfiyyûn*”, *D.İ.A.*, XXVI, 346.

mübtedânın haberi, haberin de mübtedâsı olmalıdır. Bunların birbirine bağılılığı her ikisinin de birbirlerinin âmili olduğunu göstermektedir.¹⁵²

b- Masdarın mı fiilden yoksa fiilin mi masdardan müştak olduğu meselesinde de iki ekol arasında ihtilaf vardır. Nitekim Basralılar, fiilin masdardan türediğini savunmuşlar ve bunu yedi delille ispatlamaya çalışmışlardır. Kûfeliler buna karşılık masdarın fiilden türediğini söyleyip bunu üç delille ispatlamaya çalışmışlardır.¹⁵³

c- Basralılar fâil ve mef'ûlün her ikisinin âmiline de fiil olduğu görüşündedirler. Çünkü hem fâil hem de mef'ûl üzerinde etkisi olan tek âmil fiildir. Fâilin mef'ûl üzerinde bir tesiri yoktur. Çünkü fâil isimdir, isimlerin temel özelliği de amel etmemeleridir. Kûfeliler ise mef'ûlü hem fiilin hem de fâilin nasp ettiği görüşündedirler. Çünkü mef'ûl, fiil ve fâilden sonra gelir. Bu nedenle mef'ûlün âmili hem fiil hem de fâildir. Ancak Kûfelilerden bazıları ise mef'ûlü nasb edenin sadece fâil olduğu görüşündedirler.¹⁵⁴

d- Lâ'nın nefyettiği ismin i'râbı konusunda da iki ekol farklı düşünmektedir. Kûfeliler, لا رجل في الدار “Evde hiçbir adam yoktur” örneğindeki gibi لا'nın nefyettiği tekil ve nekra ismin, murab ve mansub olduğu görüşündedirler. Çünkü burada لا kullanılarak fiil terk edilmiştir. Cümlenin takdiri, لا أجد رجلاً في الدار “evde adam bulamıyorum” şeklindedir. لا'nın nefyettiği isim muzaaf olduğu için tenvin düşürülmüştür. Basralılar ise لا'nın nefyettiği ismin feth üzere mebni olduğunu ileri sürerler. Onlara göre bu cümlenin aslı هل من رجل في الدار “evde adam var mı?” sorusuna verilen cevaptır. Cevapta من hazfedilip لا ile terkip edilince harf mânâsı kazanır ve feth üzere mebni olur.¹⁵⁵

e- Haberın mübtedâya tekaddümü konusunda ise Kûfeliler haberin ne şekilde olursa olsun mübtedâya tekaddüm edemeyeceğini savunur. Müfred haberle ilgili olarak;

قائم زَيْدٌ. “Ayakta durandır Zeyd.”

¹⁵² İbnü'l-Enbârî, *El-İnşâf fi mesâilî'l-hilâf beyne'n-naḥviyyîn el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, s. 44-48; ez-Zübeydî, *İ'tilâfu'n-nuşra fi'htilâfi nuḥâti'l-Kûfe ve'l-Başra*, s. 30-31; es-Suyûfî, Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebû Bekr (ö. 911/1505); *Hem'ul-hevâmi' fi şerḥi cem'i'l-cevâmi'*, I.Bas, (Thk: 'Aḥmed Şemseddîn), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1998, I, 311-312; İbn-i 'Aḳîl, el-Celîl Bahâ'iddîn, *el-Müsâ'id 'alâ teshîli'l-fevâ'id*, (I-IV), (Thk: Muḥammed Kâmil Berekât), II. Bas, Merkezü 'İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, Mekke, 1422/2001, I, 205-206.

¹⁵³ İbnü'l-Enbârî, *Kitâbu esrâri'l-'Arabiyye*, s. 171-176.

¹⁵⁴ İbnü'l-Enbârî, *El-İnşâf fi mesâilî'l-hilâf beyne'n-naḥviyyîn el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, s. 78-81; ez-Zübeydî, *İ'tilâfu'n-nuşra fi'htilâfi nuḥâti'l-Kûfe ve'l-Başra*, s. 34; Muḥtar, *Tarihü'n-naḥvi'l-'Arabî fi'l-Meşriḳ ve'l-Mağrib*, s. 100.

¹⁵⁵ İbnü'l-Enbârî, *El-İnşâf fi mesâilî'l-hilâf beyne'n-naḥviyyîn el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, s. 366-368; ez-Zübeydî, *İ'tilâfu'n-nuşra fi'htilâfi nuḥâti'l-Kûfe ve'l-Başra*, s. 50-51; el-Müberred, *Muḳteḍab*, IV, 357-363.

‘Gidendir Ömer.’, cümle şeklindeki haberle ilgili ise;

‘Babası ayakta olandır Zeyd.’

‘Ömer’in kardeşi gidendir.’ cümlelerini örnek verirler. Daha sonra da bu cümlelerin hem müfred hem de cümle haberlerinde mübtedâya dönen zamir olduğundan ve zamirin de ait olduğu isimden önce gelmesinin mümkün olmadığından haberin öne geçmesinin mümkün olmadığını savunurlar. Basralılar ise haber ister müfred ister cümle olsun mübtedâdan önce gelebilir derler. Çünkü onlara göre bu tür kullanımlar Arapların hem konuşmalarında hem de şiirlerinde yaygındır.¹⁵⁶

f- Kûfeliler ve Basralı el-Müberred’e göre ليس nin haberinin kendisinden önce gelmesi caiz değildir. Çünkü ليس كان gibi mutasarrıf bir fiil değildir. Bu nedenle كان ye kıyaslanarak haberi önce gelir denilemez. ما harfî de ليس gibi şimdiki zaman örgüsü içinde olumsuzluk ifade ettiğinden onun da haberi önce gelmez. Basralılar ise ليس nin haberinin gelmesinin mümkün olduğu görüşündedirler. Nitekim *‘İyi bilin ki o azap başlarına geldiği gün, artık onlardan geriye çevrilmez’* [Hûd 11:8] âyetinde ليس nin haberi olan مَصْرُوفًا kelimesine taalluk eden yani مَصْرُوفًا kelimesinin ma’mulu olan يَأْتِيهِمْ ifadesi ليس den önce gelmiştir. Bu durum ليس nin haberinin de ليس den önce gelmesini mümkün kılmaktadır.¹⁵⁷

4. Bağdat Ekolü

Abbâsiler, hicrî II/VIII asrın ortalarında hilafet merkezini Kûfe’den Bağdat’a taşıdıktan sonra¹⁵⁸ Basralı ve Kûfeli âlimler de Bağdat’a gitmeye ve orada nahiv dersleri vermeye başlamışlardır. Basra ve Kûfe ekolleri arasındaki ihtilaflar hicrî III/IX asırda son safhaya ulaşmış ve bu asrın sonunda Bağdat ekolü ortaya çıkmıştır. Böylece Basra ve Kûfe ekollerinin nahiv alanındaki üstünlükleri son bulmuştur.¹⁵⁹ Bağdat’a göç eden her iki ekole mensup âlimler tartışmalarını burada da sürdürmüşlerdir. Bunlardan bir gurup Basra

¹⁵⁶ İbnü’l-Enbârî, *El-İnşâf fi mesâilî’l-hilâf beyne’n-naḥviyyîn el-Başriyyîn ve’l-Kûfiyyîn*, s. 65-66; ez-Zübeydî, *İ’tilâfu’n-nuşra fi’ḥtilâfi nuḥâti’l-Kûfe ve’l-Başra*, s. 33-34; es-Suyûtî, *Hem’ul-hevâmi’ fi şerhi cem’i’l-cevâmi’*, I, 329-334;

¹⁵⁷ İbnü’l-Enbârî, *El-İnşâf fi mesâilî’l-hilâf beyne’n-naḥviyyîn el-Başriyyîn ve’l-Kûfiyyîn*, s. 160-162; İbnü’l-Enbârî, *Kitâbu esrâri’l-‘Arabiyye*, s. 140-141; ez-Zübeydî, *İ’tilâfu’n-nuşra fi’ḥtilâfi nuḥâti’l-Kûfe ve’l-Başra*, s. 123-124; el-Müberred, *Mukteḍab*, IV, 194-201.

¹⁵⁸ Durmuş, ‘Nahiv’, *D.İ.A*, XXXII, 304.

¹⁵⁹ es-Sirâfî, *Aḥbâru’n-naḥviyyîne’l-başriyyîn*, s. 7, 9.

ekolünün görüşlerini savunmuş, bir gurup da Kûfe ekolünün görüşlerini savunmuşlardır.¹⁶⁰ Ancak, hicrî IV/X asırda Bağdatlı nahiv âlimleri, nahiv ilmiyle alakalı yeni bir metot belirlemişler, herhangi bir ekolün görüşüyle alakalı taassup göstermeyerek hem Basralı hem de Kûfeli âlimlerin görüşlerinden delillerine ve rivâyetlerine göre uygun olanı alarak ona göre hüküm vermişlerdir.¹⁶¹ İbn Kuteybe (ö.276/888), İbn Keysân (ö. 299/911) el-'Ahfeş el-'Aşğar (ö. 315/927), İbnu's-Serrâc (ö. 316/928), İbn'ul-Hayyât (ö. 320/932) ez-Zeccâcî (ö. 337/949), Ebû 'Ali el-Fârisî (ö.377/987), İbn Cinnî (ö. 392/1001),¹⁶² ez-Zemaşşerî (ö. 538/1144)¹⁶³ gibi âlimler Bağdat ekolünün önemli temsilcilerindendir.

ez-Zeccâcî'nin, Basralı ve Kûfeli alimlerin münazaralarını konu alan, *Mecâlisu'l-ülemâ*¹⁶⁴ ve nahivle alakalı *el-Cümelu'l-kübrâ*, İbnu's-Serrâc'ın, *el-'Uşûl fi'n-naħv*¹⁶⁵, İbn Cinnî'nin *el-Munşif*¹⁶⁶, ve ez-Zemaşşerî'nin, *el-Mufaşşal*¹⁶⁷ adlı eseri, bu ekolün temsilcileri tarafından kaleme alınmış önemli eserlerden bazılarıdır.

5. Endülüs Ekolü ve Diğerleri

Bağdat ekolünden sonra, Endülüs, Mısır, İran ve Sûriye gibi değişik bölgelerde birçok dilci yetişmiştir. Bu bölgelerde yetişen dilciler genellikle kendi dönemlerine kadar yazılan eserleri kaynak alarak bunları şerh ederek, tekrar tasnif etmişlerdir. Kısacası, Basra ekolü ağırlıklı olmak üzere, Kûfe ekolünün görüşlerine de yer vererek Bağdat ekolünün çizgisinde hareket etmişlerdir.¹⁶⁸

Mısır mektebine mensup İbnu'l-Hâcib (ö.646/1249) ve nahiv-sarf ilimleriyle alakalı *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye*, yine bu mektebe mensup İbn Hişâm (ö. 761/1360) ve *Muğni'l-lebîb an kutubi'l-e'arîb* adlı eseri, Endülüslü İbn Mâlik (ö.672/1271) ve meşhur *elfiye* adlı eseri¹⁶⁹ bu ekollere mensup önemli dilciler ve eserlerinden sadece birkaçıdır.

¹⁶⁰ Bu alimlerin isimleri için Bkz., es-Sîrâfî, 'Aħbâru'n-naħviyyîne'l-başriyyîn, s. 7-8.

¹⁶¹ Dayf, *el-Medârisu'n-naħviyye*, s. 245.

¹⁶² es-Sîrâfî, 'Aħbâru'n-naħviyyîne'l-başriyyîn, s. 7, 9.

¹⁶³ Dayf, *el-Medârisu'n-naħviyye*, s. 283.

¹⁶⁴ ez-Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım 'Abdurrahmân b. 'İshâk (ö. 337/949); *Mecâlisu'l-ülemâ*, III. Bas, (Thk: 'Abdüsselâm Muħammed Hârûn), Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1999.

¹⁶⁵ Çöğenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 164.

¹⁶⁶ İbn Cinnî, Ebû'l-Feth 'Osmân (ö. 392/1001); *el-Munşif*, (Thk: İbrâhîm Muştafâ -'Abdullâh Emîn), I. Bas, İdâretü 'İhyâi't-Türâsi'l-Kadîm, Yrs., 1954.

¹⁶⁷ Dayf, *el-Medârisu'n-naħviyye*, s. 283.

¹⁶⁸ Çöğenli ve Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 160; Furat, *Arap Edebiyatı Târihi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, 262; Durmuş, İsmail; "Nahiv", *D.İ.A*, XXXII, 304; Dayf, *el-Medârisu'n-naħviyye*, s. 288-382.

¹⁶⁹ Bu Kişiler ve eserleri için Bkz., Dayf, *el-Medârisu'n-naħviyye*, s. 310, 346, 347.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYÂTI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ

I. HAYÂTI

A. İSMİ, KÜNYESİ, LÂKÂBİ VE NESEBİ

Adı: Sa'îd b. Mes'ade'dir.¹ Kaynaklarda el-'Aḥfeş'in ismiyle alakalı ihtilaf söz konusu değildir.² Bununla beraber bazı kaynaklarda künyesi ile birlikte Ebû'l-Ḥasen Sa'îd b. Mes'ade³ olarak, bazı kaynaklarda Dârim b. Mucâşi'î'nin mevlası olduğundan dolayı Sa'îd b. Mes'ade el-Mucâşi'î⁴ olarak bazı kaynaklarda hem künyesi hem de mevlası olduğu

¹ ez-Zübeydî, **Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn**, s.72; İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muḥammed b. Ya'kûb 'İshâḳ (ö. 380/990); **el-Fihrist**, (Thk: Rıza-Teceddüd), Trs, Yrs, s. 58; İbnü'l-Enbârî, Ebû'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Ebi'l-Vefâ (ö. 577/1181); **Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḳâti'l-'udebâ'**, , III. Bas, (Thk: İbrâhîm es-Sâmerrâi), Ürdün, 1985, s.107; el-Ḥamevî, **İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb, (Mu'cemu'l-'udebâ')**, I. Bas, (Thk: İhsân 'Abbâs), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrût, 1993, III, 1374; el-Kıfî, Cemâluddîn Ebû'l-Ḥasen Alî b. Yûsuf (ö. 624/1227); **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât**, I. Bas,(Thk: Muḥammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm), Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kâhire, Müessesetü'l-Kutubu's-Şekâfiyye, Beyrût, 1986, II, 36; ez-Zirikli, Ḥayruddîn; **el-'A'lâm ḳâmusu terâcime li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arap ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşriḳîn**, (I-VIII), XV. Bas, Dâru'l-İlmi'l-Malâyîn, Beyrût, 2002, III, 101; eş-Şafedî, Salaḥuddin Ḥalil b. 'Aybek;(ö.764/1363) **el-Vâfi bi'l-vefayât**, I. Bas, (Thk ve Gözetim: Ahmedü'l-Arnâ'ût-T.Muştafâ) Daru 'İhyâi't-Turâşi'l-'Arabî, Beyrût, 2000, XV, 161.

² Bkz, ez-Zübeydî, **Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn**, s.72; İbnü'n-Nedîm **el-Fihrist**, s. 58; İbnü'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḳâti'l-'udebâ'**, , s.107; ez-Zirikli, **el-'A'lâm ḳâmusu terâcime li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arap ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşriḳîn**, III,101; el-Ḥamevî **İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')**, III. 1374; el-Kıfî, **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât**, II, 36.

³ İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 58; Dayf; **el-Medârisu'n-naḥviyye**, VII. Bas, Dâru'l-Meârif, Kâhire, Trs, s. 94.

⁴ ez-Zübeydî, **Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn**, s.72; ez-Zirikli, **el-'A'lâm ḳâmusu terâcimeli-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arap ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşriḳîn**, III, 101;

kişiyle beraber Ebû'l-Hasen Sa'îd b. Mes'ade el-Mucâşi'î⁵ olarak, bazı kaynaklarda Belh şehrinde doğduğu için Sa'îd b. Mes'ade el-Mucâşi'î el-Belhî⁶ olarak geçmektedir.

Bu kaynaklar el-'Ahfeş'i ismi ve lâkâbı ile Ebû'l-Hasen Sa'îd b. Mes'ade el-'Ahfeş el-Evsât⁷ ve Ebû'l-Hasen Sa'îd b. Mes'ade el-'Ahfeş el-Mucâşi'î⁸ olarak zikretmektedir.

el-'Ahfeş'in künyesi Ebû'l-Hasendir.⁹ Kaynaklarda bu konuda ihtilaf olmadığı görülmektedir.

Lâkâbı: el-'Ahfeş'in¹⁰ lâkâbı bazen sadece el-'Ahfeş,¹¹ bazen el-'Ahfeş el-'Aşğar-eş-Şağîr¹² bazen el-'Ahfeş el-Evsât el-Başrî¹³ bazen, el-'Ahfeş el-Mucâşi'î¹⁴ olarak zikredilmiştir. Ulaşabildiğimiz temel kaynaklardan sadece ikisinde farklı olarak el-'Ahfeş er-Râviye¹⁵ diye geçmektedir.¹⁶ el-'Ahfeş'e dudaklarının eşit olmayıp, üst dudağının kısa

⁵ el-Kıffî, **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât**, II, 36; eş-Şafedî, **el-Vâfi bi'l-vefayât**, I. Bas, XV, 161.

⁶ ez-Zirikli, **el-'A'lâm kâmusu terâcime li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arap ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşriḳîn**, III, 101; ez-Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsuddîn Muḥammed b. 'Aḥmed b. 'Oşmân (ö.748/1374); **Siyeru 'a'lâmi'n-nübelâ**, (I-XXIV) Müessesetü'r-Risale, Beyrût, Yrs, Trs, X, 206.

⁷ el-Kıffî, **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât**, II, 36; es-Suyûtî, **Buḡyetü'l-vu'ât fi ṭabaḳâti'l-luḡaviyyîn ve'n-nuḥât** I, 590.

⁸ Ebû't-Ṭayyib el-Lûḡavî, 'Abdü'l-Vâhid b. 'Ali el-Halebî (ö. 351/962); **Merâtibü'n-naḫviyyîn**, (Thk: Muḥammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm) Dâru'l-Fikr'l-'Arabiyye, Yrs, Trs, s. 111.

⁹ ez-Zübeydî, **Ṭabaḳâtü'n-naḫviyyîn ve'l-luḡaviyyîn**, s.72;

¹⁰ el-'Ahfeş kelimesi lügatta: Doğuştan küçük gözlü olup aynı zamanda da görmesi zayıf olanlar için kullanılır. Bir çeşit hastalıktır. Bu hastalığa yakalanan kimse gece görür fakat gündüz göremez. Bulutlu ve sisli havada görür fakat açık havada göremez. Bkz., el-Ferâhidî, **Kitâbu'l-'ayn 'alâ ḫurûfi'l-mu'cem**, I, 425; el-Cevherî, **es-Şihâḫ tâcu'l-luḡa ve şihâhi'l-'Arabiyye**, III, 1005; ez-Zemaḫşerî, **Esâsu'l-belâḡa**, I, 258-259; İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arap**, IV, 153; el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muḥammed b. Ya'kûb (ö. 817/1414); **el-Ḳâmûsu'l-muḥîṭ**, Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1978, II, 270-271. Ayrıca, el-'Ahfeş kelimesi, gözlerindeki bir görme bozukluğu sebebiyle ondan fazla âlime lakap olarak verilmiştir. Hemen hepsinin müşterek özelliği Arap dil âlimi olmalarıdır. Bkz., Kandemir M. Yaşar; "el-Ahfeş", **D.İ.A**, İstanbul, 1988, I, 524.

¹¹ es-Sîrâfî, **Aḫbâru'n-naḫviyyîne'l-başriyyîn**, s. 38; İbnü'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḳâti'l-'udebâ'**, s.107.

¹² İbn Ḳuteybe, Ebû Muḥammed 'Abdullâh b. Müslim (ö. 276/889); **el-Me'ârif**, IV. Bas, (Thk: Servet 'Uḳḳâşe), Dâru'l-Me'ârif, Kahire, Trs, s. 545; ez-Zübeydî, **Ṭabaḳâtü'n-naḫviyyîn ve'l-luḡaviyyîn**, s.72; Dirîn, **Eşeru'l-'Ahfeş fi'l-kûfiyyîn ve teessuruhû bihim** s.18.

¹³ el-Hamevî, **İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb**, (Mu'cemu'l-'udebâ'), III.1374.

¹⁴ İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 58;

¹⁵ ez-Zübeydî, **Ṭabaḳâtü'n-naḫviyyîn ve'l-luḡaviyyîn**, s.74; el-Kıffî, **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât**, II, 39.

¹⁶ Bu rivâyet şu şekilde geçmektedir: Ebû'l-'Abbâs 'Aḥmed b. Yahyâ, şiirde her beytin altına garip olan kelimeleri ilk yazdıran kişinin el-'Ahfeş olduğu bilgisini verdikten sonra, O'nu idrak edemediğini, çünkü O'nun kendi asrından önce yaşadığını söyleyerek O'nun el-'Ahfeş er-Râviye diye de anıldığını bildirmektedir. el-'Ahfeş Ḥammâd b. Zibrikan'dan şiir öğrenmiş, şiir rivâyet etmeye başlamış ve zamanla bu alanda da söz sahibi olmuştur. Şiirler yazdırmaya ve şiirlerin garip kelimelerini şerh etmeye başlamıştır. Her beytin altına o beytin garip kelimelerinin anlamını yazmıştır. Bu metodu şiir üzerine ilk uygulayan kişi olmuştur. Bir de 'Me'âni's-Şi'r' adında şiir kitabı yazmıştır. Şiirle bu denli hemhal olmasından dolayı da kendisine el-'Ahfeş er-Râviye denilmiştir. ez-Zübeydî, **Ṭabaḳâtü'n-naḫviyyîn**

olmasından dolayı dişleri görüldüğü için ‘*ecla*’ denilmiştir.¹⁷ Ancak, meşhur lâkâbı el-’Ahfeş el-Evsat’¹⁸ Herhangi bir sıfat ya da künye olmaksızın el-’Ahfeş ismi, nahiv kitaplarında geçtiğinde bu kişinin el-’Ahfeş el-Evsat olduğu kabul edilmektedir, diğer el-’Ahfeş’ler kastedildiğinde ise kayıt düşülmektedir.¹⁹

el-’Ahfeş el-Evsat , Arap dili ve belâğatı alanında en meşhur üç el-’Ahfeş’den birisidir.²⁰ Başlarda müellifimiz el-’Ahfeş el-’Aşğar adıyla anılmaktaydı.²¹ Çünkü el-Kebir denen el-’Ahfeş, Sibeveyh (ö. 182/798) ve Ebû ‘Ubeyde Ma’mer b. Müsenna (ö. 209/824) gibi âlimlerin hocası olup büyük Basralı âlim²² Ebû’l-Ḥaṭṭâb ‘Abdulhamîd b. ‘Abdu’l-Mecîd (ö. 177/793) dip.²³ Ne zaman ki el-’Ahfeş olarak anılan, Ebû’l-Ḥasen ‘Ali b. Süleyman (ö. 316/928) ortaya çıktı, mezkûr el-’Ahfeş de el-’Ahfeş el-Evsat diye anılmaya başladı.²⁴ Bu üçü ile beraber el-’Ahfeş lakâbı ile anılan on yedi kişiden bahsedilmektedir.

es-Suyûtî (ö. 911/1505), *el-Muzhir*²⁵ adlı eserinde el-’Ahfeş lâkâbıyla anılan on bir nahiv alimi bulunduğunu söyler ve bunların sadece isimlerini zikrederek hayatları hakkında bilgi vermez. Biz de burada el-’Ahfeş’lerin en meşhurları olan el-’Ahfeş el-Ekber ve el-’Ahfeş eş-Şağîr hakkında kısaca bilgi vererek diğerlerinin sadece isimlerini zikretmekle yetineceğiz.

1- el-’Ahfeş el-Ekber: (ö. 177/793):

ve’l-luğaviyyîn, s.74; el-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuḥât*, II, 39,41,42; el-’Ahfeş, *Kitâbu’l-kavâfi*, Mukaddime, s. 8; Ferîd, ‘Abdülkâdir, *Lemeḥât belâğiyye fî me’âni’l-Ḳur’ân li’l-’Ahfeş el-evsat*, I. Bas, Mektebetü’n-Nehḍati’l-Mısıriyye, 1983, s. 8.

¹⁷ Ebû’l-Ṭayyib el-Lûğavî, *Merâtibü’n-naḥviyyîn*, s.111; el-Ḥamevî, *İrşâdu’l-erîb ilâ ma’rifeti’l-edîb*, (Mu’ cemu’l-’udebâ’), III, 1374; eş-Şafedî, *el-Vâfi bi’l-vefayât*, XV, 161; İbn Manzûr, *Lisânu’l-’Arap*, II, 153.

¹⁸ ez-Zirikli, *el-’A’lâm kâmusu terâcime li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ mine’l-’Arap ve’l-müsta’ribîn ve’lmüsteş rikîn*, III, 102; eş-Şafedî, *el-Vâfi bi’l-vefayât*, XV, 161; el-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuḥât*, II, 36; Dayf, *el-Medârisu’n-naḥviyye*, s. 94.

¹⁹ es-Suyûtî, *el-Muzhir fî ‘ulûmi’l-luğa ve envâihâ*, II, 456; el-’Ahfeş, a.g.e., Mukaddime, s. 6; el-’Ahfeş, *Kitâbu’l-’arûz*, (Thk: ‘Ahmed Muḥammed ‘Abuddâyim ‘Abdullâh), Mektebetü’z-Zehra, Kahire, 1989, Mukaddime, s. 21.

²⁰ es-Suyûtî, *Buğyetü’l-vu’ât fî ṭabaḳâti’l-luğaviyyîn ve’n-nuḥât* I, 590.

²¹ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü’n-naḥviyyîn ve’l-luğaviyyîn*, s. 72.

²² İbnü’l-Enbârî *Nuzhetu’l-elibbâ fî ṭabaḳâti’l-’udebâ’*, s. 44.

²³ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü’n-naḥviyyîn ve’l-luğaviyyîn*, s.72.

²⁴ el-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuḥât*, II, 36; Dirîn, *Eşeru’l-’Ahfeş fî’l-kûfiyyîn ve teessuruhû bihim*, s.18.

²⁵ Bkz., es-Suyûtî, *el-Muzhir fî ‘ulûmi’l-luğa ve envâihâ*, II, 453-454.

Bu lakabla anılan ilk dilci olduğundan kendisi ‘en büyük’ mânâsına gelen ‘ekber’ sıfatı ile anılmıştır. Adı, Ebû’l-Ḥaṭṭâb ‘Abdu’l-Ḥamid b. ‘Abdu’l-Mecîd’dir (ö. 177/793)²⁶ Yûnus b. Ḥabîb (ö. 182/798),²⁷ Ebû ‘Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ²⁸ ondan ders almıştır. el-’Ahfeş el-Kebîr, yaşça Sîbeveyh’ten büyüktür ve lügatta onun hocasıdır.²⁹ Arapça âlimlerinin büyüklerinden ve önde gelenlerindedir.³⁰ Onun bu alanda yaptığı önemli hizmetlerden biri de bedevîler arasında gezerek lehçe araştırmaları yapmasıdır.³¹ Yine onun bu alanda yaptığı en önemli hizmetlerden birisi şiirlerin tefsîrini satır arasında yapma yeniliğini getirmesidir.³² Bütün bunlarla beraber elimizdeki kaynaklarda kendisine atfedilen herhangi bir esere rastlamadık. Ölüm târihiyle alakalı ise genel olarak hicrî 177³³ zikredilmekle beraber farklı olarak es-Sîrâfî (ö. 368/978) tarafından hicrî 157³⁴ yılı bildirmektedir.

2- el-’Ahfeş el-Evsat :

Ebû’l-Ḥasen Sa‘îd b. Mes‘ade el-’Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830).³⁵

3- el-’Ahfeş el-’Aşğar (ö. 316/928):

el-’Ahfeş lâkâbıyla anılan dilciler arasında en meşhur üç kişiden sonuncusudur. Bu nedenle “‘Aşğar” lâkâbıyla anılmaktadır. Adı, ‘Ali b. Süleymân b. el-Faḍl Ebû-l-Ḥasen el-’Ahfeş eş-Şağîr³⁶ el-Bağdâdî’dir.³⁷ Bağdat’ta miladî 849’da doğmuştur.³⁸ Arapça âlimlerinin en faziletlilerinden olup güvenilir bir kişidir.³⁹ Basralı ve Kûfeli âlimlerden

²⁶ ez-Zübeydî, **Ṭabaḳâtü’n-naḥviyyîn ve’l-luğaviyyîn**, s. 40; İbnü’l-Enbârî **Nuzhetu’l-elibbâ fî ṭabaḳâti’l-’udebâ’**, , s. 44; Brockelmann, Carl; **Târihu’l-edebi’l-’Arabî**, (I-VI) V. Bas, (Arapçaya Çeviren:‘Abdülhalim en-Neccâr), Daru’l-Ma‘ârif, Kahire, Trs, II, 151.

²⁷ ez-Zübeydî, **Ṭabaḳâtü’n-naḥviyyîn ve’l-luğaviyyîn**, s. 40.

²⁸ İbnü’l-Enbârî **Nuzhetu’l-elibbâ fî ṭabaḳâti’l-’udebâ’**, , s. 44.

²⁹ es-Sîrâfî, **’Aḥbâru’n-naḥviyyîne’l-başriyyîn** s. 37-38.

³⁰ İbnü’l-Enbârî **Nuzhetu’l-elibbâ fî ṭabaḳâti’l-’udebâ’**, , s. 44.

³¹ Koçak, İnci; “Ahfeş el-Ekber”, **D.İ.A**, I, İstanbul, 1988, s. 525.

³² Brockelmann, **Târihu’l-edebi’l-’Arabî**, II, 151.

³³ İbnü’l-Enbârî **Nuzhetu’l-elibbâ fî ṭabaḳâti’l-’udebâ’**, , s. 44; Brockelmann, **Târihu’l-edebi’l-’Arabî**, II, 151.

³⁴ es-Sîrâfî, **’Aḥbâru’n-naḥviyyîne’l-başriyyîn**, s. 5.

³⁵ Bizimde araştırma konumuz olan el-’Ahfeş el-Evsat hakkında detaylı bilgi sonraki bölümlerde verileceğinden burada sadece ismini zikretmekle yetindik.

³⁶ İbnü’l-Enbârî **Nuzhetu’l-elibbâ fî ṭabaḳâti’l-’udebâ’**, , s. 185-186; el-Ḥamevî, **İrşâdu’l-erîb ilâ ma’rifeti’l-edîb**, s. 1770;

³⁷ ez-Zehebî, **Siyeru ’a’lâmi’n-nübelâ**, XIV, 480.

³⁸ Koçak, İnci; “Ahfeş el-Aşğar”, **D.İ.A**, İstanbul, 1988, I, 525.

³⁹ İbnü’l-Enbârî, **Nuzhetu’l-elibbâ fî ṭabaḳâti’l-’udebâ’**, , s. 185.

ders almıştır.⁴⁰ Ebû'l-'Abbâs 'Aḥmed b. Yaḥyâ es-Şa'leb (ö. 291/906), Ebû'l-'Abbâs el-Müberred, el-Mu'âfâ b. Zekeriyâ (ö.390/1000), 'Ali b. Hârûn el- Kırmîsînî⁴¹, Fazl el-Yezîdî ve Ebû'l-'Aynâ'dan (ö. 283/896) ders almıştır.⁴² el-'Aḥfeş el-'Aşğar, hicrî 287/901 de Mısır'a gitmiş oradan hicrî 300/914 yılında Haleb'e gitmiştir.⁴³ Sonra da Bağdat'a gitmiştir.⁴⁴ Bir rivâyete göre hicrî 315/929 yılının Zü'l-ka'de ayında, başka bir rivâyete göre ⁴⁵ hicrî 315/929 yılının Şa'bân ayında⁴⁶ Bağdat'ta⁴⁷ vefat etmiştir. Elimizdeki kaynaklarda kendisine *Kitâbu'l-cerâd*, *Kitâbu'l-teşniye ve'l-cem'*, *Kitâbu'l-envâ*,⁴⁸ *Kitâbu'l-iḥtiyâreyn el-Mufaḍḍaliyât ve'l-'Aşma'ıyyât*,⁴⁹ *Kitabü'n-nevâdir*, *Kitâbu'l-mesâ'ıyye*, *Ta'lîkât 'alâ kitâbi'n-nebât li'l-'Aşma î*, *Dârâtü'l-'Arap*, *Kitâbu'l-emâlî ve el-Mühezzeb*⁵⁰ adlı eserler atfedilmektedir.

es-Suyûfî'nin (ö. 911/1505), el-Muzhir'inde zikredilen diğer kişiler ise şunlardır:

4-Ebû 'Abdillâh 'Aḥmed b. 'İmrân (ö. 250/864'den önce) *Ğarîbu'l-muvaḩḩâ* adlı eserin musannifidir.

5- 'Aḥmed b. Muḥammed b. el-Mevşîlî (ö.) İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) hocalarındandır. *Kitâbu ta'lîli'l kırâât* adlı eserin musannifidir. Hicrî 370'li yıllarda yaşamıştır.

6-Hâlef b.'Amr el-Yeşkürî el-Belensî (ö. 460/1068'den sonra)

7-Ebû Muḥammed 'Abdullâh b. Muḥammed el-Bağdâdî (ö. 215/830), el-'Asma'î'nin talebelerindendir.

8-'Abdulâziz b. 'Aḥmed el-Endelüsî (ö. 389/999'dan sonra), İbn 'Abdülberr'in hocalarındandır.

⁴⁰ el-'Aḥfeş; *Kitâbu'l-iḥtiyâreyn el-mufaḍḍaliyât ve'l-'aşma'ıyyât*, I. Bas, (Thk: Faḥruddîn Kabâve), Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1999, I, 6.

⁴¹ İbnü'l-Enbârî *Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḩâti'l-'udebâ'*, , s. 185-186; el-Ḥamevî *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, s. 1773.

⁴² el-Ḥamevî *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, s. 1773; Ṭaṇṭâvî, Muḥammed; *Neşetü'n-naḩv ve tariḩu eşheri'n-nuḩât*, II. Bas, Daru'l-Mearif, Kahire, Trs. s. 177.

⁴³ el-Ḥamevî *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, s. 1773

⁴⁴ Ṭaṇṭâvî, *Neşetü'n-naḩv ve tariḩu eşheri'n-nuḩât*, s. 177.

⁴⁵ İbnü'l-Enbârî *Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḩâti'l-'udebâ'*, , s. 185-186.

⁴⁶ el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, IV, 1770.

⁴⁷ Ṭaṇṭâvî, *Neşetü'n-naḩv ve tariḩu eşheri'n-nuḩât*, s,177

⁴⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 91.

⁴⁹ el-'Aḥfeş, Ebu'l-Ḥasen 'Ali b. Süleyman, (Ö.315/930); *Kitâbu'l-iḥtiyâreyn el-Mufaḍḍaliyât ve'l-'Aşma'ıyyât*, I. Bas, (Thk: Faḥruddîn Kabâve), Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1999.

⁵⁰ Koçak, İnci; "Aḥfeş el-Aşğar", *D.İ.A*, I, 525.

9-'Ali b. Muḥammed el-İdrîsî (ö. 450/1058'den sonra)

10- 'Ali b. 'İsmâ'îl b. Racâ' el-Fâtımî (ö.)

11-Ebû 'Abdillâh Hârûn b. Mûsâ b. Şerîk el-Kârî ed-Dımaşķî' (ö. 271/886).⁵¹

Verd, *Menhecü'l-'Ahfeş el-Evsat fi'd-dirâseti'n-naḥviyye*, adlı eserinde es-Suyûtî'nin sıraladığı on bir el-'Ahfeş'e ilaveten bu isimle meşhur olmuş dört kişiden daha bahseder ve bu sayıyı on beşe çıkartır.⁵²

12- Ebû'l-Ḥasen 'Ali b. Mübarek el-'Ahfeş el-Kûfî (ö.?)

13-Muḥammed b. 'Abdulkâvî Ebû 'Abdillâh el-Enşârî

14-Şalâh b. Ḥüseyn b. Yahyâ b. 'Ali el-Yemenî (ö. 1242/1827)

15-Muḥammed Sa'îd Efendi el-Bağdâdî (ö. 1280/1895)

Ayrıca DİA, el-'Ahfeş maddesinin yazarı Kandemir de, es-Suyûtî'nin sıraladığı on bir el-'Ahfeş'i zikrettikten sonra farklı olarak iki kişinin daha meşhur el-'Ahfeş'ler arasında sayılması gerektiğini zikreder.⁵³

16-Ebû Bekir Muḥammed b. Ḥalîl el-'Ahfeş eş-Şağir ed-Dımaşķî (ö. 360/970-71'den sonra)

17- el-'Ahfeş diye anılan hadis râvilerinden Ḥüseyn b. Muâz b. Ḥarb el-Ḥacebî (ö. 277/890)

Sonuç itibariyle tarih boyunca bu lakapla meşhur olmuş bizim tespit edebildiğimiz isimler bunlardan ibarettir.

Nesebi: el-'Ahfeş'in Belhli⁵⁴ olduğu söylenir.⁵⁵ el-'Ahfeş, Dârim b. Mucâşî'nin⁵⁶ mevlasıdır.⁵⁷ es-Suyûtî, Darim b. Mucâşî'nin Belhli olduğunu söyler.⁵⁸ Bu nedenle el-

⁵¹ es-Suyûtî, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâihâ*, II, 453-454.

⁵² Verd, *Menhecü'l-'Ahfeş el-Evsat fi'd-dirâseti'n-naḥviyye*, s. 25-29.

⁵³ Kandemir, M. Yaşar; "el-Ahfeş", *D.İ.A*, I, 524.

⁵⁴ Belh: Horasan'ın en güzel şehirlerinden meşhur bir şehirdir, beşinci bölge içerisinde yer alır. Bkz., el-Ḥamevî Ebû 'Abdillâh Şihâbiddîn Yâkût (ö. 626/1229); *Mu'cemu'l-buldân*, I, Dâru Şâdir, Beyrût, 1977, s. 479.

'Ahfeş de el-Belhî diye lakaplanmıştır.⁵⁹ Belhli olduğundan dolayı Fârisîdir.⁶⁰ Şevkî Dayf da onun Sîbeveyh gibi Fars asıllı olduğu görüşündedir.⁶¹ Ancak Basra'da yaşamıştır.⁶² Clement Huart da el-'Ahfeş'in, İran asıllı⁶³ olabileceğini söylemektedir.*

Çağdaş araştırmacılardan el-'Ahfeş'in nahiv metodu üzerine araştırma yapan ve *Me'âni'l-Ḳur'ân*'nı tahkik eden 'Abdülmir Muhammed Emin Verd de onun Belhli olduğunu, bir rivâyete göre de Harizmlî⁶⁴ olduğunu nakleder ve bundan dolayı da 'Fars asıllıdır' der. el-'Ahfeş'in mevlası olan Dârim b. Mucâşi'î'nin Basra'da oturduğunu ve bu durumun da onun Fars asıllı olduğu kanaatini desteklediğini söyler. Yine el-'Ahfeş'in babasının isminin Arapça olsa bile aslen Fars asıllı olduğunu, çünkü gerçekten Arap olsaydı tarihçilerin ve mütercimlerin bunu söyleyeceğini ifade eder. Onun, Belh ya da bir rivâyete göre Harizm'de doğduktan sonra Basra'ya geldiğini, ancak kaynakların ne zaman Basra'ya geldiğine işaret etmediğini söyleyerek, büyük ihtimalle çok küçükken Basra'ya geldiğini ifade eder.⁶⁵

el-'Ahfeş'in *Kitâbu'l-'arûz* adlı eserini tahkik eden 'Ahmed Muhammed 'Abduddâyim 'Abdullâh ise, doğum yerinin Basra mı yoksa Belh mi olduğuyula alakalı kesin bir bilgi olmamakla beraber uzun zamandan beri Araplaşmış beldelerinden Basra'ya

⁵⁵ Ebû't-Tayyib el-Lûğavî *Merâtibü'n-naḥviyyîn*, s.111; el-Ḥamevî *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ)*, III, 1374; ez-Zirikli, *el-'A'lâm kâmusu terâcime li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arap ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşriḳîn*, III, 102.

⁵⁶ Mecâşi'î: Ebû Ḳabile min Dârim Temîm, O, min Mecâşi'î b. Dârim b. Mâlik b. Ḥanzala b. Zeyd Munât b. Temîmdir. Bkz., ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luḡaviyyîn*, s.72; el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuḥât*, II, 36.

⁵⁷ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luḡaviyyîn*, s.72; İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist*, s. 58; İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fî ṭabaḳâti'l-'udebâ*, s.107; el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 36.

⁵⁸ es-Suyûtî, *Buḡyetü'l-vu'ât fî ṭabaḳâti'l-luḡaviyyîn ve'n-nuḥât* I, 590.

⁵⁹ el-'Ahfeş, *Kitâbu'l-'arûz*, Mukaddime, s. 29.

⁶⁰ Brockelman, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*, II, 151.

⁶¹ Dayf, *el-Medârisü'n-naḥviyye*, VII. Bas, Dâru'l-Meârif, Kâhire, Trs. s.94.

⁶² el-'Ahfeş, *Kitâbu'l-'arûz*, Mukaddime, s. 29.

⁶³ Huart, *Arap ve İslam edebiyâtı*, s.146.

* Huart'ın, *Arap ve İslam edebiyâtı* adlı eserini çeviren Cemal Sezgin ise el-'Ahfeş'in İran asıllı olabileceği gibi Türk asıllı olabileceğini de söylemektedir. Ancak el-'Ahfeş'in Türk asıllı olabileceğiyle alakalı bir bilgi kitabın orjinalinde bulunmamaktadır.

⁶⁴ Huvârizm: Bir şehir ismi olmayıp beşinci bölgenin son kısımlarının tamamına verilen isimdir. Bkz., Bkz., el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, II, 395.

⁶⁵ Geniş bilgi için, Bkz., Verd, 'Abdülmir Muhammed Emin; *Menhecü'l-'Ahfeş el-evsaṭ fi'd-dirâseti'n naḥviyye*, I. Bas, Müessesetü'l-'A'lemi li'l-Matbû'ât, Beyrût; *Mektebetü Dâru't-Terbiye*, Bağdat, 1975, s. 31-32.

göç eden Fârisî bir ailenin çocuğu olarak Basra'da dünyaya geldiğini ifade eder. Bu görüşünü iki nedene dayandırır.⁶⁶

1-İsmi Sa'îd'dir, babasının ismi de Mes'ade'dir. Her iki isim Arapça aynı köktendir. Eğer İran'da doğmuş olsalardı, isimleri (Arapça kökenli olmaz) çok farklı olurdu.

2-Sîbeveyh'ten rivâyet edildiği gibi el-'Aḥfeş'in Arapçasında Farsça'dan kaynaklı bir hata olduğuna dair rivayet yoktur.

el-'Aḥfeş'in nesebi ile ilgili, Belhî de, *Kitabu feḏâ'ili Ḥorasân* adlı kitabında onun Harizmli olduğu bilgisini paylaşır.⁶⁷

el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-buldân*'ında Harizm ve Belh şehirlerinin Horasan bölgesinde olduğunu zikreder.⁶⁸ Bu bilgilerden hareketle el-'Aḥfeş'in Horasan asıllı olduğunu söyleyebiliriz.

B. DOĞUM YERİ VE TÂRİHİ

Elimizdeki kaynaklarda el-'Aḥfeş'in doğum yeri ve târihi ile ilgili bir bilgi yer almamaktadır. Sadece nesebi ile ilgili Belh,⁶⁹ Harizm⁷⁰ asıllı olduğuna dair bilgiler yer almaktadır. Bununla beraber 'Abdulemir Muhammed Emin Verd yaptığı tahliller neticesinde onun Belh ya da bir rivâyete göre Harizm'de doğduğu sonucuna varır.⁷¹ 'Aḥmed Muhammed 'Abduddâyim 'Abdu'llâh ise, doğum yerinin Basra mı yoksa Belh mi olduğuyula alakalı kesin bir bilgi olmamakla beraber, uzun zamandan beri Araplaşmış

⁶⁶ el-'Aḥfeş, *Kitâbu'l-'arûz*, Mukaddime, s.29.

⁶⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58, el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 41.

⁶⁸ Bkz., el-Ḥamevî *Mu'cemu'l-buldân*, I, 479, II, 395.

⁶⁹ Ebû't-Ṭayyib el-Lûğavî *Merâtibü'n-naḥviyyîn*, s.111; ez-Zirikli, *el-'A'lâm kâmusu terâcime li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arap ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşriḳîn*, III, 102; el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1374.

⁷⁰ İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist*, s. 58, el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 41.

⁷¹ Geniş bilgi için, Bkz., Verd, *Menhecü'l-'Aḥfeş el-evsaṭ fi'd-dirâseti'n-naḥviyye*, s. 31-32.

beldelerden Basra'ya göç eden Fârisî bir ailenin çocuğu olarak Basra'da dünyaya geldiğini ifade eder.⁷²

Muhammed eṭ-Ṭantâvî herhangi bir dipnot vermeksizin ve tarih de belirtmeksizin el-'Ahfeş'in Belh şehrinde doğduğunu ve ilim öğrenmek için Basra'ya giderek burada ikamet ettiğini söylemektedir.⁷³

Clement Huart da *Arap ve İslam edebiyâtı* adlı eserinde kaynak göstermeksizin el-'Ahfeş'in Belh şehrinde doğduğunu söylemektedir.⁷⁴

Sonuç itibariyle el-'Ahfeş'in doğum yerinin Basra mı yoksa Belh mi olduğuyula alakalı kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

Doğum târihine gelince, araştırdığımız hiçbir kaynakta onun doğum târihini ifade eden bir bilgiye rastlamadık. Sadece, çağdaş yazarların yaptıkları uzun tahliller ve yorumlamalar neticesinde el-'Ahfeş'in hicrî 130'lu yıllarda yani hicrî 130 ile hicrî 140 yılları arasında doğduğunu ifade eden görüşlerine rastladık.⁷⁵

C. ÇOCUKLUĞU VE GENÇLİĞİ

el-'Ahfeş hicrî II. asrın ikinci yarısı ile hicrî III. asrın ilk dönemlerinde yaşamıştır.⁷⁶ el-'Ahfeş'in dünyaya geldiği asrın başları gelişimin ve değişimin olduğu bir dönemdir. el-'Ahfeş çocukken yeni bir devletin doğuşunu haber veren Abbâsi devrimi alevlenmiştir.⁷⁷ el-'Ahfeş, hayatı boyunca Harun er-Reşîd, el-Emîn ve Me'mun gibi pek çok Abbâsi halifesini görmüştür.⁷⁸

el-'Ahfeş'in çocukluğunun geçtiği Basra ise o dönem de tam bir ilim ve kültür merkeziydi. Basra'da Arap kültürü ikinci asrın başlarından itibaren gelişmeye başladı. Bu gelişmenin sonucunda Arap dili eğitimi önem kazandı, Arap diliyle alakalı tedvin çalışmaları başladı. Arap şiiri rivâyetleri arttı ve Arap şiiriyle alakalı tedvin çalışmaları

⁷² el-'Ahfeş, *Kitâbu'l-'arûz*, Mukaddime, s. 29.

⁷³ eṭ-Ṭantâvî, *Neşetü'n-naḥv ve tarihü eşheri'n-nuḥât*, s. 105

⁷⁴ Huart, *Arap ve İslam edebiyâtı*, s.146.

⁷⁵ Bu konuyla alakalı detaylı bilgi için Bkz., Verd, *Menhecü'l-'Ahfeş el-evsaṭ fi'd-dirâseti'n-naḥviyye*, s. 34; el-'Ahfeş, *Kitâbu'l-'arûz*, Mukaddime, s. 29-30.

⁷⁶ el-'Ahfeş, Ebû'l-Hasen Sa'îd b. Meş'ade (ö. 215/830); *Kitâbu'l-ḳavâfi*, Mukaddime, s. 5.

⁷⁷ Verd, *Menhecü'l-'Ahfeş el-evsaṭ fi'd-dirâseti'n-naḥviyye*, s.14.

⁷⁸ el-'Ahfeş'in gördüğü Abbâsi halifeleri için Bkz., Furat, *Arap Edebiyatı Târihi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, 206-209.

başladı. Ayrıca Arap kültürüyle alakalı diğer ilimlerde de eğitim faaliyetleri arttı ve birçok kitap telif edildi.⁷⁹

O dönemde ilim öğrenmenin kendine özgü hususiyetleri vardı. Ders veren hoca ilim meclisini devletin büyük mescitlerinden birisinde kurardı. Talebeler hocanın etrafında toplanır ve bu şekildeki ders halkalarında ilim tahsil edilirdi. Büyük devlet mescitleri ilim merkezleri halindeydi.⁸⁰ Halil b.'Ahmed ve Yûnus b. Habîb'in ders halkaları Basra mescidindeydi.⁸¹ el-Kisâî'nin ders halkası ise Bağdat'taki mescitteydi.⁸²

el-'Ahfeş ilk olarak Halil b.'Ahmed el-Ferâhidî ile tanışmış ve ondan ders almıştır. Halil, dil, nahiv, arûz ve kâfiye konularında büyük bir âlimdi. Aruz ilminin kurucusu sayılmaktadır. Aynı zamanda o, şiir bahirlerini keşfeden ve sistematik hale getiren ilk kişidir. el-'Ahfeş de arûz ve kâfiye ilmine önem vermiştir.⁸³ Hocası Halil'in aruz bahirlerine 'habeb' bahrini ilave yapmıştır.⁸⁴ Aynı zamanda bu bahir 'mütedârek' adıyla da bilinir.⁸⁵ Arap şiirinde on beş bahir olan aruz vezni, el-'Ahfeş'in eklediği bu bahir ile on altı olmuştur.⁸⁶

el-'Ahfeş, Halil b.'Ahmed'den sonra Basra âlimlerinin reisi olan, büyük nahiv âlimi Sîbeveyh'ten, kendisinden yaşça büyük olmasına rağmen ders aldı ve Basra'nın meşhur âlimlerinden biri oldu.⁸⁷ el-'Ahfeş, Sîbeveyh kitabına bir şey eklemek istediğinde bana arz ederdi; çünkü beni kendisinden daha üstün görüyordu, halbuki o benden daha bilgiliydi, ama şimdi ben ondan daha bilgiliyim der.⁸⁸

el-'Ahfeş ömrünün sonlarına doğru Basra'yı terk ederek Bağdat'a geldi ve vefâtına kadar orada kaldı.⁸⁹ O, Basra'da iken el-Kisâî'yi Bağdat'taki mescidinde ziyaret etti. el-

⁷⁹ el-'Ahfeş, **Kitâbu'l-ğavâfi**, Mukaddime, s. 5-6.

⁸⁰ el-'Ahfeş, **Kitâbu'l-'arûz**, Mukaddime, s. 26.

⁸¹ Verd, **Menhecü'l-'Ahfeş el-evsağ fi'd-dirâseti'n-nağviyye**, s. 14.

⁸² el-'Ahfeş, **Kitâbu'l-'arûz**, Mukaddime, s. 27.

⁸³ el-'Ahfeş, **Kitâbu'l-ğavâfi**, Mukaddime, s. 6.

⁸⁴ ez-Zirikli, **el-'A'lâm kâmusu terâcime li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arap ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşriğîn**, III, 102; İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-'a'yân ve enbâu' ebnâi'z-zamân**, s. 381. el-'Ahfeş, **Kitâbu'l-ğavâfi**, Mukaddime, II, 6.

⁸⁵ el-'Ahfeş, **Kitâbu'l-ğavâfi**, Mukaddime, s.6.

⁸⁶ ez-Zirikli, **el-'A'lâm kâmusu terâcime li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arap ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşriğîn**, III, 102; el-'Ahfeş, **Kitâbu'l-ğavâfi**, Mukaddime, s. 6-7.

⁸⁷ es-Sirâfi, **'Ağbâru'n-nağviyyîne'l-başriyyîn**, s. 39; el-'Ahfeş, **Kitâbu'l-ğavâfi**, Mukaddime, s. 7.

⁸⁸ İbn Kuteybe, **el-Me'ârif**, s. 546.

⁸⁹ es-Suyûtî, **Buğyetü'l-vu'ât fi şabâkâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuğât** I, 590; Dayf, **el-Medârisu'n-nağviyye**, VII. Bas, Dâru'l-Me'ârif, Kâhire, Trs, s. 95.

Kisâî'nin çocuklarına ve kendisine ders verdi.⁹⁰ Hayâtının sonuna kadar da Bağdat'ta el-Kisâî'ye komşu olarak yaşadı.⁹¹

D. GÖRME YETİSİNE DAİR RİVAYETLER

Görünüm olarak el-'Aḥfeş'in diğer bir özelliği de gözlerinin küçük olmasıydı. Gözlerinin küçük olmasıyla beraber görmesi de zayıftı.⁹² Doğuştan küçük gözlü olup aynı zamanda da görmesi zayıf olanlara el-'Aḥfeş deniliyordu. Bu bir çeşit görme zayıflığıdır. Bu hastalığa yakalananlar gece iyi görür, gündüz iyi göremez. Kapalı havalarda iyi görür açık havalarda iyi göremez.⁹³

E. AHLÂKI

Kaynaklarda el-'Aḥfeş'in mîzâcî/ahlâkî hakkında hem olumlu hem de olumsuz mânâda birçok bilgi yer almaktadır. Bu özelliklerin ekseriyetinin müspet olduğu az bir kısmının da menfî olduğu görülmektedir. Şimdi bu özellikler hakkında bilgi verelim.

el-'Aḥfeş, alçakgönüllü bir âlimdi. Kibirli biri değildi. Âlimlere saygı gösterir ve değer verirdi.⁹⁴ Sîbeveyh'ten yaşça büyük olmasına rağmen ondan ders almıştır.⁹⁵ Yine bir gün Sîbeveyh ile münazara yapmak için yanına gelmiş, onunla yaptığı münazarayı kazandıktan sonra şöyle demiştir: “Seninle sırf senden istifade edeyim diye münazara yaptım” bunun üzerine Sîbeveyh de kendisine şu şekilde cevap vermiştir: “ Bu konuda sen benim şüphe ettiğimi mi düşünüyorsun?”⁹⁶ Sîbeveyh ile el-'Aḥfeş arasında geçen bu konuşmanın onun ne derece alçak gönüllü ve saygılı olduğunu göstermektedir.

⁹⁰ el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 40; ez-Zehabî, *Siyeru 'a'lâmi'n-nübelâ*, V, 207; es-Suyûtî *Buğyetü'l-vu'ât fi ṭabaḳâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât* I, 590.

⁹¹ eṭ-Tanṭâvî, *Nešetü'n-naḥv ve tarihu eşheri'n-nuḥât*, s.106

⁹² İbn Ḥallikân; *Vefeyâtu'l-'a'yân ve enbâu' ebnâi'z-zamân*, II, 381.

⁹³ Bkz., el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-'ayn 'alâ ḥurûfi'l-mu'cem*, I, 425; el-Cevherî, *es-Şihâḥ tâcu'l-luğa ve şihâhi'l-'Arabiyye*, III, s. 1005; ez-Zemaḥşerî, *Esâsu'l-belâğa*, I, s.258-259; İbn Manzûr; *Lisânu'l-'Arab*, IV, 153; el-Fîrûzâbâdî; *el-Ḳâmûsu'l-muḥîṭ*, II, 270-271.

⁹⁴ el-'Aḥfeş, a.g.e., *Mukaddime*, s. 8; Dirîn, *Eşeru'l-'Aḥfeş fi'l-kûfiyyîn ve teessuruhû bihim*, s. 18.

⁹⁵ es-Sîrâfî, *'Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-başriyyîn*, s. 38; el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1374

⁹⁶ es-Sîrâfî, *'Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-başriyyîn*, s. 38. el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 40.

el-'Aḥfeş, derin ilme ve keskin zekâyâya sahip olmasına rağmen tevâzû ve alçak gönüllülüğü elden bırakmazdı. Kendi seviyesini bilirdi. Kendisine bilmediği bir şey sorulduğunda gurur ve kibre kapılmadan “bilmiyorum” demekten çekinmezdi.⁹⁷

er-Riyâşî (ö.257/872), ile el-'Aḥfeş arasında geçen bir diyalog da bu görüşümüzü desteklemektedir. er-Riyâşî, el-'Aḥfeş'in kendisine “Bir kelimedede elif bulunur ve kendisinden öncesi de fethalı olur ise, elif hemzeli okunur” dediğini ve şu şiiri örnek verdiğini bildirir.

وَحْنِدِفٌ هَامَةٌ هَذَا الْعَالَمُ يَا دَارَ سَلْمَى يَا سَلْمَى ثُمَّ اسْلَمَى

Bu şiirde الْعَالَمُ kelimesinde elif ‘ا’ harfinden öncesi fethalı olduğu için elif harfi hemzeli ‘أ’ şeklinde okunmuştur. el-'Aḥfeş, en-Nümeyrî'nin (ö. 199/814) de bu şekilde hemzeli okuduğunu nakleder. Ayrıca vav “و” harfinin de öncesinin dammeli olması durumunda hemzeli okunacağını söyler.

Şu misalde olduğu gibi “يُؤَقِّنُ”

Bunun üzerine er-Riyâşî de ona, yâ “ي” harfinin kendisinden öncesi kesralı olursa nasıl olur diye sorduğunda, el-'Aḥfeş ‘bilmiyorum’ cevabını verir.⁹⁹

Bir keresinde Ebû Hâtim'in el-'Aḥfeş'e sorduğu soruya onun verdiği cevap da bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Şöyle ki: “Arapçayı¹⁰⁰ en iyi bilen sen misin, yoksa Ebû ‘Ubeyde mi?” diye sorduğunda o “Ebû ‘Ubeyde” cevabını vermiştir.¹⁰¹

el-'Aḥfeş, Sîbeveyh'ten ders alanlar içinde hafızası en kuvvetli olanıydı. Ondandır sonra en-Nâşî (ö. ?) sonra da el-Ḳuṭrub gelir.¹⁰²

⁹⁷ el-'Aḥfeş, *Kitâbu'l-'arûz*, Mukaddime, s. 24; Dirîn, *Eşerü'l-'Aḥfeş fi'l-kûfiyyîn ve teşşuruhû bihim*, s.18;

⁹⁸ el-Ezherî, Ebû Manşûr (ö. 370/895), *Me'âni'l-kıraâ'ti li'l-ezherî*, I. Bas, Merkezü'l-Buḥûsi fi külliyyeti'l-'Âdâb, Câmî'atü'l-Meliki Şu'ûd el-Memleketü'l-'Arabiyye es-Su'ûdiyye, Yrs, 1412/1991, II, 241; en-Nu'mânî, Ebû Hâfıs Sirâcuddîn (ö. 775/ 1374), *el-Lubâb fi 'ulûmi'l-kitâb*, I. Bas, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1419/1998, I, 224; es-Suyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr*, Câmî'atu Ümmi'l-Ḳurâ, Su'ûd, 1424/2005, I, 246.

⁹⁹ el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 40-41.

¹⁰⁰ Burada geçen ‘Arapça’ kelimesi başka bir kaynakta ‘Garip’ olarak geçmektedir. Ayrıca el-'Aḥfeş'in *Kitabu'l-'Aruz* adlı eserini tahkikinde de bu rivâyetle alakalı her iki kaynak gösterilmesine rağmen Arapça olarak alınmıştır. Bizde burada Arapça olarak almanın daha uygun olacağı kanaatindeyiz. Bkz., el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 37-38; el-'Aḥfeş, *Kitâbu'l-'arûz*, Mukaddime, s. 26.

¹⁰¹ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luḡaviyyîn*, s.73.

el-'Aḥfeş, kelam (söz söyleme) konusunda insanların en bilgilisiydi. Cedel (tartışma ve münazara) konusunda da çok ustaydı.¹⁰³

el-'Aḥfeş'in cedel ve münazara konusundaki maharetini ve cesaretini el-Kisâî ile arasında geçen olay bize daha net bir şekilde anlatmaktadır. el-'Aḥfeş ile el-Kisâî'nin karşılaşmasına ise, el-Kisâî ile Sîbeveyh arasında geçen tarihte “*el-Mes'eletü'z-zunbûriyye*” adıyla meşhur olan olay¹⁰⁴ sebep olmuştur.

Bu olay üzerine Basralı en büyük nahiv âlimi olan Sîbeveyh, Kûfeli en büyük nahiv âlimi olan el-Kisâî'ye bu münazaranın karşılığını vermek için el-'Aḥfeş'den daha üstün birini bulamamış, onu el-Kisâî'ye göndermiş o da onunla mücadele ve münazara da bulunarak onun yüz meselede hatasını bulmuştur.¹⁰⁵ Kaynaklarda bu olay şu şekilde anlatılmaktadır: el-'Aḥfeş'in hocası Sîbeveyh, Bağdatta el-Kisâî ile yaptığı *el-Mes'eletü'z-zunbûriyye* denilen münazaradan sonra Basra yakınlarında bir yere gelerek el-'Aḥfeş'i oraya çağırır ve yaptığı münazarayı anlatır. Sonra da onunla vedalaşarak Ahvâz'a gider.

¹⁰² es-Sîrâfî, 'Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-başriyyîn, s. 39; el-Kıfî, İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât, II, 39; es-Suyûtî, Buḡyetü'l-vu'ât fi ṭabaḳâti'l-luḡaviyyîn ve'n-nuḥât I, 590.

¹⁰³ Ebû't-Ṭayyib el-Lûḡavî, Merâtibü'n-naḥviyyîn, s.111; el-Kıfî, İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât, II, 39; es-Suyûtî, Buḡyetü'l-vu'ât fi ṭabaḳâti'l-luḡaviyyîn ve'n-nuḥât I, 590.

¹⁰⁴ Olay kaynaklarda özet olarak şöyle anlatılmaktadır: “Sîbeveyh devlet erkânı önünde şöhret elde etmeyi umarak, bir rivâyete göre Yaḥyâ b. Hâlid b. Bermak'ın (bu kişi, Harun er-Reşid'in (ö:170-193/786-809) İran asıllı veziri. Bkz.,Furat, Ahmed Subhi; **Arap Edebiyatı Târihi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)**, (I-II), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul-1996, I, 50) kendi evinde bir rivâyete göre de Hârûn Reşid'in(170-193/786-809) evinde (Bkz., Dayf, **el-Medârisu'n-naḥviyye**, Trs. s. 58) yapılan münazaraya katılmak için Bağdat'a gider. Sîbeveyh, öncelikle el-Kisâî'nin talebelerinden el-Ferrâ', 'Aḥmer ve Hişâm'la karşılaşır. Onların sordukları sorulara cevap verir. Fakat onlar, onun verdiği cevapların hatalı olduğunu söyler. Bunun üzerine Sîbeveyh, el-Kisâî gelene kadar onlarla konuşmaz. el-Kisâî gelir ve kendisine sen mi soru sormak istersin yoksa ben mi sorayım der. O da el-Kisâî'nin sormasını ister. Bunun üzerine el-Kisâî, kendisine 'Akrebin sokuş bakımından eşek arısından daha kuvvetli olduğunu zannediyorum' mânâsına gelen şu ifadeyi 'قَدْ كُنْتُ أَظُنُّ أَنَّ الْعَقْرَبَ أَشَدُّ لَسَعَةً مِنَ الزَّنْبُورِ' dedikten sonra 'feizâ huve hiye' mi yoksa 'feizâ huve iyyâhâ' 'فَادَا هُوَ هِيَ أَوْ فَادَا هُوَ إِيَّاهَا' mı dersin? Diye sorar. Sîbeveyh de 'hiye' yi ref mahallinde kullanarak, 'feizâ huve hiye' diyeceğini söyleyerek, nasb halinin caiz olmayacağını söyler. el-Kisâî onun bu şekilde verdiği cevabın hatalı olduğunu zikreder. Arapların bunu nasb konumunda 'iyyâhâ' şeklinde söylediklerini bildirir. Sîbeveyh onun sözünü kabul etmez ve münazara uzar. Bunun üzerine Yaḥyâ b. Hâlid bu konunun önemli olduğunu söyleyerek aranızda kim hüküm verecek diye sorar. el-Kisâî de kapı önünde bekleyen Hutama Araplarını soralım der. Onlar fesahatları çok iyi olmayan Araplardır. Onlarda el-Kisâî gibi düşündüklerini belirterek onun haklı olduğunu ifade ederler. Sîbeveyh, Arapların bu şekilde cevap vermelerine çok üzülür. Çünkü Kur'ân-ı Kerim'de kendi söylediği gibi kullanım olduğundan dolayı kıyasi olarak 'feizâ huve hiye' demek mümkündür. Şöyleki: 'فَأَنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ', 'و نَزَعَ يَدَهُ فَادَا هِيَ بِيضَاءَ لِلنَّاطِرِينَ' bu âyetlerde geçen 'هِيَ' zamiri merfu konumunda mübtedâ olarak kullanılmaktadır. Sîbeveyh münazaranın bu şekilde sonuçlanmasından sonra oradan ayrılarak İran'a gider ve ölünceye dek bir daha Bağdat'a dönmez.” (Bu rivâyetlerin detayı için Bkz., ez-Zübeydî, **Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luḡaviyyîn**, s.68-69; el-Ḥamevî **İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ)**, IV, 1745-1746; ez-Zeccâcî, **Mecâlisu'l-'ulemâ**, s. 9-10; Dayf, **el-Medârisu'n-naḥviyye**, VII. Bas, Dâru'l-Meârif, Kâhire, Trs. s.58.)

¹⁰⁵ el-'Aḥfeş, a.g.e., Mukaddime, s. 8.

Bunun üzerine el-'Aḥfeş de yol azığını alarak *simâriyye*¹⁰⁶ denilen bir çeşit gemiye binerek Bagdat'a gider. el-Kisâî'nin mescidine ulaşır ve onun arkasında sabah namazını kılar. O, namazı bitirdikten sonra talebelerinden el-Ferrâ', 'Aḥmer, Hişam ve İbn Sa'dan ile birlikte mihrabının yanına oturur. el-'Aḥfeş de kendisine selam vererek ona yüz mesele sorar ve verilen cevapların hepsinin hatalı olduğunu söyler. Bunun üzerine talebeleri el-'Aḥfeş'in üzerine atılmak isterler, ancak el-Kisâî bunu engeller. Meseleler bittikten sonra el-Kisâî, "Vallahi sen, Ebû'l-Ḥasen Sa'îd b. Mes'ade el-'Aḥfeş'sin" der. el-'Aḥfeş "evet" cevabını verince el-Kisâî ona doğru kalkar, onu kucaklar ve onu yanına oturtur. Sonra da ondan çocuklarını terbiye etmesini ve onlara hoca olmasını ister. Böylece kendisine de yakın olmasını ister. O da bu teklifi kabul eder.¹⁰⁷ Bu olay el-'Aḥfeş'in münazara konusundaki maharet ve cesaretinin yanında ayrıca onun bu alandaki konumunun ne derece yüksek olduğuna ve ilminin ne derece derin olduğuna da işaret etmektedir.¹⁰⁸

Âlimler onun ilmine güvenir ve onun faziletlerine hayranlık duyarlardı. Kûfe mektebinin reisi olan el-Kisâî'nin, ondan çocuklarını terbiye etmesini ve kendisine yakın olmasını istemesi, onun ilmine duyulan güveni daha da artırmıştır.¹⁰⁹

el-'Aḥfeş tefsîre vakıf bir insandı.¹¹⁰ el-Kisâî'nin kendisinden *Me'âni'l-Ḳur'ân* ile ilgili bir kitap yazmasını istemesi ve daha sonra da bu kitabı örnek olarak kendi *Me'âni*'sini yazması, ayrıca el-Ferrâ'nın da el-'Aḥfeş ve el-Kisâî'nin kitaplarını örnek olarak kendi *Me'âni*'sini yazması onun ilmine ne denli güven duyulduğunu açıkça göstermektedir.¹¹¹ el-Kisâî'nin, el-'Aḥfeş'ten gizlice Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını okuması,¹¹²

¹⁰⁶ Bunun aslı "sümevriyyetün" dır. Bir nevi gemi çeşididir. Bkz., ez-Zebîdî, Seyyid Muḥammed Murtaẓâ (ö. 1205/1790); *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-ḳâmûs*, et-Turâşu'l-'Arabî, Yrs.Trs, XII, 84.

¹⁰⁷ ez-Zübeydî, *Ṭabakâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn*, s. 70; el-Ḳıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 36-37; el-Ḥamevî *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1375.

¹⁰⁸ el-'Aḥfeş, a.g.e., Mukaddime, s. 8.

¹⁰⁹ el-'Aḥfeş, *K itâbu'l-'arûz*, Mukaddime, s. 25.

¹¹⁰ Bilmen, Ömer Nasûhî (ö. 1391/1971); *Büyük tefsîr târihi (tabakâtu'l-müfessirîn)*, I-II, Diyanet İşleri Başka anlığı Yayınları, Ankara, 1960, II, 147.

¹¹¹ el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1375; el-Ḳıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 37.

¹¹² ez-Zübeydî, *Ṭabakâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn*, s. 73; el-Ḥamevî *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1375.

Ebû 'Umer el-Cermî'nin (ö. 225/840), Ebû 'Osmân el-Mâzinî'nin (ö. 249/863),¹¹³ ve başkalarının¹¹⁴ da *el-Kitâb*'ı ondan okumaları onun ilmine duyulan güveni göstermektedir.

eş-Şa'leb'den gelen bir rivâyette el-Ferrâ'nın el-'Ahfeş'in ilmine verdiği değeri göstermektedir. el-Ferrâ, Sa'îd b. Selem'in yanına girdiğinde Sa'îd ona şöyle demiştir: "İşte Arapça'nın ve dildilerin efendisi geldi" el-Ferrâ ise: "el-'Ahfeş yaşadığı sürece hayır"¹¹⁵ cevabını vermiştir.

Yine eş-Şa'leb'in onun için: "O, ilim bakımından insanların en bilgelisidir." sözü de bu durumu doğrulamaktadır.¹¹⁶

el-'Ahfeş'in rivâyet ettiği şeylere güvenilirirdi.¹¹⁷ el-'Ahfeş doğru sözlüydü.¹¹⁸

İbn Cinnî hocası Ebû 'Ali el-Fârisî'nin (ö. 377/987) el-'Ahfeş'in doğru bir insan olarak bilindiğini naklettiğini bildirmektedir.¹¹⁹

O, hocalarının değerini bilir ve onları korurdu, hocasına ait olan bir bilgiyi kendisine mâl etmezdi. Eğer isteseydi Sîbeveyh'in kitabının müellifi olarak kendisini gösterebilirdi. Ama o hocası öldüğünde, onun kitabını okutmuş, şerh etmiş ve açıklamış olmasına rağmen kendisine mal etmemiştir.¹²⁰

Hakkı savunma konusunda hiçbir güç veya otoriteden korkmazdı.¹²¹ el-'Ahfeş'in bu konudaki cesaretini Basra Emîri ile aralarında geçen şu olay açıkça göstermektedir. Basra Emîri, Ahzâb sûresinde geçen "إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا" ¹²²âyetinde "inne"nin ismine atıf olan "melâike" kelimesini nasp halinde fethalı okuması gerekirken ref halinde dammeli okuyordu. Bu okuyuşun hatalı olduğunu gören el-'Ahfeş, emiri uyarmak için onun yanına gider. O da el-'Ahfeş'i azarlayarak şöyle der:

¹¹³ ez-Zübeydî, *Ṭabaqâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luḡaviyyîn*, s. 87; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 40.

¹¹⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58;

¹¹⁵ el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1375; İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu'l-'a'yân ve enbâu' ebnâi'z-zamân*, II, 381.

¹¹⁶ el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376.

¹¹⁷ el-'Ahfeş, *Kitâbu'l-'arûz*, Mukaddime, s. 23.

¹¹⁸ el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 39; Dirîn, *Eşeru'l-'Ahfeş fi'l-kûfiyyîn ve teçsuruhû bihim*, s. 19.

¹¹⁹ İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, III, 311.

¹²⁰ el-'Ahfeş, *Kitâbu'l-'arûz*, Mukaddime, s. 23-24.

¹²¹ el-'Ahfeş, *Kitâbu'l-'arûz*, Mukaddime, s. 21.

¹²² Ahzâb, 33/56.

“Emirlerinizin hatalı okuduğunu söyleyip duruyorsunuz.” Sonra bu emir görevden alınarak yerine Muḥammed b. Süleyman getirilir. Fakat bu adam da bu hatayı öncekinden almış gibi tekrar eder. Bunun üzerine el-’Aḥfeş kendi kendine “Bu Haşimoğullarından birisidir. Bunu uyarmak boynumun borcu” diye düşünür. Fakat öncekinde yaşadıklarını yaşamaktan endişe eder. Buna rağmen yine de yanına gider. Bu sırada emir odasındadır. Yanında kardeşi ve hizmetçisi vardır. Ona şöyle der: “Ey emir nasihat için geldim.” O da “Söyle” der. el-’Aḥfeş: “Ey emir! Şeref sahibi ve fesahat sahibi olan Haşimilersiniz. Fakat âyeti ref halinde dammeli okuyorsunuz. Bu caiz değildir” der. Bunun üzerine emir de: “Nasihat ettin, uyardın Allâh sana iyilikler versin, artık gidebilirsin” der. Sonra Basra Emiri, kendisine katır, hizmetçi ve mal verilmesini emreder. el-’Aḥfeş de bu duruma sevinerek oradan ayrılır.¹²³

el-’Aḥfeş’in öne çıkan önemli özelliklerinden bir diğeri de, hem Basralı hem de Kûfeli birçok kişinin kendisinden ders almış olmasıdır.¹²⁴ el-Kisâî’nin,¹²⁵ Ebû ‘Umer el-Cermî’nin, Ebû ‘Osmân el-Mâzinî’nin,¹²⁶ ve daha başkalarının¹²⁷ ondan ders okumaları el-’Aḥfeş’i hem Basra hem de Kûfe ekolleri açısından önemli kılmaktadır.

el-’Aḥfeş’in zikredilmeden geçilemeyecek belki de en önemli özelliklerinden birisi de şüphesiz Arap Dili ve Belağatı açısından çok önemli bir yer tutan Sîbeveyh’in *el-Kitâb*’ının sadece onun kanalıyla nakledilmesidir.¹²⁸

el-’Aḥfeş hakkında bütün bu olumlu görüşlere rağmen onu tenkit edenler de olmuştur. Bunlar arasında en çok dikkat çekenlerin el-Câhız (ö. 255/869) ve Ebû Hâtım es-Sicistânî (ö. 248/862) olduğunu görüyoruz.¹²⁹

el-Câhız, el-’Aḥfeş’in eserlerinin zor olduğunu, anlaşılmadığını söyleyerek onu bu yönden eleştirmektedir. Aslında el-’Aḥfeş eserlerinin zorluğunu kendisi de kabul etmektedir.

¹²³ el-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuḥât*, II, 43.

¹²⁴ Dayf, *el-Medârisu’n-naḥviyye*, s. 94; Dirîn, *Eşeru’l-’Aḥfeş fi’l-kûfiyyîn ve teessuruhû bihim*, s. 20.

¹²⁵ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü’n-naḥviyyîn ve’l-luğaviyyîn*, s. 73; el-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuḥât*, II, 40; el-Hamevî, *İrşâdu’l-erib ilâ ma’rifeti’l-edib (Mu’cemu’l-’udebâ’)*, III, 1375; Dayf, *el-Medârisu’n-naḥviyye*, s. 94.

¹²⁶ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü’n-naḥviyyîn ve’l-luğaviyyîn*, s. 87; İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, III, 58; el-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuḥât*, II, 40; Dayf, *el-Medârisu’n-naḥviyye*, s. 94.

¹²⁷ İbnü’n-Nedîm *el-Fihrist*, s. 58; Dayf, *el-Medârisu’n-naḥviyye*, s. 94.

¹²⁸ el-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuḥât*, II, 39.

¹²⁹ el-’Aḥfeş, *Kitâbu’l-’arûz*, Mukaddime, s. 25.

Nitekim el-Câhiz ile el-'Aḥfeş arasında geçen şu konuşma bunu doğrulamaktadır. el-Câhiz kendisine “Sen nahiv konusunda insanların en bilgilisinin, buna rağmen neden eserlerinin hepsi tam olarak anlaşılmıyor, neden biz eserlerinin az bir kısmını anlıyoruz da çoğu kısmını anlamıyoruz ve niçin zor konuları ele alıp anlaşılabilir tarzda yazmıyorsun diye sorduğunda, el-'Aḥfeş, şu şekilde cevap vermiştir: “Ben bu eserlerimi Allâh için yazmadım. Onlar din kitabı değildir. Eğer o kitapları kolay yazsaydım bana olan ihtiyaçları az olurdu. Benim amacım gelir elde etmektir. Bu nedenle bazılarını kolay yazdım ki anladıklarının tadı (anlama hazzı) onları anlamadıklarına çağırsın. Ben böyle yaparak kazanç elde ettim.”¹³⁰

Ebû Hâtim (ö. 255/866) ise el-'Aḥfeş'in talebesi olmasına rağmen onu karalamaktan geri durmamıştır.¹³¹ O, el-'Aḥfeş'in kötü bir adam olduğunu, Ebû Şimr'e nisbet edilen Kaderiyye'nin bir grubu kabul edilen, “Şimriye” koluna mensup olduğunu söyleyerek onun kadercilerden olduğunu, ancak aşırı olmadığını söylemektedir.¹³²

Ebû Hâtim başka bir yerde de el-'Aḥfeş'in, *Me'âni* hakkındaki kitabının faydasız olmadığını, ancak kaderiyye görüşünden izler taşıdığını söylemektedir. Yine Ebû Hâtim O'nun Kur'ân-ı Kerîm hakkındaki *Cem'û'l-vâhid* adlı kitabını da ayıplardı. Ebû Hâtim'in el-'Aḥfeş ile ilgili öne sürdüğü önemli bir itham da onun Ebû 'Ubeyde'nin kitabını kendisine mal ettiğidir. Ebû Hâtim, el-'Aḥfeş'in Ebû 'Ubeyde'nin Kur'ân-ı Kerîm hakkındaki kitabını aldığını, onun bazı yerlerine ekleme yaparak, bazı yerlerini de değiştirerek kendine mal ettiğini söylemektedir. Bunun üzerine el-'Aḥfeş'e bu yaptığının ne olduğunu, Arapça'yı en iyi bilen kendisi mi yoksa Ebû 'Ubeyde mi olduğunu sorduğunu; el-'Aḥfeş'in de Ebû 'Ubeyde cevabını verdiğini, bu cevap üzerine de onun bu yaptığının doğru davranış olmadığını söylediğini bildirmektedir. el-'Aḥfeş'in de “Kitap onu ıslah edenindir, ifsad edenin değil” dediğini bildirdikten sonra, el-'Aḥfeş'in kitabına iltifat edilmediğini ve onun bir kenara atıldığını söylemektedir.¹³³

¹³⁰ el-Câhiz, Ebû 'Osmân 'Amr b. el-Bahr (ö. 255/869); **el-Ḥayevân**, I-VIII, II. Bas, (Thk: 'Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Matba'atü Muşafâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1965, I, 91-92.

¹³¹ el-'Aḥfeş, **Kitâbu'l-'arûz**, Mukaddime, s. 25.

¹³² ez-Zübeydî, **Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn**, s. 73-74; el-Kıfî, **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât**, II, 38.

¹³³ ez-Zübeydî, **Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn**, s. 73; el-Kıfî, **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât**, II. 37-38.

Ebû Hâtim başka bir yerde de el-'Aḥfeş'in nahiv hakkında yazdığı kitabını¹³⁴ da Medine'de bulunan 'Ali Cemel adında bir kişinin kitabından yazdığı iddiasında bulunur. Ebû Hâtim, kırâatler hakkındaki kitabında, kurrayı ve ulemayı zikrettiği yerde, Medine'de 'Ali Cemel adında birinin olduğunu ve 'cemel' lâkâbıyla anıldığını, hatta nahivle ilgili bir kitap yazdığını fakat bu kitabın önemsiz olmasından dolayı unutulduğunu ifade eder. el-'Aḥfeş'in de nahiv hakkındaki kitabını yazarken Cemel'in kitabından esinlendiğini ifade eder. Bu ithamına delil olarak da el-'Aḥfeş'in, 'İki rıtl yağ bir dirhemdir' dediğini, halbuki (yağa) zeyt kelimesinin Basra'da kullanılmadığını, çünkü Basra halkının zeyt kelimesini katik anlamında kullanmadığını söylemektedir.¹³⁵

Ebû Hâtim diğer pek çok büyük ulemayı yerdiği gibi hocası olan el-'Aḥfeş'i de yermekten geri durmamıştır. Dikkatimizi çeken diğer bir konu da el-'Aḥfeş'in kitaplarını başkalarından alarak -günümüz diliyle intihal yaparak- yazdığını iddia etmesidir. Her yazarın kendisinden önce yazılan eserlerden etkilenmesi ve bazı alıntılar yapması olağandır. Eğer el-'Aḥfeş başkasına ait bir kitabı kendisine mâl etmek isteseydi, öncelikle Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını kendisine atfederdi.¹³⁶ Ondan başka kimsenin varlığından bile haberinin olmadığı Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını kendisinin yazdığını söyleyerek gün yüzüne çıkarabilirdi. Oysaki o böyle bir hileye girmemiş, büyük bir hakkaniyetle kitabı gerçek sahibine atfetmiştir.

el-'Aḥfeş'e yöneltilen diğer bir itham da onun Sîbeveyh'in kitabını kendisine mal etmeye çalıştığıdır. Bu iddia elimizdeki kaynaklardan sadece ikisinde bazı farklılıklarla zikredilmektedir. Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını kendisinden okuyan tek kişi el-'Aḥfeş'tir. Çünkü biz Sîbeveyh'ten başka bir kimsenin ders aldığını bilmiyoruz. Sîbeveyh'in de başkasına o kitabı okuttuğunu bilmiyoruz. Sadece Sîbeveyh vefat ettiğinde bu kitabın el-'Aḥfeş'e okunduğunu ve el-'Aḥfeş'ten okuyanlar arasında Ebû 'Umer el-Cermî ve Ebû 'Osmân el-Mazînî'nin de yer aldığını biliyoruz.¹³⁷ Ebû'l-Ḥasen el-'Aḥfeş'in Sîbeveyh'in kitabının eşsiz güzelliğini, nahiv usulünü ve fûrûunu toplayan bir kitap olduğunu görünce, onu çok beğendiği söylenir. Bunun üzerine Ebû 'Osmân el-Mazînî ve Ebû 'Umer el-Cermî

¹³⁴ Bu kitap el-'Aḥfeş'in "**Kitâbu'l-*evsât fi'n-naḥv***" adlı eseridir. Bkz., Verd, **Menhecü'l-'Aḥfeş el-*evsât fi'd-dirâseti'n-naḥviyye***, s. 159.

¹³⁵ ez-Zübeydî, **Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luḡaviyyîn**, s.73; el-Kıfî, **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât**, II, 38.

¹³⁶ el-'Aḥfeş, **Kitâbu'l-'arûz**, Mukaddime, s. 25-26.

¹³⁷ İbnü'l-Enbârî, **Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḳâti'l-'udebâ'**, , s. 108

de el-'Aḥfeş'in bu kitabın kendisine ait olduğunu iddia etmemesi için aralarında görüşerek bir çözüm ararlar. Sonuç olarak da bu kitabı el-'Aḥfeş'e okurlarsa, kitabın Sîbeveyh'e ait olduğunu yaymış olacaklarını ve el-'Aḥfeş'in de bu iddiadan vazgeçeceğini düşünürler. el-'Aḥfeş'e para teklif ederek kitabı okuma konusunda onu ikna ederler. Sonra da kitabı ondan alarak Sîbeveyh'e ait olduğunu insanlara duyururlar. Böylece el-'Aḥfeş'in de bu iddiadan vazgeçmesini sağlamış olurlar.¹³⁸

Bu iddianın sadece iki kaynaktan geçmiş olması da manidardır. Zira el-'Aḥfeş'in böyle bir düşüncesi olsaydı *el-Kitâb*'ın varlığından herhangi bir kimsenin bilgisi yokken hiç kimseye söylemeden bu eseri kendisinin yazdığını söyleyebilirdi. Ancak o, böyle bir girişimde bulunmamıştır. Ayrıca onun, kendi hocasının eseri olan *el-Kitâb*'ı çok beğenmesi ve ondan etkilenmesi de çok normaldir. Bu nedenle biz yukarıdaki ifade edilen iddianın gerçek olduğu kanaatinde değiliz.

F. SEYAHATLERİ

Elimizdeki kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre. el-'Aḥfeş, hayâtının çoğunu Basra'da geçirmiştir. Ömrünün sonlarına doğru da Bağdat'a gitmiştir.¹³⁹ Bağdat'a gitmesine sebep olan olay ise hocası Sîbeveyh'in Bağdat'ta el-Kisâî'ye *el-Mes'elletü'z-zunbûriyye* adıyla meşhur münazarada yenilmesidir. Bu yenilgi üzerine hocası onu Bağdat'a göndermiştir.¹⁴⁰ el-'Aḥfeş'in Bağdat'a gittikten sonra tekrar Basra'ya dönüp dönmediği bilinmemektedir.¹⁴¹ Çünkü orada aralarındaki münazaradan sonra el-Kisâî'nin ondan kendi çocuklarına ders vermesini istemesi, bu vesileyle de kendisine yakın olacağını söylemesi üzerine el-'Aḥfeş'in bu teklifi kabul ettiği bilinmektedir.¹⁴² Ayrıca orada el-Kisâî'ye *el-Kitâb*'ı gizlice okuttuğu da bilinmektedir.¹⁴³ Bilinmeyen ise el-'Aḥfeş'in hayâtının son dönemlerinde el-Kisâî ile karşılaşmak için mi Bağdat'a gittiği, yoksa geri döndükten sonra mı tekrar Bağdat'a döndüğüdür. Bu durumla alakalı elimizdeki kaynaklarda başka bir bilgi yer almamaktadır. Bununla beraber Bağdat'ta bulunduğu

¹³⁸ İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḳâti'l-'udebâ'*, s. 107-108; el-Ḥamevî *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1374

¹³⁹ es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi ṭabaḳâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât* I, 590; Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s. 95.

¹⁴⁰ el-'Aḥfeş, a.g.e., *Mukaddime*, s. 8.

¹⁴¹ Sadece çağdaş araştırmacılardan eṭ-Ṭantâvî hiçbir kaynak vermeksizin onun Bağdat'ta öldüğünü söylemekte dir. Bkz., eṭ-Ṭantâvî, *Neşetü'n-naḥv ve tariḥu eşheri'n-nuḥât*, s. 109.

¹⁴² ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s. 70; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 36-37; el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1375.

¹⁴³ el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1375.

sürece orada ulema ile beraber olmuş, ders vermeye, şiir rivâyet etmeye ve kitap telifine devam etmiştir.¹⁴⁴

Bağdat dışında başka bir yere herhangi bir sebepten dolayı yolculuk yapıp yapmadığına dair bir bilgi yer almamaktadır. Sadece onun Rey şehrine gitme niyetinde olduğuna dair bir bilgi vardır. et-Tevvezî (ö. 238/852) Bağdat'a el-Ferrâ'nın yanına geldiğini ve onun da kendisine Ebû Zeyd'i, Ebû 'Ubeyde'yi ve sonra da el-'Ahfeş'i sorduğunu aktarır. et-Tevvezî, el-Ferrâ'ya el-'Ahfeş'i Rey'e gitmeye istekli bir şekilde bıraktığını söyler. el-Ferrâ' da "Eğer o Rey'e giderse, onunla beraber nahvin hepsi gider. İlmin usulü ve furû da gider" der.¹⁴⁵

Verd de el-'Ahfeş'in ölüm târihiyle alakalı farklı rivâyetleri kaydettikten sonra bu rivâyetlerin farklı olmasının sebebinin el-'Ahfeş'in Rey'e gitmesinden kaynaklandığını ifade eder. Buna dayanak olarak kendilerine gelen son haberin el-'Ahfeş'in Rey'e gitme niyeti olduğunu söyler ve delil olarak bizim yukarıda es-Suyûtî'den naklettiğimiz haberi gösterir. Ancak oraya ne için ve ne zaman gittiğine ve orada ne kadar kaldığına dair bir bilgi vermediği gibi bu haberi nereden aldığına dair de herhangi bir kaynak göstermez.¹⁴⁶ Yine aynı şekilde Dirin de Verd'i kaynak göstererek onun Rey'e gittiği bilgisini paylaşır.¹⁴⁷ Bize göre sadece böyle bir habere dayanarak onun Rey'e gittiğini söylemek çok mantıklı görünmemektedir. Çünkü et-Tevvezî sadece onun bu niyette olduğunu söylüyor. Ayrıca bizim ulaşabildiğimiz diğer kaynaklarda bu konuyla alakalı el-'Ahfeş'in bu niyetini gerçekleştirip Rey'e gidip gitmediği, gittiyse hangi dönemde ne sebeple gittiği ile ilgili herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Bu bilgilerden hareketle onun kesin olarak gittiği tek şehrin Bağdat olduğunu söyleyebiliriz.

G. VEFÂTI

Mevcut kaynaklarda el-'Ahfeş'in ölüm târihiyle alakalı birçok rivâyet olmasına rağmen, vefat ettiği yer ile alakalı hiçbir bilgi yer almamaktadır. Ancak hayâtını incelediğimiz de onun hayâtının Basra ve Bağdat'ta geçtiğini görüyoruz. Bu nedenle bu iki

¹⁴⁴ es-Suyûtî, **Buğyetü'l-vu'ât fî şabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât** I, 590; el-'Ahfeş, **Kitâbu'l-kavâfi**, Mukaddî me, s. 10.

¹⁴⁵ es-Suyûtî; **el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâihâ**, II, 403-404.

¹⁴⁶ Verd, **Menhecü'l-'Ahfeş el-evsağ fi'd-dirâseti'n-nahviyye**, s. 181.

¹⁴⁷ Dirîn, **Eşeru'l-'Ahfeş fi'l-kûfiyyîn ve teşşuruhû bihim**, s. 18

şehirden birinde ölmüş olacağını düşünüyoruz. Ancak, 'İzzet Hasen'in da dediği gibi onun Basra'da mı yoksa Bağdat'ta mı öldüğünü kesin olarak bilemiyoruz.¹⁴⁸ Sadece onun hayâtının sonlarına doğru Basra'yı terk edip Bağdat'a gittiğini biliyoruz. Bunlarla beraber sadece 20. Yüzyıl araştırmacılarından Muhammed eṭ-Ṭantâvî hiçbir kaynağa atıf yapmadan, el-'Aḥfeş'in Bağdat'ta hicrî 215'te vefat ettiğini söylemektedir.¹⁴⁹ Biz de hayâtının son demlerinde Bağdat'a gittiği için oraya yerleşmiş olması ve orada ölmüş olması ihtimalinin daha yüksek olduğu kanaatindeyiz.

Ölüm târihine gelince, onun ölüm târihiyle alakalı farklı görüşler vardır. Kesin olan bir şey varsa o da onun, el-Ferrâ'dan sonra yani hicrî 207'den sonra öldüğüdür.¹⁵⁰ Şimdi bunları inceleyelim.

ez-Zübeydî (ö. 379/989), el-'Aḥfeş'in hicrî 215 yılında vefat ettiğini söyler.¹⁵¹

İbnü'n Nedîm (ö. 380/990) ise onun ölüm târihini el-Ferrâ'dan sonra hicrî 211 olarak kabul eder. Ayrıca onun hicrî 215 yılında öldüğü rivâyetine de yer verir.¹⁵²

el-Kıfî (ö. 624/1227), O'nun ölüm târihiyle alakalı bir tercihte bulunmaksızın İbnü'n Nedîm'e atıfta bulunarak el-'Aḥfeş'in el-Ferrâ'dan sonra hicrî 211'de öldüğünü söylediğini kaydeder. Yine el-*Fihrist*'te geçen hicrî 221'de öldüğüne dair rivâyete de yer verir.¹⁵³

el-Ḥamevî de (ö. 626/1229) ölüm târihini hicrî 215 olarak kabul eder ve hicrî 221'de öldüğüne dair olan rivâyete de yer verir.¹⁵⁴

eş-Şafedî de el-'Aḥfeş'in ölüm târihiyle alakalı üç farklı rivâyete yer vermektedir. Onun hicrî 210 yılında vefat ettiğini söyledikten sonra, farklı olarak hicrî 215 ve hicrî 221 yıllarında öldüğüne dair rivâyetlere de yer verir.¹⁵⁵

¹⁴⁸ el-'Aḥfeş, *Kitâbu'l-kavâfi*, Mukaddime, s. 11.

¹⁴⁹ eṭ-Ṭantâvî, *Neşetü'n-naḥv ve tarihu eşeri'n-nuḥât*, s. 109.

¹⁵⁰ es-Sîrâfî, *Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-başriyyîn*, s. 40; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 40.

¹⁵¹ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luḡaviyyîn*, s. 74.

¹⁵² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58.

¹⁵³ el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 41.

¹⁵⁴ el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376

İbn Hâlikân (ö. 681/1282) ise ölüm târihinin hicrî 215 olarak kabul eder. Ayrıca hicrî 221'de öldüğüne dair rivâyete de yer verir. İbnü'n-Nedim'in ise hicrî 211'de öldüğünü kabul ettiğini aktarır.¹⁵⁶

es-Suyûfî (ö. 911/1505), el-'Ahfeş'in ölüm târihiyle alakalı üç farklı rivâyete yer vermektedir. O'nun hicrî 210 yılında vefat ettiğini söyledikten sonra, farklı olarak hicrî 215 ve hicrî 221 yıllarında öldüğü de rivâyet edilir der.¹⁵⁷

Dayf ise *el-Medârisu'n-naḥviyye*, adlı eserinde onun hicrî 211'de vefat ettiğini nakleder.¹⁵⁸

'Abdusselam Muḥammed Hârûn ise, Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ının tahkikinde el-'Ahfeş'in, Sîbeveyh'ten sonra hicrî 207 yılında öldüğünü söylemektedir.¹⁵⁹ Kaynak olarak da el-Kıfî'yi göstermektedir. Ancak işaret edilen yerde Sîbeveyh'in talebelerinden el-Kuṭrub (ö. 210/825)'tan bahsedilmekte ve onun ölüm târihi verilmektedir.¹⁶⁰

eṭ-Ṭantâvî ise *Neşetü'n-naḥv ve tariḥu eşheri'n-nuḥât*, adlı eserinde el-'Ahfeş'in Bağdat'ta hicrî 215'te vefat ettiğini söylemektedir.¹⁶¹

Netice itibariyle ulaşabildiğimiz kaynakların hepsinde ortak olarak verilen tek târihin hicrî 215 olduğunu görmekteyiz.¹⁶² Ayrıca, yine muasır araştırmacılardan Dirîn'in *Eşeru'l-'Ahfeş fi'l-kûfiyyîn ve teeşsuruhû bihim*¹⁶³ adlı eserinde ve eṭ-Ṭantâvî'nin *Neşetü'n-naḥv ve tariḥu eşheri'n-nuḥât*¹⁶⁴ adlı eserlerinde ölüm târihi olarak hicrî 215'i verdiklerini görmekteyiz. Bu nedenle biz de genel kabul gören hicrî 215 târihinin el-'Ahfeş'in ölüm târihi olarak kabul etmekteyiz.

¹⁵⁵ eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, XV, 162.

¹⁵⁶ İbn Hâlikân, *Vefeyâtu'l-'a'yân ve enbâu' ebnâi'z-zamân*, II, 381.

¹⁵⁷ es-Suyûfî, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâihâ*, II, 463; es-Suyûfî, *Tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât*, I, 591.

¹⁵⁸ Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s. 95.

¹⁵⁹ Sîbeveyh, Ebû Bişr 'Amr b. 'Oşmân b. Kanber (ö. 180/796); *el-Kitâb*, (Thk: 'Abdüsselâm Muḥammed Hârûn), Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, 1375, Mukaddime, s. 16.

¹⁶⁰ Bkz., el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, III, 219.

¹⁶¹ eṭ-Ṭantâvî, *Neşetü'n-naḥv ve tariḥu eşheri'n-nuḥât*, s. 109.

¹⁶² Bu eserlerin kapaklarında verilen el-'Ahfeş'in ölüm tarihler için Bkz., el-'Ahfeş, *Kitâbu'l-'arûz*, Mukaddime, s. 1; el-'Ahfeş, a.g.e., Mukaddime, s. 1; el-'Ahfeş, *Kitâbu'l-ḳavâfi*, Mukaddime, s. 1.

¹⁶³ Dirîn, *Eşeru'l-'Ahfeş fi'l-kûfiyyîn ve teeşsuruhû bihim*, s. 1.

¹⁶⁴ eṭ-Ṭantâvî, *Neşetü'n-naḥv ve tariḥu eşheri'n-nuḥât*, s. 109.

II. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Dilci ve edebiyatçı¹⁶⁵ olan el-'Aḥfeş'in yaşadığı asırda, o dönemin büyük âlimlerinin onun ilmi hakkında söyledikleri sözleri incelediğimizde onun ilmî mevkiini çok daha iyi görebiliriz. Çünkü el-'Aḥfeş'in ilmi hakkında konuşan kişiler Arap Dili ve Belağatı alanında otoriter kişilerdir. Ayrıca el-'Aḥfeş'in yaşadığı asırda ve sonraki dönemlerde büyüklükleri tartışılmayacak olan hocalardan ders aldığını gördüğümüzde ve yaşadıkları asırda ve sonraki dönemlerde bu alanda söz sahibi olan kimselere ders verdiğine baktığımızda onun ilmî konumunu daha iyi anlamış olacağız.

Şimdi onun ilmi hakkında gerek hocalarının, gerek talebelerinin gerekse muasırlarının neler söylediğine bakarak değerlendirmelerde bulunmaya çalışalım.

Kûfe dil mektebinin en önemli hocalarından el-Kisâî, el-'Aḥfeş'i Basralıların en bilgini olarak görmekte ve el-'Aḥfeş'in ilmî konumunu şu şekilde ifade etmektedir: 'Basralılar arasında *el-Kitâb*'ın kusurlarını onlara bildirecek el-'Aḥfeş'ten daha bilgili kimse yoktur.'¹⁶⁶

Ebû'l-'Abbâs 'Aḥmed bin Yaḥyâ eş-Şa'leb, el-'Aḥfeş'i tercih eder ve onun hakkında şöyle derdi: "O, insanlar arasında ilmi en geniş olandır. Arûz, nahiv ve kâfiye alanında pek çok eseri vardır."¹⁶⁷

el-'Aḥfeş'in ilmi hakkında söylenen birkaç söze atıfta bulunduktan sonra onun ilmî konumuna daha detaylı ışık tutmak ve hayâtı hakkında daha ayrıntılı bilgi elde edebilmek için tahsil hayâtı, ders aldığı hocaları, ders verdiği talebeleri, eserleri, fikirlerinden etkilenenleri, ekolü ve mezhebi hakkında daha kapsamlı bilgi vermeye çalışalım.

A.TAHSİLİ

Daha önce ifade ettiğimiz gibi el-'Aḥfeş hayâtının önemli bir bölümünü Basra'da geçirmiş, hayâtının sonlarına doğru Bağdat'a gitmiştir. Bu nedenle biz onun tahsilinin

¹⁶⁵ ez-Zirikli, *el-'A'lâm kâmusu terâcime li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arap ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşriḳîn*, III, 102.

¹⁶⁶ Ebû't-Ṭayyib el-Lûğavî, *Merâtibü'n-naḥviyyîn*, s. 111-112.

¹⁶⁷ İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fî ṭabaḳâti'l-'udebâ*, , s. 108; el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 40.

tamamını Basra'da, Basralı âlimlerden aldığını düşünüyoruz. Zira elimizdeki kaynaklarda onun başka şehirlerde ders aldığına dair bilgi yer almamaktadır. Bu da bizim görüşümüzü desteklemektedir

el-'Aḥfeş, ilk olarak Ḥalil b.'Aḥmed el-Ferâhidî ile arkadaş olmuş¹⁶⁸ ve ondan ders almıştır.¹⁶⁹ Ḥalil, Basralı dil ve nahiv âlimidir. Dili kayıt altına alan ilk kişidir. Bunun için el-Leyş'e (ö. 187/803) *Kitabu'l-âyn*¹⁷⁰ adlı eserini yazdırmıştır.¹⁷¹ el-'Aḥfeş'in kendisine ait âlimlerin övdüğü¹⁷² arûz ve kavafî ilmi ile alakalı *Kitâbu'l-'arûz* ve *Kitâbu'l-kavâfi* adında iki kitabı bulunmaktadır.¹⁷³

Görüldüğü üzere el-'Aḥfeş ilk olarak nahiv ilmiyle beraber arûz ve kavâfi ilmini ilk hocası Ḥalil b.'Aḥmed'ten almıştır.

Nahvi Sîbeveyh'ten öğrenmiştir.¹⁷⁴ Sîbeveyh'in en kabiliyetli ve en başarılı talebesidir.¹⁷⁵ Sîbeveyh'in ders aldığı kişilerden o da ders almıştır.¹⁷⁶

Sîbeveyh'ten ders alanlar içerisinde el-'Aḥfeş parladı.¹⁷⁷ Sonunda Basra'nın en meşhur nahivcilerinden biri oldu.¹⁷⁸ Hatta o, Sîbeveyh'ten sonra Basralı nahiv imamlarının en büyüğü oldu.¹⁷⁹ el-'Aḥfeş, Basralı ve Kûfelilere göre nahiv konusunda muhteşemdi.¹⁸⁰

¹⁶⁸ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn*, s. 73. el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 36.

¹⁶⁹ ez-Zehabî, *Siyeru 'a'lâmi'n-nübelâ*, X, 206; el-'Aḥfeş, *Kitâbu'l-kavâfi*, Mukaddime, s. 6; el-'Aḥfeş, *Kitâbu'l-'arûz*, Mukaddime, s. 37.

¹⁷⁰ Bu eserin Ḥalil b.'Aḥmed'e ait olmayıp el-Leyş'e ait olduğuyla alakalı tartışmalar için Bkz., el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, I, 378; es-Suyûtî, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luġa ve envâihâ*, I, 76-78.

¹⁷¹ İbnü'n-Nedîm, *Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḳâti'l-'udebâ'*, s. 45.

¹⁷² Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s. 94.

¹⁷³ İbnü'l-Enbârî, *el-Fihrist*, s. 58; İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḳâti'l-'udebâ'*, s.109; el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 42; İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu'l-'a'yân ve enbâu' ebnâi'z-zamân*, II, 381; eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, XV, 162; ez-Zirikli, Hayruddîn; *el-'A'lâm kâmusu terâcime li-eşheri'rricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arap ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşriḳîn*, III, 102.

¹⁷⁴ el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 36; Ebû't-Ṭayyib el-Lûġavî, *Merâtibü'n-naḥviyyîn*, s.111; İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu'l-'a'yân ve enbâu' ebnâi'z-zamân*, II, 380; es-Suyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât fi ṭabaḳâti'l-luġaviyyîn ve'n-nuḥât*, I, 590.

¹⁷⁵ İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḳâti'l-'udebâ'*, s.107-108; es-Sîrâfî, *'Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-başriyyîn*, s. 39. el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 39.

¹⁷⁶ İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḳâti'l-'udebâ'*, s.107-108; el-Ḥamevî *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1374; Sîbeveyh, *el-Kitâb*, Mukaddime, s.15; et-Ṭantâvî, *Neşetü'n-naḥv ve tarihu eşheri'n-nuḥât*, s.105.

¹⁷⁷ Ebû't-Ṭayyib el-Lûġavî, *Merâtibü'n-naḥviyyîn*, s.111.

Yine el-'Ahfeş, Sîbeveyh'in meşhur *el-Kitâb'ını* şerh etmiş ve açıklamıştır.¹⁸¹ O'nun *el-Kitâb* ile alakalı şöyle dediği rivâyet edilir: “ Bana zor gelen şeyleri Sîbeveyh'e soruyordum. Bir şey zor gelirse o'na okurdum.”¹⁸² el-'Ahfeş bu söylediğinden dolayı Sîbeveyh'in talebesi kabul edilmektedir.¹⁸³ el-'Ahfeş, *el-Kitâb'ı* el-Cermî, el-Mâzînî gibi birçok Basralı nahivciye okutmuştur.¹⁸⁴ Ayrıca Kûfeli el-Kisâî'nin de Basraya gelerek el-'Ahfeş'ten ücret karşılığında *el-Kitâb'ı* okuduğu bilinmektedir.¹⁸⁵ el-'Ahfeş, bu alanda meşhur olduktan sonra nahivle alakalı *Kitabu'l-evsaṭ fi'n-naḥv* ve *'Kitabu'l-meḳayîs fi'n-naḥv*¹⁸⁶ gibi birçok kitap yazmıştır.¹⁸⁷

el-'Ahfeş, Arap şiirini ise Hammâd b. Zibriḳân'dan (ö. ?) rivâyet etmiştir.¹⁸⁸ Hammâd Basralı şiir ravilerindendir.¹⁸⁹ el-'Ahfeş, daha önceden nahiv, arûz ve kavâfi ilimlerinde ustalaştığı gibi Arap şiirinde de meşhur oldu.¹⁹⁰ Arap şiirinde o kadar meşhur oldu ki artık kendisine el-'Ahfeş er-Raviye denilmeye başlandı.¹⁹¹ Şiirleri şerh etmeye önem verirdi.¹⁹² Bu alanda yazdığı *Me'âni's-şi'r* adında bir kitabı vardır.¹⁹³ Şiirleri şerh

¹⁷⁸ es-Sîrâfî, *'Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-baṣriyyîn*, s.39; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.58; İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḳâti'l-'udebâ'*, , s.107. el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1374.

¹⁷⁹ Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s.95.

¹⁸⁰ Ebû't-Ṭayyib el-Lûğavî, *Merâtibü'n-naḥviyyîn*, s.111

¹⁸¹ Ebû't-Ṭayyib el-Lûğavî, *Merâtibü'n-naḥviyyîn*, s.111.

¹⁸² Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s.94.

¹⁸³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, Mukaddime, s.15.

¹⁸⁴ es-Sîrâfî, *'Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-baṣriyyîn*, s.39-40; İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḳâti'l-'udebâ'*, , s.108; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.58; el-Ḥamevî *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1374;

¹⁸⁵ ez-Zehbî, *Siyeru 'alâmi'n-nübelâ*, X, 207; es-Sîrâfî, *'Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-baṣriyyîn*, s. 40. Bu konuyla alakalı bir rivayette 70 dinar karşılığında, bir başka rivayette de Bağdat'ta gizlice okuduğu bildirilmektedir Bkz., el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 37, ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s.73; el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1375.

¹⁸⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.58; İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḳâti'l-'udebâ'*, , s.109; el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376; el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuḥât*, II, 42; İbn Ḥallikân, *Vefyâtu'l-'a'yân ve enbâu' ebnâi'z-zamân*, II, 381; eṣ-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, XV, 162; ez-Zirikli, *el-'A'lâm ḳâmusu terâcime li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arap ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşriḳîn*, III, 102.

¹⁸⁷ Eserleriyle alakalı geniş bilgi ileride verileceği için örnek olması açısından sadece iki kitabı zikredilmiştir.

¹⁸⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.58

¹⁸⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.58; el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 41.

¹⁹⁰ el-'Ahfeş, *Kitâbu'l-ḳavâfi*, Mukaddime, s. 8.

¹⁹¹ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s.74; el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 39.

¹⁹² Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s.94.

¹⁹³ İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist*, s.58; İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḳâti'l-'udebâ'*, , s.109; el-Ḥamevî *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376; el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât*

etmede kendine özgü bir metodu vardı.¹⁹⁴ Şiirlerin garip kelimelerini her beytin altına yazdırarak onları şerh ediyordu. O'nun, şiir şerhinde bu yöntemi kullanan ilk kişi olduğu söylenir.¹⁹⁵ el-'Aḥfeş'ten sonra şiir şerh etmede ulema da bu metodu kullanmıştır.¹⁹⁶

Netice itibariyle elimizdeki kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre el-'Aḥfeş'in arûz ve kâfiye ilmini sadece Ḥalil b.'Aḥmed'den öğrendiğini, nahiv ilmini Ḥalil b.'Aḥmed'le beraber özellikle Sibeveyh'ten öğrendiğini, şiir rivâyetini ise Ḥammâd b. Zibriḳân'dan öğrendiğini söyleyebiliriz.¹⁹⁷ Bu saydıklarımızın yanında ileride detaylı olarak anlatacağımız gibi el-'Aḥfeş başka birçok hocadan da ders almıştır.¹⁹⁸ Ancak diğer hocalardan hangi dersleri aldığına dair elimizdeki kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. el-'Aḥfeş, yukarıda zikrettiğimiz ilimlerle alakalı kendisine özgü meşhur metotlar geliştirmiş¹⁹⁹ ve Basralı olmasına rağmen hem Basralı hem de Kûfeli birçok Arap ulemasının iltifatına mazhar olmuştur.

B. HOCALARI

Basra o dönemlerde eğitim ve kültür faaliyetlerinin merkeziydi. Dönemin en meşhur âlimleri Basra'da yaşamaktaydı. Elimizdeki kaynaklarda el-'Aḥfeş'in ilim hayâtına katkısı olan birçok hocadan bahsedilmektedir. Biz bunlar arasından sadece en meşhurları hakkında biraz bilgi vererek diğer hocalarının sadece isimlerini zikretmekle yetineceğiz. Ulaşabildiğimiz kaynaklarda el-'Aḥfeş'in arûz, kâfiye, nahiv ve şiir ilimlerini aldığı hocalarından sadece üç tanesi hakkında bilgi verilmektedir.²⁰⁰ Bunun dışında ise sadece iki kaynaktan el-'Aḥfeş'in 'Ebû Mâlik en-Nümeyrî'den ders aldığına dair bir rivâyet yer almaktadır.²⁰¹ Ancak bunun dışında Ebû Mâlik'ten hangi konularda, nerede ve ne zaman ders aldığına dair bir bilgi yer almamaktadır.²⁰² Bir de el-'Aḥfeş kaderiye imamlarından

'alâ enbâhi'n-nuḥât, II, 42; İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu'l-'a'yân ve enbâu' ebnâi'z-zamân*, II, 381; eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, XV, 162; ez-Zirikli, *el-'A'lâm kâmusu terâcime li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arap ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşriḳîn*, III, 102; Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s.94.

¹⁹⁴ el-'Aḥfeş, *Kitâbu'l-ḳavâfi*, s.8.

¹⁹⁵ ez-Zübeydî, *Ṭabakâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luḡaviyyîn*, s.74; el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 39; Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s.94.

¹⁹⁶ el-'Aḥfeş, *Kitâbu'l-ḳavâfi*, Mukaddime, s. 8.

¹⁹⁷ el-'Aḥfeş, *Kitâbu'l-ḳavâfi*, Mukaddime, s. 9; el-'Aḥfeş, *Kitâbu'l-'arûz*, Mukaddime, s. 40.

¹⁹⁸ Bkz., Hocaları bölümü.

¹⁹⁹ el-'Aḥfeş, *Kitâbu'l-ḳavâfi*, Mukaddime, s. 9.

²⁰⁰ Bu bilgileri kimlerden öğrendiğine dair geniş bilgi için Bkz., 'Tahsili' bölümü.

²⁰¹ Ebû't-Ṭayyib el-Lûḡavî, *Merâtibü'n-naḥviyyîn*, s.112; el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 41.

²⁰² Geniş bilgi için Bkz., Hocaları Bölümü: d. Ebû Mâlik en-Nümeyrî.

olan Ebû Şimr'in görüşlerini benimsediği²⁰³ için, Ebû Şimr el-'Aḥfeş'in Kelami konulardaki hocası olarak kabul edilmektedir.²⁰⁴

Bunun dışında hangi hocalardan ders aldığı ise elimizdeki kaynaklarda "Sîbeveyh'in ders aldığı kişilerden o da ders almıştır"²⁰⁵ biçiminde dile getirilmektedir. Yine Sîbeveyh'in karşılaştığı (ders aldığı) âlimlerle o da karşılaşmıştır (onlardan o da ders almıştır)²⁰⁶ şeklinde geçen bilgi sayesinde tespit edebilmekteyiz. el-'Aḥfeş'in yaşça ondan büyük olması²⁰⁷ ve her ikisinin de dördüncü tabakada bulunan Basralı nahivciler arasında gösterilmesi,²⁰⁸ onunla beraber aynı hocalardan ders almasını mümkün kılmaktadır. Sonuç olarak Sîbeveyh'in bütün hocalarını el-'Aḥfeş'in de hocası olarak kabul etmekteyiz. Şimdi bu bilgiler doğrultusunda el-'Aḥfeş'in kendilerinden ders aldığını kabul ettiğimiz hocaları hakkında bilgi vermeye çalışalım.

1. Ḥalil b.'Aḥmed el-Ferâhidî

Ḥalil b.'Aḥmed hakkında bilgi vermeden önce el-'Aḥfeş'in, Ḥalil'den ders almadığıyla alakalı iddialara cevap vermek uygun olacaktır. Elimizdeki temel kaynaklardan birkaçında bu konuyla alakalı bilgi yer almaktadır. Öncelikle Ebû't-Tayyib el-Luğavî'nin (ö. 351/962) "*Merâtibü'n-naḥviyyîn*" adlı eserinde el-Müberred'den gelen bir rivâyet vardır. Şöyle ki: "el-Müberred dedi ki: el-'Aḥfeş, Sîbeveyh'ten büyüktür. Fakat Ḥalil'den ders almamıştır."²⁰⁹ el-Kıfî'nin *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât* adlı eserinde de yukarıda el-Müberred kanalıyla gelen aynı rivâyet geçmektedir. "el-Müberred dedi: el-'Aḥfeş, Sîbeveyh'in talebelerindedir. Yaşça ondan büyüktür. Sîbeveyh'in karşılaştığı (ders aldığı) âlimlerle Ḥalil hariç o da karşılaşmıştır (onlardan o da ders almıştır) diye

²⁰³ el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 38-39; es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi ṭabaḳâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât* I, 590

²⁰⁴ Geniş bilgi için Bkz., Hocaları Bölümü: e. Ebû Şimr.

²⁰⁵ İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḳâti'l-'udebâ'*, s.107-108; el-Ḥamevî *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1374; Sîbeveyh, *el-Kitâb*, Mukaddime, s.15; et-Tantâvî, *Neşetü'n-naḥv ve tarihu eşeri'n-nuḥât*, s.105.

²⁰⁶ es-Sîrâfî, *'Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-başriyyîn*, s.39; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.58; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 39.

²⁰⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.58; el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1374; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 36,39; İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu'l-'a'yân ve enbâu' ebnâi'z-zamân*, II, 380-381; ez-Zehebî *Siyeru 'a'lâmi'n-nübelâ*, X, 206; es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi ṭabaḳâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât* I, 590.

²⁰⁸ es-Sîrâfî, *'Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-başriyyîn*, s.6.

²⁰⁹ Ebû't-Tayyib el-Luğavî, *Merâtibü'n-naḥviyyîn*, s.111.

geçmektedir.”²¹⁰ Bununla beraber yine el-Kıfî’nin aynı eserinde el-’Ahfeş, nahvi Sîbeveyh’ten aldı. Yaşça ondan büyüktü. İlk olarak Hâlıl ile arkadaşı²¹¹ diye geçmektedir. Görüldüğü üzere kaynaklarda yer alan her iki bilgi de tek kişiden gelen aynı rivâyettir. es-Suyûfî’nin *Buğyetü’l-vu’ât fi tabakâti’l-luğaviyyîn ve’n-nuḥât* adlı eserinde ‘Nahvi Sîbeveyh’ten okudu. Yaşça ondan büyüktü. Hâlılden ders almadı’ diye geçmektedir.²¹² Ancak es-Suyûfî bu bilgiyi kimden naklettiğini söylememektedir. es-Suyûfî’nin yaşadığı dönemi düşündüğümüzde bu bilgiyi yukarıdaki temel iki kaynaktan nakletmesi muhtemeldir. Dolayısıyla o da el-Müberred’ten gelen bilginin aynısıdır.

Çağdaş araştırmacılarından eṭ-Ṭantâvî, *Neşetü’n-nahv ve tarihu eşheri’n-nuḥât* adlı eserinde de el-’Ahfeş, Sîbeveyh ile beraber Hâlıl dışındaki değerli hocalarından ders almıştır diye geçmektedir.²¹³ Ancak o da kimden naklettiğini bildirmemiştir. Bu kaynaklar dışında böyle bir bilgi yer almamaktadır.

Buna karşın elimizdeki birçok temel kaynak el-’Ahfeş’in ondan ders aldığını söylemektedir. Öncelikle kaynaklarda geçen ‘Sîbeveyh’in ders aldığı kişilerden o da ders almıştır’²¹⁴ ifadesi bizi bu sonuca götürmektedir. Bilindiği üzere Hâlıl b. ’Ahmed, Sîbeveyh’in hocalarındandır.²¹⁵ Dolayısıyla el-’Ahfeş’in de hocasıdır. Yine birçok kaynakta ‘Sîbeveyh’in karşılaştığı (buluştuğu) âlimlerle o da karşılaşmıştır’ ifadesi geçmektedir.²¹⁶ Yine el-’Ahfeş’in, Sîbeveyh’ten önce ilk olarak Hâlıl b. ’Ahmed el-Ferâhidî ile arkadaş olduğu²¹⁷ ve ondan ders aldığı da²¹⁸ ifade edilmektedir. Ayrıca daha

²¹⁰ el-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuḥât*, II, 39.

²¹¹ el-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuḥât*, II, 36.

²¹² es-Suyûfî, *Buğyetü’l-vu’ât fi tabakâti’l-luğaviyyîn ve’n-nuḥât* I, 590.

²¹³ eṭ-Ṭantâvî, *Neşetü’n-nahv ve tarihu eşheri’n-nuḥât*, s.105.

²¹⁴ İbnü’l-Enbârî, *Nuzhetu’l-elibbâ fi tabakâti’l-’udebâ’*, , s.107-108; el-Ḥamevî, *İrşâdu’l-erîb ilâ ma’rifeti’l-edîb (Mu’cemu’l-’udebâ’)*, III, 1374.

²¹⁵ ez-Zübeydî, *Ṭabakâtü’n-naḥviyyîn ve’l-luğaviyyîn*, s.66; İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.57; İbnü’l-Enbârî, *Nuzhetu’l-elibbâ fi tabakâti’l-’udebâ’*, , s.45.

²¹⁶ es-Sîrâfî, *Aḥbâru’n-naḥviyyîne’l-baḥriyyîn*, s.39; İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.58; el-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuḥât*, II, 39.

²¹⁷ ez-Zübeydî, *Ṭabakâtü’n-naḥviyyîn ve’l-luğaviyyîn*, s.73. el-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuḥât*, II, 36.

²¹⁸ ez-Zehebî, *Siyeru ’a’lâmi’n-nübelâ*, X, 206; Ayrıca, ‘İzzet Ḥasen da, el-’Ahfeş’in Hâlıl b. ’Ahmed’den ders aldığını Zübeydî’yi kaynak göstererek söylemektedir. Ancak kaynak gösterdiği yerde sadece el-’Ahfeş’in Hâlıl ile arkadaş olduğu bilgisi geçmektedir. Bizim düşüncemize göre bu görüş ‘İzzet Ḥasen’in kendi yorumudur. Zira aynı bilgiyi ‘Ahmed Muḥammed ‘Abduddâyim de zikretmekte ve kaynak olarak ‘İzzet Ḥasen’i göstermekle yetinerek bilginin aslını **sorgulamamaktadır**. Bkz., el-’Ahfeş, *Kitâbu’l-ḳavâfi*, Mukaddime, s.6,9; el-’Ahfeş, *Kitâbu’l-’arûz*, Mukaddime, s. 37.

önce de ifade ettiğimiz gibi hocası Hâlıl'in bahirlerine ‘*ḥabeb*’ diğeri bir ifadeyle ‘*mütedârek*’ bahrini ekleyerek Arap şiirindeki bahir sayısını da on altıya çıkarmıştır.²¹⁹

Bütün bunlarla beraber el-’Aḥfeş üzerine araştırma yapan çağdaş yazarlara baktığımızda el-’Aḥfeş’in hocaları arasında Hâlıl b.’Aḥmed’i de zikrettiklerini görmekteyiz.²²⁰ Özellikle el-’Aḥfeş’in *Kitâbu’l-’arûz* adlı eserini tahkik eden ’Aḥmed Muḥammed ‘Abdullâh bu iddia üzerinde durmaktadır. Bu bilginin, el-’Kıfî’nin eserinde geçen el-Müberred’den gelen rivâyetini esas alarak bu iddianın mantıksız olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır. Özellikle tahkik ettiği *Kitâbu’l-’arûz* adlı eserin birçok yerinde el-’Aḥfeş’in, Hâlıl’den yaptığı rivâyetleri delil olarak sunmakta ve el-’Aḥfeş’in onun talebesi olduğunu savunmaktadır.²²¹

Bütün bu değerlendirmeler neticesinde bizim kanaatimiz de el-’Aḥfeş’in, Hâlıl bin ’Aḥmed’in talebesi olduğu yönündedir. Hâlıl b.’Aḥmed maddesinin yazarı Tefvîk Rüştü Topuzoğlu da el-’Aḥfeş’in, Hâlıl bin ’Aḥmed’in talebesi olduğunu söylemektedir.²²² Şimdi bu kısa açıklamadan sonra Hâlıl b.’Aḥmed’in hayâtını inceleyelim.

Ebû ‘Abdurrahmân el-Hâlıl b.’Aḥmed el- Ferâhidî hicrî 100 senesinde Basra’da doğmuş, hicrî 175’te başka bir rivâyete göre de hicrî 170’te Basra’da ölmüştür.²²³ Üçüncü tabakada yer alan Basralı nahivcilerdendir.²²⁴

el-Hâlıl b.’Aḥmed çok fakir olarak yaşamıştır. Saçları dağınık, elbisesi yırtık, görüntüsü bakımsızdır. Naḍr b. Şümeyl (ö. 204/820) onun için şöyle der: “Hiç kimse Hâlıl

²¹⁹ ez-Zirikli, *el-’A’lâm kâmusu terâcime li-eşeri’r-ricâl ve’n-nisâ mine’l-’Arap ve’l-müsta’ribîn ve’l-müsteşriḳîn*, III, 102.; İbn Hâlikân, *Vefeyâtu’l-’a’yân ve enbâu’ ebnâi’z-zamân*, II, 381. el-’Aḥfeş, *Kitâbu’l-ḳavâfi*, Mukaddime, s. 6-7; Dayf, *el-Medârisu’n-naḥviyye*, s.94.

²²⁰ Bkz., el-’Aḥfeş, a.g.e., Mukaddime, s. 10; el-’Aḥfeş, *Kitâbu’l-ḳavâfi*, Mukaddime, s. 6,9; el-’Aḥfeş, *Kitâbu’l-’arûz*, Mukaddime, s. 35; Verd, *Menhecü’l-’Aḥfeş el-evsaṭ fi’d-dirâseti’n-naḥviyye*, s.34; Ferîd, *Lemeḥât belaḡiyye fi me’âni’l-Ḳur’ân li’l-’Aḥfeş el-evsaṭ*, s.8; Dirîn, *Eşeru’l-’Aḥfeş fi’l-kûfiyyîn ve teessuruhû bihim* s.19-20.

²²¹ ’Aḥmed Muḥammed ‘Abdullâh’ın ortaya koyduğu deliller için Bkz., el-’Aḥfeş, *Kitâbu’l-’arûz*, Mukaddime, s.35-38.

²²² Topuzoğlu, Tefvîk Rüştü, “Halil b. Ahmed”, *D.İ.A.*, İstanbul, 1997, XV, 309.

²²³ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü’n-naḥviyyîn ve’l-luḡaviyyîn*, s.47; Sîbeveyh, *el-Kitâb*, Mukaddime, s.15; el-’Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuḥât*, I, 381; İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.48; ez-Zirikli, *el-’A’lâm kâmusu terâcime li-eşeri’r-ricâl ve’n-nisâ mine’l-’Arap ve’l-müsta’ribîn ve’l-müsteşriḳîn*, II, 314; Furat, Ahmed Subhi; *Arap Edebiyatı Târihi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, (I-II), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul-1996, I, 246.

²²⁴ es-Sirâfi, *’Aḥbâru’n-naḥviyyîne’l-başriyyîn*, s.5-6.

gibisini görmemiştir. Hâil de kendisi gibisini görmemiştir.”²²⁵ Dünyada züht hayâtı yaşamış ve sürekli ilimle meşgul olmuştur.²²⁶ İnsanların en faziletlisi ve en müttakisidir. Yine o insanların en bilgilisi ve en zekisidir.²²⁷ Nahivci, dilci ve aruzcu olarak da bilinmektedir.²²⁸ Arûzu ilk defa ortaya çıkaran kişidir. Arap şiirini hasr eden ilk kişidir.²²⁹ Kendisi aynı zamanda şâirdir de.²³⁰

‘Îsâ b. ‘Ömer es-Şekâfî (ö. 149/764)²³¹ ve Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ’ (ö. 154/771) Hâil’in hocalarındandır.²³² Kendisinden Sîbeveyh, Nađr b. Şümeyl, ‘Ali b. Naşr el-Cehđami ve el-Mü’erric es-Sedüsî (ö.195/810-11)²³³ gibi kişiler ders almıştır. Bu talebelerinden Nađr b. Şümeyl dil alanında, el-Müerric es-Sedüsî şiir ve dil alanında, ‘Ali b. Naşr el-Cehđami hadis alanında, Sîbeveyh ise nahiv alanında meşhur olmuşlardır.²³⁴

Nahiv alanındaki meşhur talebesi Sîbeveyh’in kitabında yer alan ana görüşlerin tamamının kendisine ait olduğu bildirilmektedir. Sirafî, ‘Sîbeveyh’in *el-Kitâb* adlı eserinde anlatılanların tamamının üstadı Hâil’e ait olduğunun, Sîbeveyh’in ‘ona sordum’ dediği ya da söyleyenini bildirmeden ‘Kâle’ diye bildirdiği rivâyetlerin de Hâil’e ait olduğunu söylemektedir.²³⁵

Bu talebelerle beraber el-‘Ahfeş, Sîbeveyh’ten önce ilk olarak Hâil b. ‘Ahmed el-Ferâhidî ile arkadaş olmuş²³⁶ ve ondan ders almıştır.²³⁷ Kendisinden arûz, kafiye ve nahiv ilimleri konusunda ders alan el-‘Ahfeş de, hem nahiv alanında hem de arûz ve kafiye alanında meşhur olmuştur.

²²⁵ ez-Zirikli, *el-‘A‘lâm kâmusu terâcime li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ mine’l-‘Arap ve’l-müsta’ribîn ve’l-müsteşrikin*, II, 314;

²²⁶ es-Sirâfî, *‘Ahbâru’n-naḥviyyîne’l-başriyyîn*, s.30;

²²⁷ Ebû ‘t-Ṭayyib el-Lûğavî, *Merâtibü’n-naḥviyyîn*, s.55.

²²⁸ el-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuḥât*, I, 377.

²²⁹ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, I, 48; İbnü’l-Enbârî, *Nuzhetu’l-elibbâ fi ṭabaḳâti’l-‘udebâ’*, s.45; el-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuḥât*, I, 377.

²³⁰ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü’n-naḥviyyîn ve’l-luğaviyyîn*, s.47.

²³¹ es-Sirâfî, *‘Ahbâru’n-naḥviyyîne’l-başriyyîn*, s.39. el-‘Ahfeş, *Kitâbu’l-‘arûz*, Mukaddime, s.25; Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, 246.

²³² İbnü’l-Enbârî, *Nuzhetu’l-elibbâ fi ṭabaḳâti’l-‘udebâ’*, s.45; Sîbeveyh, *el-Kitâb*, Mukaddime, s.11

²³³ İbnü’l-Enbârî, *Nuzhetu’l-elibbâ fi ṭabaḳâti’l-‘udebâ’*, s.45; es-Suyûtî, *el-Müzhir fi ‘ulûmi’l-luğa ve envâihâ*, II, 405; Sîbeveyh, *el-Kitâb*, Mukaddime, s.12.

²³⁴ es-Sirâfî, *‘Ahbâru’n-naḥviyyîne’l-başriyyîn*, s.37-38; Sîbeveyh, *el-Kitâb*, Mukaddime, s.12

²³⁵ es-Sirâfî, *‘Ahbâru’n-naḥviyyîne’l-başriyyîn*, s.31.

²³⁶ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü’n-naḥviyyîn ve’l-luğaviyyîn*, s.73. el-Kıfî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuḥât*, II, 36.

²³⁷ ez-Zehbî, *Siyeru ‘a‘lâmi’n-nübelâ*, X, 206; el-‘Ahfeş, *Kitâbu’l-ḳavâfi*, Mukaddime, s. 6; el-‘Ahfeş, *Kitâbu’l-‘arûz*, Mukaddime, s. 37.

Halil b.'Aḥmed ilk olarak lügat alanında meşhur eseri *Kitâbu'l-'ayn*'ı çalışmıştır.²³⁸ Bu meşhur eseri dışında *Kitâbu'n-nağme*, *Kitâbu'l-'arûz*, *Kitâbu'ş-şevâhid*, *Kitâb'u-naḳṭ ve'ş-şekl*, *Kitâbu'l-'avâmil*, *Kitâbu'l-'ikâ'* ve *Kitâbu fâ'itu'l-'ayn* adlı eserler de kendisine atfedilmektedir²³⁹

2. Sîbeveyh

Asıl adı 'Amr b. 'Osmân b. Ḳanber'dir.²⁴⁰ Dördüncü tabakada yer alan Basralı nahivciler arasında yer almaktadır.²⁴¹ Künyesi 'Ebû Bişr'dir. Künyesinin 'Ebû'l-Ḥasen, Ebû 'Osmân olduğu da söylenir.²⁴² Fars asıllıdır.²⁴³ Lâkâbı 'Sîbeveyh'tir. Ondan önce hiç kimse bu lakapla anılmamıştır.²⁴⁴ Sîbeveyh Şiraz'ın köylerinden olan 'el-Beyza' denilen köyde²⁴⁵ büyük ihtimalle hicrî 140²⁴⁶ yılında doğmuştur. Ailesiyle beraber Basra'ya göç etmiş ve orada yaşamıştır.²⁴⁷

Sîbeveyh, Halil'den sonra nahiv alanında insanların en bilgilisiydi.²⁴⁸ Sîbeveyh'in ne kendisinden önce ne de kendisinden sonra, benzeri kimse tarafından yazılamayan *el-Kitâb* adında meşhur nahiv kitabı vardır.²⁴⁹ Bu eserin üstünlüğü ve şöhreti nahivciler tarafından biliniyordu. Basra'da falan kişi *kitâp* okumuş denince bu *kitâb*'ın Sîbeveyh'in eseri olduğu anlaşılıyordu. Kitabın yarısını okumuş denildiğinde de bu kitabın Sîbeveyh'in eseri olduğu konusunda şüphe duyulmazdı.²⁵⁰

²³⁸ es-Sîrâfî, 'Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-başriyyîn, s.30; el-Ḳıfî, İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât, I, 381.

²³⁹ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s.49; el-Ḳıfî, İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât, I, 381; ez-Zirikli, el-'A'lâm ḳâmusu terâcime li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arap ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşriḳîn, II, 314.

²⁴⁰ es-Sîrâfî, 'Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-başriyyîn, s.31; ez-Zübeydî, Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luḡaviyyîn, s.66; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s.57.

²⁴¹ es-Sîrâfî, 'Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-başriyyîn, s.6.

²⁴² İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s.57.

²⁴³ es-Sîrâfî, 'Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-başriyyîn, s.31; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s.57.

²⁴⁴ Sîbeveyh, el-Kitâb, Mukaddime, s.3;

²⁴⁵ ez-Zübeydî, Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luḡaviyyîn, s.66.

²⁴⁶ Furat, Ahmed Subhi; Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar), (I-II), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul-1996, I, 249.

²⁴⁷ Sîbeveyh, el-Kitâb, Mukaddime, s.7;

²⁴⁸ es-Suyûtî, el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luḡa ve envâihâ, II, 405.

²⁴⁹ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s.57.

²⁵⁰ Sîbeveyh, el-Kitâb, Mukaddime, s.24.

el-'Aḥfeş, *el-Kitâb* ile alakalı şöyle der: “Bana zor gelen şeyleri Sîbeveyh'e soruyordum. (*el-Kitâb*'dan) bir şey zor gelirse ona okurdum.”²⁵¹ el-'Aḥfeş, bu söylediğinden dolayı Sîbeveyh'in talebesi kabul edilmektedir.²⁵²

Sîbeveyh, tarihte meşhur '*el-Mes'eletü'z-zunbûriyye*'²⁵³ olarak bilinen münazarada el-Kisâî'ye yenildikten sonra Basra yakınlarında talebesi el-'Aḥfeş'le vedalaşır, İran'a gider ve ölene kadar bir daha Basra'ya dönmez. Sonra da Şiraz'da, bir rivâyete göre de Hemenen ya da Save'de hicrî 180'de vefat eder.²⁵⁴

3. Ḥammâd b. Zibriḳân

Elimizdeki kaynaklarda Ḥammâd b. Zibriḳân hakkında çok az bilgi mevcuttur.

es-Sîrâfî'nin '*Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-başriyyîn*' adlı eserinde “Ḥammâd'ın Basralı nahivcilerden olduğu ve kendisinin 'Yûnus b. Ḥabîb' tarafından övüldüğü” bilgisi yer almaktadır.²⁵⁵

Ayrıca ez-Zübeydî'nin '*Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn*' adlı eserinde de 'Mesleme b. 'Abdullâh hakkında bilgi verilirken “Yûnus b. Ḥabîb ile Ḥammâd b. Zibriḳân'ın onu övüyordu” şeklinde bir bilgi yer almaktadır.²⁵⁶

İbn Nedîm'in *Fihrist*'inde: “el-'Aḥfeş, Ḥammâd b. Zibriḳân'dan rivâyette bulunmuştur. O Basralıdır”²⁵⁷ şeklinde bir bilgi yer almaktadır. el-Ḳıfî de İbn Nedîm'den naklettiğini söyleyerek aynı rivâyete yer vermektedir.²⁵⁸

es-Suyûtî'nin “*el-Muzhir*” adlı eserinde ise ona hitaben: “Ḥammâd b. Zibriḳân Kur'ân'daki üç lafzı yanlış okudu. Eğer ezberlerini birisine dinletseydi doğrusunu okurdu. Bu nedenle Ḥammâd, Kur'ân'ı ezberlemiş; fakat onu kimseye okumamıştır” dediğini

²⁵¹ Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s. 94.

²⁵² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, Mukaddime, s. 15.

²⁵³ Bu olayın geniş anlatımı için Bkz., ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s.68-69; el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, IV, 1745-1746; ez-Zeccâcî, *Mecâlisu'l-'ulemâ'*, s.9-10; Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s.58.

²⁵⁴ Öldüğü yer ve ölüm târihiyle alakalı ihtilaflar için Bkz.,ez-Zeccâcî, *Mecâlisu'l-'ulemâ'*, s.10;ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s.72; Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s.59; Sîbeveyh, *el-Kitâb*, Mukaddime, s.18-19.

²⁵⁵ es-Sîrâfî, '*Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-başriyyîn*, s.34-35.

²⁵⁶ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s. 45; es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi ṭabaḳâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât* II, 287.

²⁵⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.58

²⁵⁸ el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 41.

görmekteyiz.²⁵⁹ Yine es-Suyûtî bu bilginin devamında onun yanlış okuduğu âyetleri de açıklamalı olarak zikretmektedir.²⁶⁰

Bütün bu bilgiler bize onun Basra'daki meşhur şiir ravilerinden biri olduğunu ve el-'Aḥfeş'in de Arap şiirlerini ondan rivâyet ettiğini göstermektedir.²⁶¹ Ayrıca Yûnus b. Ḥabîb gibi bir kişi tarafından övülmesi ve tabakat sahipleri tarafından da görüşlerine yer verilmesi onun kadim ulema yanında hatırı sayılır bir yere sahip olduğunu göstermektedir.²⁶²

4. Ebû Mâlik en-Nümeyrî

Ebû Mâlik 'Amr b. Kerkere en-Nümeyrî Benî Sa'd'ın mevlasıdır. Basralıdır. Ebû Mâlik için Arap gramerinin tamamını ezberlediği söylenir. *Kitâbu ḥalkı'l-insan ve Kitâbu'l-hayl* adlı eserler kendisine atfedilir.²⁶³ Ayrıca onun için Arapça ile ilgili soruların tamamına cevap verdiği söylenir. İbn Munâzir, bu konuyla alakalı şöyle der: “el-Eşma'î Arapça ile ilgili soruların üçte birine, Ebû 'Ubeyde yarısına, Ebû Zeyd üçte ikisine cevap veriyordu. Ebû Mâlik ise soruların tamamına cevap veriyordu.”²⁶⁴

en-Nümeyrî, el-'Aḥfeş'in ders aldığı hocalarındandır. Ulaşabildiğimiz kaynaklardan sadece üçünde el-'Aḥfeş'in Ebû Mâlik en-Nümeyrî'den ders aldığı bilgisi yer almaktadır. Bu bilgi iki kaynakta şu şekilde geçmektedir:²⁶⁵ “O, Ebû Mâlik en-Nümeyrî'den ders almıştır. el-Müberred, el-Mâzinî'nin şöyle dediğini haber vermektedir: ‘el-'Aḥfeş dedi: Ebû Mâlik'e Ümeyye b. Ebî Şaḥ'ın (ö. 8/630) şu sözünü sordum:

سَلَامَكَ رَبَّنَا فِي كُلِّ فَجْرٍ بَرِنًا مَا تَعَنَّتُكَ الدُّمُومُ

‘Rabbimiz her fecirde sana selam olsun

yapışmış olan ayıplarımızdan beri olarak’

Ve ona şöyle dedim: “مَا تَعَنَّتُكَ” ‘Teğannasüke ne demek?’

²⁵⁹ es-Suyûtî, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâihâ*, II, 368-369.

²⁶⁰ es-Suyûtî, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâihâ*, II, 368-369.

²⁶¹ el-'Aḥfeş, *Kitâbu'l-kavâfi*, Mukaddime, s. 8; el-'Aḥfeş, *Kitâbu'l-'arûz*, Mukaddime, s. 39.

²⁶² Verd, *Menhecü'l-'Aḥfeş el-evsaḥ fi'd-dirâseti'n-naḥviyye*, s.57.

²⁶³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.49; el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, V, 2132.

²⁶⁴ el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, V, 2132.

²⁶⁵ Ebû't-Tayyib el-Lûğavî, *Merâtibü'n-naḥviyyîn*, s.112; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 40.

O da şöyle dedi: “مَا تَتَعَلَّقُ بِكَ” “sana yapışmış olan”

Diğer bilgi ise es-Suyûfî'nin el-*Muzhir* adlı eserinde “ el-'Ahfeş Ebû Mâlik en-Nümeyrî'den de ders almıştır” diye geçmektedir.²⁶⁶ Bu bilgiler dışında el-'Ahfeş'in ondan hangi dersleri, ne zaman ve nerede aldığına dair detay bulunmamaktadır.

5. Ebû Şimr

Ebû Şimr,²⁶⁷ Mürcie-Kaderiyye imamlarından biridir.²⁶⁸ Mürcie'nin üç sınıfından biri olan grubun imamlarındanıdır. Kader konusunda Mûtezile-Kaderiyye mezhebine tabidir.²⁶⁹

Elimizdeki kaynaklarda el-'Ahfeş'in kadercilerden olduğu bildirilmektedir.²⁷⁰ Onun Kelam konusunda insanların en bilgilisi olduğu, cedel konusunda da çok usta olduğu bildirilmektedir.²⁷¹ Bunun nedeni olarak da Ebû Şimr'in²⁷² mevlası (talebesi-mensubu) ve onun mezhebine tabi olması gösterilmektedir.²⁷³ el-'Ahfeş onun görüşlerini benimsediği ve onun mezhebine tabi olduğu için biz de Ebû Şimr'i onun Kelamî konularda ders aldığı hocası olarak kabul ediyoruz. Bu birkaç rivâyet dışında el-'Ahfeş'in Ebû Şimr'den nerede ve nasıl ders aldığıyla alakalı başka bir bilgi yer almamaktadır.

Ayrıca, kaynaklarda el-'Ahfeş'in yukarıda sıraladığımız bu beş hocasının dışında kimlerden ders aldığına dair başka bir bilgi de yer almamaktadır.

Kaynaklarda el-'Ahfeş'in kendilerinden ders aldığına dair bir bilgi bulamadığımız, ancak Sibeveyh ders aldığı için el-'Ahfeş'in de hocası kabul ettiğimiz kişiler şunlardır.

²⁶⁶ es-Suyûfî, *el-Muzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâihâ*, II, 405.

²⁶⁷ el-Câhız onu şu şekilde tarif eder: “O ağırbaşlı, saygıdeğer, güvenilir ve sakin birdir. O tartıştığı zaman eli ve omzu hareket etmezdi. Gözleri ve başı da oynamazdı. Sanki onun sözleri bir kayanın çatlağından çıkıyordu. Muhatabına karşı fakr ve tevazu ile karşılık verirdi.” Bkz., el-Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 91-92.

²⁶⁸ el-Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 91.

²⁶⁹ el-Bağdâdî, Ebû Manşûr 'Abdülkâhir b. Tâhir b. Muḥammed (ö. 429/1037); *el-Farq beyne'l-fıraḡ ve beyânu'l-fırkati'n-nâciye minhüm*, (Thk: Muḥammed 'Osḡmân Huṡt), Mektebetü İbn Sînâ, Kâhire, Trs, s.178.

²⁷⁰ ez-Zübeydî, *Ṭabaḡâtü'n-naḡviyyîn ve'l-luḡaviyyîn*, s.73; es-Suyûfî, *Buḡyetü'l-vu'ât fî ṭabaḡâti'l-luḡaviyyîn ve'n-nuḡât* I, 590.

²⁷¹ el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḡât*, II, 39; es-Suyûfî, *Buḡyetü'l-vu'ât fî ṭabaḡâti'l-luḡaviyyîn ve'n-nuḡât* I, 590.

²⁷² Mürcie-Kaderiyye imamlarından birisidir. O ağırbaşlı, saygıdeğer, güvenilir ve sakin birdir. O tartıştığı zaman eli ve omzu hareket etmezdi. Gözleri ve başı da oynamazdı. Sanki onun sözleri bir kayanın çatlağından çıkıyordu. Muhatabına karşı fakr ve tevazu ile karşılık verirdi. Bkz., el-Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 91.

²⁷³ el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḡât*, II, 39.

Elimizdeki temel kaynaklardan İbnü'n-Nedîm, “*el-Fihrist*” adlı eserinde Sîbeveyh'in ders aldığı kişiler olarak yukarıdakilerden farklı olarak üç kişinin ismini zikretmektedir.²⁷⁴

- a. 'Îsâ b. 'Ömer eş-Şekâfi
- b. el-'Ahfeş el-Ekber
- c. Yûnus b. Hâbîb

Bunlara ilaveten İbnü'l-Enbârî, “*Nuzhetu'l-elibbâ fî tabakâti'l-'udebâ,*” adlı eserinde bir kişiden bahsetmektedir.²⁷⁵

- d. Hammâd b. Seleme

Bunlara Sîbeveyh'in “*el-Kitâb*” adlı eserini tahkik eden 'Abdüsselâm Muhammed Hârûn üç kişiyi daha eklemektedir.²⁷⁶

- e. Ya'kûb b. 'İshâk (ö. 205/820)
- f. Sa'îd b. Evs el-Enşârî (ö. 215/830)
- g. Hârûn b. Mûsâ en-Nahvî (ö. ?)

Bunlara ilaveten el-'Ahfeş'in “*Me'âni'l-Ķur'ân*” adlı eserini tahkik eden Fâiz Fâris de bir kişi daha zikretmektedir.²⁷⁷

- h. Ebû Zeyd el-Enşârî

Son olarak da el-'Ahfeş'in kendilerinden ders aldığına dair bir bilgi olmamasına rağmen kendilerinden hadis rivâyet ettiği,

- a. Kelbî (ö. 204/819)
- b. En-Neĥâî (ö. 75/694)
- c. Hişâm b. 'Urve'yi (ö. 146/763)²⁷⁸ zikrederek konuyu kapatmak istiyoruz.

²⁷⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.57.

²⁷⁵ İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fî tabakâti'l-'udebâ,*, s.54.

²⁷⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, Mukaddime, s.8-13

²⁷⁷ el-'Ahfeş, Ebû'l-Ĥasen Sa'îd b. Mes'ade, (ö. 215/830) *Me'âni'l-Ķur'ân*, (Thk: Dr. Faiz Faris), II. Bas, Dârü'l-Beşir., Kuveyt, 1981, Mukaddime, 21.

C.TALEBELERİ

el-'Aḥfeş yaşadığı devrin büyük alimlerinden aldığı dersler sonrasında kendisi de dönemin önemli hocalarından biri olmuştur. Hocası Sîbeveyh'in Ahvaz'a gitmesi ve orada ölmesiyle beraber el-'Aḥfeş Basra medresesinin imamı olmuştur. Pek çok kişi onun ilminden istifade etmek istemiştir. Özellikle de nahiv alanında Sîbeveyh'ten ders alması ve *el-Kitâb*'ı kendisinden okuyan tek kişi olması onu daha da önemli hale getirmiştir.²⁷⁹ Bütün bu gelişmeler neticesinde el-'Aḥfeş'ten gerek Basralı gerekse Kûfeli birçok kişi ders alma imkânı bulmuş ve ona talebe olmuştur.²⁸⁰ Basra ekolü temsilcilerinden el-Cermî ve el-Mâzinî gibi kişilerle beraber, Kûfe ekolü temsilcilerinden de başta imamları el-Kisâî olmakla birlikte birçok âlim ders almıştır.²⁸¹ Kûfe'li öğrencilerinin sarf ve nahiv ile ilgili farklı meselelere önem verdiklerini görünce *Mesâ'il-u-kebîr* adlı kitabını yazmıştır.²⁸² İhtilaf kapısını açan ilk kişidir. Bu nedenle Kûfe ekolü ve diğer ekollerin oluşmasına sebep olmuştur. Hocası Sîbeveyh'e muhalefet etmiştir. Kûfeliler de onun bu görüşlerini alarak, bu görüşleri daha da geliştirerek kendi ekollerini oluşturmuşlardır.²⁸³

Elimizdeki temel kaynaklardan Ebû't-Ṭayyib el-Lûgavî, "*Merâtibü'n-naḥviyyîn*" adlı eserinde el-'Aḥfeş'ten ders alan sekiz kişiyi zikretmektedir.²⁸⁴ Bunlar:

- a. el-Cermî
- b. el-Mâzinî
- c. Ebû Muhammed et-Tevvezî
- d. es-Sicistânî
- e. en-Nâşî

²⁷⁸ es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi ṭabaḳâtü'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât* I, 590.

²⁷⁹ el-'Aḥfeş, *Kitâbu'l-'arûz*, Mukaddime, s.41.

²⁸⁰ Dirîn, *Eşeru'l-'Aḥfeş fi'l-kûfiyyîn ve teeşsuruhû bihim* s.20.

²⁸¹ es-Sîrâfî, *'Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-başıyyîn*, s.39-40; ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s.73, 87; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.58; İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḳâtü'l-'udebâ*, , s.108; el-Hamevî *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ)*, III, 1374-1375; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 37, 40; ez-Zehebî, *Siyeru 'a'lâmi'n-nübelâ*, X, 207; Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s.94.

²⁸² Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s.94.

²⁸³ Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s.94-95.

²⁸⁴ Ebû't-Ṭayyib el-Lûgavî, 'Abdü'l-Vâhid b. 'Ali el-Halebî (ö. 351/962); *Merâtibü'n-naḥviyyîn*, (Thk: Muhammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm) Dâru'l-Fikri'l-'Arabiyye, Yrs, Trs, s.122, 130, 137.

- f. Ebû 'İşhâk ez-Ziyâdî (ö. 249/863)
- g. Ebû'l-Faḍl er-Riyâşî
- h. Ebû 'Alî Hırmâzî (ö. ?)

Bunlardan farklı olarak el-Ḳıfî dört kişiden daha bahsetmektedir.²⁸⁵ Bu kişiler:

- a. el-Kisâî
- b. 'Abdullâh b. Mu'azzel (ö. ?) ve 'Aḥmed b. Mu'azzel (ö. ?)²⁸⁶
- c. 'Abdurrahmân b. Hânî' en-Nîsâbüri²⁸⁷
- d. Ebû 'Abdullâh Hişâm b. Mu'âviye eḍ-Ḍarîr.²⁸⁸

Bunlara ilaveten el-'Aḥfeş'in *Me'âni'l-Ḳur'ân* adlı eserini tahkik eden çağdaş araştırmacılardan Fâiz Fâris ve 'Abdülemir Muḥammed Emîn el-Verd ise şu isimleri zikretmektedirler:

- e. el-Kisâî'nin Çocukları²⁸⁹
- f. Ebû Ca'fer 'Aḥmed b. Muḥammed el-Yezîdî²⁹⁰
- g. Ebû 'Oşmân Sa'îd b. Hârûn el-'Üşnândânî²⁹¹
- h. Mervan b. Sa'îd b. 'Abbâd el-Mehlebî²⁹²

1. el-Cermî

Ebû 'Umer Şâlih b. 'İşhâk el-Cermî en-Naḥvî²⁹³ Basralıdır.²⁹⁴ Basra'da doğmuş²⁹⁵ ve orada yaşamıştır.²⁹⁶ Bağdat'a gitmiş ve el-Ferrâ' ile münazara yapmıştır. Bu

²⁸⁵ el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 273, 41, 127, 131, 38.

²⁸⁶ Bu iki kardeşin isimleri için Bkz., el-'Aḥfeş, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, (Thk: Dr. Faiz Fâris), Mukaddime, s.33.

²⁸⁷ Ayrıca, es-Suyûfî, *Buğyetü'l-vu'ât fi ṭabaḳâtî'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât* II, 61.

²⁸⁸ Ayrıca, ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s.73.

²⁸⁹ el-'Aḥfeş, a.g.e., Mukaddime, s.14.

²⁹⁰ el-'Aḥfeş, a.g.e., Mukaddime, s. 12-14; el-'Aḥfeş, Ebû'l-Hasen Sa'îd b. Mes'ade el-Mücâşîf, (ö. 215/830) *Me'âni'l-Ḳur'ân*, (Thk: Dr. Faiz Fâris), Mukaddime, s.29.

²⁹¹ el-'Aḥfeş, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, (Thk: Dr. Faiz Fâris), Mukaddime, s. 32.

²⁹² el-'Aḥfeş, a.g.e., Mukaddime, s.13.; el-'Aḥfeş, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, (Thk: Dr. Faiz Fâris), Mukaddime, s. 31.

²⁹³ el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 80

²⁹⁴ el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 80

münazarada yenilmiştir.²⁹⁷ Hicrî 225'te ölene dek Bağdat'ta kalmıştır.²⁹⁸ Dil âlimi ve dil hafızıdır.²⁹⁹ Edip ve şâirdir.³⁰⁰ Yûnus b. Hâbib ile karşılaşmış ama Sîbeveyh ile karşılaşmamıştır.³⁰¹ Ebû 'Ubeyde, Ebû Zeyd, el-Eşma'î ve el-'Ahfeş'ten ders almıştır.³⁰² Sahip olduğu bütün ilmi el-'Ahfeş'ten almıştır.³⁰³ Sîbeveyh'in meşhur *el-Kitâb*'ını el-'Ahfeş'ten okumuştur.³⁰⁴ Daha önce de ifade ettiğimiz gibi el-Cermî, el-'Ahfeş'ten ders almasına rağmen onun Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ının kendisine ait olduğunu iddia etme niyetinde olduğunu söylemiştir.³⁰⁵ el-Cermî'ye, oğlu: "Ebû 'Amr'ın nahiv konusundaki kitabı mı yoksa el-'Ahfeş'in kitabı mı sana daha sevimli gelir?" diye sorar el-Cermî de "Ebû 'Amr'ın kitabı" diye cevap verir.³⁰⁶ el-Cermî, *Kitâbu'l-ferah*, *Kitâbu'l-ebniye*, *Kitâbu'l-'aruz*, *Kitâbu muhtaşarı nahvi'l-müt'allimîn*, *Kitâbu ğaribi Sîbeveyh*,³⁰⁷ *Kitâbu'l-kavafi*, *Kitâbu'l-teşniye ve'l-cem* 've *Kitâbu'l-ebniye ve't-taşrif*³⁰⁸ adlı eserleri yazmıştır.

2. el-Mâzinî

Ebû 'Oşmân Bekir b. Muḥammed b. 'Oşmân el-Mâzinî³⁰⁹ Basralıdır.³¹⁰ Yine Basra'da vefat etmiştir.³¹¹ O, Ebû 'Ubeyde, Ebû Zeyd ve el-Eşma'î'den rivâyette bulunmuştur. el-Müberred ve Faḍl b. Muḥammed el-Yezîdî'de ondan rivâyette bulunmuştur. Söz söylemedeki ustalığından dolayı kimse onunla münazara etmezdi. el-Müberred onun nahiv alanındaki büyüklüğünü şöyle ifade eder: "Sîbeveyh'ten sonra nahiv konusunda Ebû 'Oşmân el-Mâzinî'den daha âlim kimse olmamıştır." el-'Ahfeş'den ders almıştır. el-'Ahfeş

²⁹⁵ Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s.111.

²⁹⁶ eṭ-Ṭantâvî, *Neşetü'n-naḥv ve tariḥu eşheri'n-nuḥât*, s. 109.

²⁹⁷ el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 80-81.

²⁹⁸ eṭ-Ṭantâvî *Neşetü'n-naḥv ve tariḥu eşheri'n-nuḥât*, s. 110.

²⁹⁹ el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 81.

³⁰⁰ eṭ-Ṭantâvî *Neşetü'n-naḥv ve tariḥu eşheri'n-nuḥât*, s. 110.

³⁰¹ el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 80.

³⁰² Ebû't-Tayyib el-Lûğavî, *Merâtibü'n-naḥviyyîn*, s.122; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.62; el-Ḳıfî,

İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât, II, 80.

³⁰³ Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s.112.

³⁰⁴ es-Sîrâfî, *'Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-başriyyîn*, s.39-40; ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s.87; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.58, 62; İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fî ṭabaḳâti'l-'udebâ*, , s.108; el-Ḥamevî *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ)*, III, 1374; el-Ḳıfî,

İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât, II, 40.

³⁰⁵ İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fî ṭabaḳâti'l-'udebâ*, , s.108; el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ)*, III, 1374.

³⁰⁶ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s.75

³⁰⁷ el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 82.

³⁰⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, II, 62.

³⁰⁹ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s.87.

³¹⁰ es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî ṭabaḳâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât* I, 463.

³¹¹ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s.93.

ile pek çok şey hakkında münazara yapmış ve onu yenmiştir.³¹² el-'Ahfeş'ten Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını okumuştur.³¹³

Ebû 'Oşmân el-Mâzinî Kur'ân ehli idi. Kendisi, Ya'kûb el-Hadrâmi'ye Kur'ân'ı okuduğunu ve hatim ettiğinde de kendisine yüzüğünü uzatarak senin gibisi yok diyerek onu almasını istemiştir.³¹⁴ Onun Kur'ân'a olan saygısını el-Müberred'ten gelen bir başka rivâyet şu şekilde anlatmaktadır: “Yahudi bir kişi el-Mâzinî'ye yüz dinar karşılığında kendisine Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını okumasını ister. Fakat o bunu kabul etmez. Kendisine senin ve ailenin ihtiyacı olduğu halde neden bunu kabul etmedin diye sorulduğunda şöyle der. Sîbeveyh'in kitabında Kur'ân'dan şu kadar âyet vardır. Bu nedenle ehli zimmeye Kur'ân âyetlerini okumayı kerih gördüm der.”³¹⁵

*İlelü'n-naḥv, Tefâsîru kitâbı Sîbeveyh, Mâ telḥanu fîhi'l-âmm, el-Elifü ve'l-lâm, et-Taşrîf, el-'Arûz, el-Ḳavâfi ved-dîbâcu fî cevâmî' kitâbı Sîbeveyh*³¹⁶ ve *Kitâb'u-dîbâci 'alâ hilâfi kitabi Ebî Ubeyde*³¹⁷ adlı eserler kendisine atfedilen eserlerdir.

3. Ebû Muhammed et-Tevvezî

Adı, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muhammed et-Tevvezî'dir. Kureyş'in mevlası olup hicrî 230 yılında vefat etmiştir. Basra ekolünün ikinci tabakasındandır. İbnü'n-Nedîm'e göre adı 'Abdullâh b. Muhammed b. Hârûn'dur. Künyesi Ebû Muhammed'dir.

Ebû'l-'Abbâs der ki: “Şiirde Tevvezî'den daha âlimini görmedim. O, er-Riyâşî ve el-Mâzinî'den daha âlimdir.” Tevvezî, Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını Ebû 'Umer el-Cermî'den okumuştur. 'Asma'î ve başkalarından ders almıştır.

Bazı eserleri şunlardır: *Kitâbu'l-emşâl, Kitâbu'l-ezdâd, Kitâbu'n-nevâdir.*

4. es-Sicistânî³¹⁸

Adı, Sehl b. Muhammed b.'Oşmân b. Yezîd el-Ceşmî es-Sicistânî³¹⁹ en-Naḥvî el-Luğavî el-Muḳrî'dir.³²⁰ el-Ḥamevî, dedesi 'Oşmân'dan sonra büyük dedesi olarak Ḳâsım'ı

³¹² es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî ṭabaḳâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât* I, 463-463.

³¹³ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s.87.

³¹⁴ Ebû't-Ṭayyib el-Lûğavî, *Merâtibü'n-naḥviyyîn*, s.126.

³¹⁵ es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî ṭabaḳâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât* I, 463-464.

³¹⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 63; es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî ṭabaḳâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât* I, 465.

³¹⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.63.

³¹⁸ Ebû't-Ṭayyib el-Lûğavî, *Merâtibü'n-naḥviyyîn*, s.130

ve başka bir künye olarak da el-Başrî'yi zikreder.³²¹ Aslen Tüster şehriden olup Sicistan'a ticaret için gelmiş ve oraya yerleşmiştir. Ebû Hâtim, Basra'da bir camide imamlık yapmış ve halka kitap okumuştur. Sesi güzel bir hafızdı. Tefsîri, kırâatleri ve arûzu bilirdi. Basra'da hiç kimsenin sahip olmadığı bir kütüphanesi vardı. Kendisine kalan 100 bin dinar mirası tamamen ilme ve alimlere harcamıştır.³²² Sicistan valisi Ya'kûb eş-Şaffâr, kendisinden bir nahiv kitabı isteyince el-'Ahfeş'in kitaplarını göndermeyi istemiştir. Fakat etrafındakiler "Vâli, el-'Ahfeş'in kitaplarını isteseydi yerini biliyordu, senin kitabını istiyor" demeleri üzerine Ebû Hâtim, *Muhtaşar* isimli kitabını valiye göndermiştir. Bu kitap da el-'Ahfeş ve Sîbeveyh'in nahivdeki görüşlerine göre yazılmıştır.³²³

Ebû Hâtim, Basra ekolünün ikinci tabakasındandır.³²⁴ Sîbeveyh'in ilmini el-'Ahfeş'ten rivâyet etmiştir. el-'Ahfeş'in kitapları da Ebû Hâtim üzerinden okunur. İbnü'l-Ğâzî der ki: "Ben, el-'Ahfeş'in kitaplarının Ebû'l-Faḍl er-Riyâşî üzerinden okunduğunu gördüm."³²⁵

Ebû Hâtim şiir ve rivâyette mahirdir. Lügat ilmini bilen değerli bir alimdir.³²⁶ Ebû Zeyd, Ebû 'Ubeyde ve 'Asma'î'den ders almıştır.³²⁷ Ebû Bekr b. Düreyd, el-Müberred ve başkaları da ondan ders almıştır.³²⁸ Ebû Hâtim'in lügat ilminde birçok kitabı vardır. Nahiv ve kırâatte de kitap yazmıştır.³²⁹

es-Sicistânî, birçok büyük ulemayı eleştirdiği gibi hocası olan el-'Ahfeş'in de hem ilmini hem de ahlâkını eleştirmiştir.³³⁰

Ebû'l-'Abbâs, es-Sicistânî'nin "Sîbeveyh'in Kitabını el-'Ahfeş'ten iki defa okuduğunu, ayrıca el-'Ahfeş'in arûzu ve şiiri iyi bildiğini; ancak "Nahivde yeterli değildi."

³¹⁹ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn*, s.94

³²⁰ İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḳâti'l-'udebâ'*, , s.145

³²¹ el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1406.

³²² el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1406.

³²³ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn*, s.94

³²⁴ es-Sîrâfî, *'Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-baḥriyyîn*, s. 55.

³²⁵ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn*, s.94

³²⁶ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn*, s.98; İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḳâti'l-'udebâ'*, , s.146; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 58-59.

³²⁷ es-Sîrâfî, *'Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-baḥriyyîn*, s. 70; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 64; el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, s. 1406; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 58.

³²⁸ el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, s. 1406.

³²⁹ İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḳâti'l-'udebâ'*, , s.146-147.

³³⁰ el-'Ahfeş, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, (Thk: Dr. Faiz Faris), s.27.

dediğini bildirmektedir. Yine Ebû'l-'Abbâs, eğer Ebû Hâtim Bağdât'a gelseydi kimsenin onun karşısına çıkamayacağını ve onun nahiv hakkında bir kitap telif ettiğini bildirmektedir.³³¹ Ayrıca es-Sicistânî, *Ğarîbu'l-Ğur'ân*, şiir ve lügat ilminde meşhurdur.³³²

Bazı kitapları şunlardır: *'Î'râbu'l-Ğur'ân, Mâ telhanu fhi'l'âmme, Kitâbu't-ğayr, Kitâbu'l-müzekker ve'l-müenneş, Kitâbu'n-nebât, Kitâbu'l-kırâ'at, Kitâbu'l-memdûd ve'l-mağşûr, Kitâbu'l-ezdâd, Kitâbu ħalkı'l-insân, Kitâbu'l-idğâm vs*³³³.

Ebû Bekr b. Düreyd'e göre Ebû Hâtim, hicrî 265/877 yılının sonlarında,³³⁴ Mervân b. 'Abdümelik'e göre hicrî 255/867 yılının Muharrem ayında,³³⁵ bazı kaynaklara göre hicrî 250 yılının hemen öncesinde, Ebû Bekr b. Düreyd ve bazı kaynaklara göre hicrî 255 yılında vefat etmiştir.³³⁶

5. Ebû'l-Fağl er-Riyâşî

Adı, el-'Abbâs b. el-Ferec er-Riyâşî'dir. Muhammed b. Süleyman b. 'Ali'nin mevlasıdır. Babası Riyâş, köle iken azad edilmiştir. Babasına nispetle er-Riyâşî denmiştir. Basra ekolünün ikinci tabakasındandır.

er-Riyâşî, Ebû Zeyd'in kitaplarından ders okuduğunu ve onları ezberlediğini söylemektedir. Ayrıca 'Asma'î'nin kitaplarını ezberlediğini ve hafızasının da onun hafızasına yakın olduğunu söylemektedir.

er-Riyâşî 'Asma'î'den ders almış olup, i'râb, şiir ve rivâyette mahirdir. Basra halkı bir şeyde ihtilafa düştükleri vakit "Ebû'l-Fağl bu konuda ne diyor?" derler ve onun sözünü ve rivâyetini kabul ederlerdi. Ayrıca Ebû Zeyd'den, Ebû 'Oşmân el-Mâzinî'den de ders almıştır. Ondaki Ebû'l-'Abbâs el-Müberred ve Ebû Bekr b. Düreyd ders almıştır. el-Mâzinî der ki: er-Riyâşî Sîbeveyh'in Kitâb'ını benden okudu. Onun benden istifade etmesinden daha çok ben ondan istifade ettim.

³³¹ es-Sîrâfî, *'Aĥbâru'n-naĥviyyîne'l-başriyyîn* s. 70-71; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuĥât*, II, 58; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 64; Şelebî, *Ebû 'Ali el-Fârisî*, s. 25.

³³² el-Ĥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ)*, III, 1406.

³³³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 64; el-Ĥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ)*, s. 1407-1408; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuĥât*, II, 62.

³³⁴ ez-Zübeydî, *Ğabağâtü'n-naĥviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s.94

³³⁵ ez-Zübeydî, *Ğabağâtü'n-naĥviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s.96; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuĥât*, II, 62.

³³⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 64; İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fî ħabağâti'l-'udebâ*, , s.148; el-Ĥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ)*, III, 1406; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuĥât*, II, 61.

Bazı kitapları: *Kitâbu'l-hayl*, *Kitâbu'l-ibil*, *Kitâbu mâ'hıtelefe esmâ'uhû min kelâmi'l-Arap*.

6. el-Kisâî

Adı, Ebû'l-Hasen 'Ali b. Hamza el-Kisâî'dir.³³⁷ İbnü'l-Enbârî'ye göre 'Ali b. Hamza b. 'Abdullâh b. 'Osmân veya Behrân b. Feyrûz'dur. Nahivde, lügatte ve kırâatte imamdır.³³⁸ Bâhamşâ ahalisinden olup Esedoğullarının mevlasıdır. Çocukluğunda iken Kûfe'ye gelip Ebû Ca'fer er-Ru'âsî'den ders almıştır. Hârûn Reşîd'in iki oğlunun terbiyesini üstlenmiştir. Yûnus b. Habîb'in ders halkasına dahil olup onunla bazı konularda tartışmış ve ona galebe çalınca ders verme makamına geçmiştir.³³⁹

Nahivde, lügatta ve kırâatte imamdır.³⁴⁰ Yedi kırâat imamından birisi olup er-Ru'âsî ve Mu'âz el-Herrâ'dan ders almıştır. Kırâat hocası ise Hamza ez-Zeyyât'tır. Bağdat'ta kırâat dersleri vermiş sonra kendi kırâatini belirleyerek okutmuştur. el-Ferrâ' ve Ebû 'Ubeyde el-Kâsım b. Sellâm el-Kisâî'nin talebelerindedir.³⁴¹

el-Kisâî'nin nahiv dersi aldığı alimler şunlardır: Ebû 'Amr b. el-'Alâ, Yûnus b. Habîb,³⁴² 'İsâ b. 'Ömer eş-Şekâfî,³⁴³ Ebû Ca'fer er-Ru'âsî,³⁴⁴ Mu'âz el-Herrâ,³⁴⁵ Halîl b. 'Ahmed, Halef el-'Ahmer, Sa'îd b. Mes'ade el-'Ahfeş, Muhammed b. Sehl.³⁴⁶

el-Kisâî, nahvi ileri yaşlarında öğrenmiştir. Nahve yönelmesine vesile olan olay, her zaman beraber oturduğu insanlarla konuşurken yaptığı bir hatadır.³⁴⁷

el-Kisâî'nin birçok kitabı vardır, onlardan bazıları: *el-Muhtaşar fi'n-nahv*, *Kitâbu'l-hudûd fi'n-nahv*, *Mâ telhanu fihi'l-âvâm*,³⁴⁸ *Me'âni'l-Kur'âni'l-kerîm* , *el-Kırâat*,

³³⁷ ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s.127

³³⁸ İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fi tabakâti'l-'udebâ'*, s.58; el-Hamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, IV, 1737-1738.

³³⁹ ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s.127; İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fi tabakâti'l-'udebâ'*, s.59; el-Hamevî *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, IV, 1738.

³⁴⁰ İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fi tabakâti'l-'udebâ'*, s.58; el-Hamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, IV, 1737.

³⁴¹ İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fi tabakâti'l-'udebâ'*, s. 58-59; el-Hamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, IV, 1738.

³⁴² es-Sîrâfî, *'Ahbâru'n-nahviyyîne'l-başriyyîn*, s.27

³⁴³ es-Sîrâfî, *'Ahbâru'n-nahviyyîne'l-başriyyîn* s. 44; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, II, 274.

³⁴⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.72; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, II, 270.

³⁴⁵ ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s.127

³⁴⁶ Tanç, Halil İbrahim, *el-Kisâî, hayâtı, şahsiyeti, eserleri, dil ve gramerle ilgili görüşleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1993, s. 23-42.

³⁴⁷ el-Hamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, IV, 1738.

*İhtilâfu'l-'aded, Maqtû'û'l-Kur'ân ve mevşûluhû, en-Nevâdiru'l-kebîr, en-Nevâdiru'l-aşğar, el-Hecâ', Kitâbu'l-meşâdir, Kitâbu'l-'aded.*³⁴⁹

el-Kisâî ve Ebû Yûsuf'un arkadaşı fakîh Muhammed eş-Şeybânî hicrî 189 yılında Rey şehrinde vefat etmişler ve aynı gün defnedilmişlerdir.³⁵⁰ Bunun üzerine Hârûn er-Reşîd "Fıkıhî ve Lügat ilmini Rey'de defnettik" demiştir. Muhammed b. 'Abdûlmelik'e göre el-Kisâî, 193 yılında vefat etmiştir.³⁵¹ 189 yılında Rey şehrinde 182 veya 183 yılında vefat ettiğine dair rivâyetler de vardır.³⁵²

D.ESERLERİ

el-'Ahfeş, devrinin önde gelen alimlerinden- ilim tahsilini tamamladıktan sonra özellikle Sîbeveyh'in ölümünden sonra Basra'nın en büyük dil alimi olarak anılmaya başlamıştır. el-'Ahfeş, etrafında toplanan pek çok talebeye ders vermeye başlamış ve bu vesileyle sahip olduğu ilmî birikimi bazen talebelerinin ihtiyacını göz önünde bulundurarak bazen de kendisinden talep edilmesi gibi sebeplere binaen kaleme almıştır.

Nahiv, aruz, kafîye gibi alanlarda pek çok eser telif etmiştir. Bu eserlerden bazıları günümüze ulaşmış, bazıları ise maalesef ulaşmamıştır. Yazdığı eserlerden kendi dönemindeki âlimlerden günümüzdeki ilim adamlarına kadar birçok kişi istifade etmiştir.

1. Günümüze Ulaşan Eserleri

el-'Ahfeş'in günümüze ulaşan dört eseri bulunmaktadır. Elimizdeki temel kaynaklarda bu eserlerin sadece üçü hakkında bilgi yer almaktadır. Bunlar:

(1) *Kitâbu tefsîri me'âni'l-Kur'ân*

(2) *Kitâbu'l-kavâfi*

³⁴⁸ Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s. 175.

³⁴⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.72; İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḳâti'l-'udebâ'*, , s.61; el-Ḥamevî *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, IV, 1752; ez-Zirikli, *el-'A'lâm ḳâmusu terâcime li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arap ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşriḳîn*, IV, 283; el-Ḳıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 270-271.

³⁵⁰ 'Ali b. el-Ḥatîp, Ebû'l-'Abbâs 'Ahmed b. Ḥasen; *el-Vefeyât*, (Thk: 'Âdil), IV. Bas, Dâru'l-'Âfâk el-Cedîde, Beyrût, 1983, s.148.

³⁵¹ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luḡaviyyîn*, s.130; İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḳâti'l-'udebâ'*, , s.63.

³⁵² İbnü'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-elibbâ fi ṭabaḳâti'l-'udebâ'*, , s.63

(3) *Kitâbu'l-'arûz*³⁵³

Bunlara ilaveten Bağdâdî ile beraber çağdaş araştırmacılar el-'Aḥfeş'in günümüze ulaşan bir eserini daha zikretmektedirler:

(4) *Şerḥu ebyâti'l-mu'âyâh*³⁵⁴

2. Günümüze Ulaşmayan Eserleri

Tabakat kitaplarını incelediğimizde el-'Aḥfeş'in eserlerini en fazla zikreden kaynağın İbnü'n-Nedîm'in, *el-Fihrist* adlı eseri olduğunu görmekteyiz. Bu kaynakta el-'Aḥfeş'in günümüze ulaşmayan eserlerinden on ikisinin ismi zikredilmektedir.³⁵⁵

(1) *Kitâbu'l-mesâ'ili'l-kebîr*

(2) *Kitâbu'l-mesâ'ili'l-şagîr*

(3) *Kitâbu'l-evsaṭ fi'n-naḥv*

(4) *Kitâbu'l-esvât*

(5) *Kitâbu'l-iştikâk*

(6) *Kitâbu şifâti'l-ğanemi ve elvânihâ ve 'ilâcihâ ve esnânihâ*

(7) *Kitâbu'l-erbe'ati*

(8) *Lâmâtü'l-Ḳur'ân*

(9) *Kitâbu me'âni's-şi'r*

(10) *Kitâbu'l-mulûk*

(11) *Kitâbu vakf'ı-temâm*

³⁵³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.58; el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376; el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 42; es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi ṭabaḳâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât* I, 591.

³⁵⁴ el-Bağdâdî, *Ḥizânetu'l-edeb fi lübb-i lübâbi lisâni'l-'Arab*, (I-XIII), IV. Bas, (Thk: 'Abdüsselâm Muḥammed Hârûn) 4. Bas, , Mektebetü'l-Hancı, Kâhire,1997, IX, 253; el-'Aḥfeş, *Kitâbu'l-'arûz*, Mukaddime, s.58; Ferîd, *Lemeḥât belâğiyye fi me'âni'l-Ḳur'ân li'l-'Aḥfeş el-evsaṭ*, s.11.

³⁵⁵ Bkz., İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.58.

(12) *Kitâbu'l-meşkâyişi fi'n-naḥv*³⁵⁶

Bunlara ilaveten sadece el-Kıfî'nin *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât* adlı eserinin farklı ciltlerinde iki kitap ismi daha zikredilmektedir:

(13) *Kitâbu't-taşrîf*³⁵⁷

(14) *Ĝarîbu'l-ḥadîs*³⁵⁸

Bunlar dışında ulaşabildiğimiz kaynaklardan sadece es-Suyûtî'nin, *el-Müzhir fi'ulûmi'l-luĝa ve envâihâ* adlı eseri ile *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'n-naḥv* adlı eserlerinde iki kitap isminden daha bahsedilmektedir.

(15) *Kitâbu'l-vâhidi ve'l-cem 'fi'l-Ḳur'ân*³⁵⁹

(16) *el-Basîṭ*³⁶⁰

Bu eserlere ilaveten Kâtip Çelebi ve Süleymân b. Nâsır eṭ-Ṭayyâr'ın zikrettiği bir kitab ismi daha vardır.

(17) *Ĝarîbu'l-Ḳur'ân*³⁶¹

Elimizdeki kaynaklarda sadece Kâtip Çelebi'nin zikrettiği bir eser daha vardır.

(18) *Mesâ'ilu'l-kebîr ve'l-kaşîr*³⁶²

Bunlar dışında çağdaş araştırmacılardan Verd, elimizdeki hiçbir kaynakta bulamadığımız bir eser ismi daha zikretmektedir:³⁶³

³⁵⁶ Ayrıca bu eserlerin zikredildiği diğer kaynaklar için Bkz., el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 42; es-Suyûtî, *el-Müzhir fi'ulûmi'l-luĝa ve envâihâ*, I, 351; es-Suyûtî, *Buĝyetü'l-vu'ât fi ṭabaḳâti'l-luĝaviyyîn ve'n-nuḥât* I, 591.

³⁵⁷ el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 42

³⁵⁸ el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, III, 14.

³⁵⁹ es-Suyûtî, *el-Müzhir fi'ulûmi'l-luĝa ve envâihâ*, II, 149.

³⁶⁰ es-Suyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân b. Ebû Bekr (ö. 911/1505); *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'n-naḥv*, (Thk: 'Abdu'l-'Âl Sâlim Mükerrim), Müessesetü'r-Risâle, (I-IX), I.Bas, Beyrût, 1985, II, 245, IV, 133.

³⁶¹ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*, III, 965; eṭ-Ṭayyâr, Mûsâ'id b. Süleymân b. Nâsır; *eṭ-Tefsîru'l-Luĝavî li'l-Ḳur'âni'l-kerîm*, Dâru İbni'l-Cevziyye, Riyâd, 2000, s. 305-306.

³⁶² Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*, IV, 1332.

³⁶³ Verd, *Essaâlik* adlı bu eserin ismini sadece ez-Zübeydî'nin *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luĝaviyyîn* adlı eserini tahkik eden Muhammed Ebû'l-Faḍl İbrahim'in kaynak vermeden ez-Zemaḥşerî'den rivâyet ederek söylediğini bildirmektedir. Verd bu bilgiyi, "ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-*

(19) eş-Şa'âlik

el-Hamevi, Bunlara ilaveten el-'Ahfeş'in nahiv konusunda bir kitap yazmaya başladığını ancak tamamlayamadan vefat ettiğini söyler.³⁶⁴

Görüldüğü üzere el-'Ahfeş'e atfedilen toplam yirmi üç eser zikredilmektedir. Şimdi bu eserleri içerikleri, usupları, yazılış amaçları, yazılış tarihleri ve yazıldıkları alanlardaki önemleri açısından ulaşabildiğimiz kaynaklar ölçüsünde incelemeye çalışalım.

1. Günümüze Ulaşan Eserleri

a. *Kitâbu tefsîri me âni'l-Kur'ân*³⁶⁵

Me âni'l-Kur'ân el-'Ahfeş'in günümüze ulaşan en önemli eserlerinden biridir. Arap dili ve edebiyatı ve tefsîr ilmî açısından oldukça önemlidir. Çünkü filolojik (dil bilimsel) tefsîrin ilk örnekleri arasında gösterilmektedir.³⁶⁶ *Me âni'l-Kur'ân* kitapları Kur'ân'ın nahvî tefsîrlerinin ilk örnekleridir. Çünkü bu eserlerin müellifleri Kur'ân âyetlerini nahiv ışığında tefsîr etmişlerdir.³⁶⁷ Bu eserler, tefsîr kitaplarının ilk örnekleri olarak kabul edilmektedir. *Îrâbu'l-Kur'ânlar* ve *Ğarîbü'l-Kur'ân*'lar da bu amaçla yazılmıştır. Bu tarz eserler genelde sarf, nahiv, şiir, lügat ve kırâat ağırlıklıdır. Klasik tefsîrlerde sıkça gördüğümüz hadis, sahâbe ve tâbiûn kavli, sebebi nüzul ve israiliyyat gibi meselelere müellifin tercihiyle göre zaman zaman az ya da çok değinildiği de olmaktadır.³⁶⁸

Hicrî ikinci asırdan itibaren yazılan *Me âni'l-Kur'ân*, *Îrâbu'l-Kur'ân*, *Ğarîbu'l-Kur'ân* tarzı eserler dil bilimsel tefsîrlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. el-'Ahfeş'in bu eseri de tamamen Kur'ân'ın filolojik açıdan incelenmesine yönelik bir çalışmadır. Bu

luğaviyyîn, haşiye 17'' şeklinde dipnotla aldığı yere işaret etmektedir. Ancak, Verd'in işaret ettiği bu kaynağa ulaşmamıza rağmen Verd'in söylediği şekilde bir bilgi yer almamaktadır. Bkz., Verd, **Menhecû'l-'Ahfeş el-evsaţ fi'd-dirâseti'n-nahviyye**, s.170-171. Biz Bas hatalarından ya da yazım hatalarından dolayı yanlış bir yere işaret edilmiş olacağı düşüncesiyle, *Essaâlik* adlı eseri el-'Ahfeş'in eserleri arasında zikretmeyi uygun gördük.

³⁶⁴ el-Hamevî, **Îrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')**, III, 1376.

³⁶⁵ İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 58; el-Hamevî, **Îrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')**, III, 1376; el-Kıfî, **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât**, II, 42; es-Suyûtî, **Buğyetü'l-vu'ât fi şabâkâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât** I, 591.

³⁶⁶ Karagöz, Mustafa; **Dilbilimsel tefsîr ve Kur'ân'ı anlamaya atkısı (hicrî ilk üç asır)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, EÜSBE, Kayseri, 2009, s.140-146; Ögmüş, Harun; **Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri (2. Asır Çerçevesinde)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2006, s.150-153; Aydın, İsmail; **Filolojik Tefsîrin Doğuşu ve Gelişimi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, DEÜ, İzmir, 2010, s.90-92.

³⁶⁷ el-'Ahfeş, a.g.e., Mukaddime, s. 25.

³⁶⁸ Bulut, Ali; **"Kur'ân Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Ğarîbu'l-Kur'ân, Meâni'l-Kur'ân, Îrâbu'l-Kur'ân) ve Bu Alanda Eser Veren Müellifler (Hicrî İlk Üç Asır)"** O.M.Ü.İ.F.D, sayı 12 ve 13, yıl-2001, s. 395.

eserde garip kelimeleri nahiv, sarf ve Arapça deyim ve üsluplara dayanarak dil bilimsel açıdan tahlil etmek ön plana çıkmıştır.³⁶⁹

Bu eserin muhtevasıyla ilgili detaylı bilgiyi ikinci bölümün girişinde vereceğimizden burada sadece kimler tarafından tahkik edildiğini zikretmekle yetineceğiz.

Bu eserin bir nüshası İran'ın Meşhed şehrinde bulunan er-Razûye kütüphanesinde 3/69-220 nosu ile yer almaktadır. Hicrî 511/1123 yılında kopyalandığı ve 220 yaprak olduğu bilgisi yer almaktadır. Kitabın sol kapağında ise farsça olarak Âsitâne kütüphanesinde bulunduğu ve Hicrî 511/1123 yılında kopyalandığı ve 187 yaprak olduğu yazılmaktadır. İlk ve son sayfa tek sayfa, diğerleri ikişer sayfadır. Bu nüsha dışında daha ince başka bir nüsha da Necef'te bulunan İmam Emîru'l-Mü'minîn kütüphanesinde.³⁷⁰ Bu eser değişik zamanlarda üç kişi tarafından tahkik edilmiştir.³⁷¹

- a. İlk olarak Dr. Fâiz Fâris tarafından tahkik edilerek iki defa bastırılmıştır. Önce 1979 yılında, daha sonra 1981 yılında Kuveyt'te iki cilt olarak basılmıştır.
- b. İkinci olarak da Dr. 'Abdülemîr Muhammed Emîn Verd tarafından tahkik edilerek 1985 yılında 'Âlemü'l-Kutub yayınevi tarafından Beyrût'ta bastırılmıştır.
- c. Son olarak da Dr. Hüdâ Maḥmud Kârâ'a tarafından tahkik edilerek 1990 yılında Mektebetü'l-Hâncî yayınevi tarafından Kahire de iki cilt olarak bastırılmıştır.

b. Kitâbu'l-ḳavâfi³⁷²

el-'Aḥfeş'in günümüze ulaşan önemli eserlerinden bir diğeri de kafiye ile ilgili olan *Kitâbu'l-ḳavâfi*'dir. Bu kitap kafiye konusunda yazılan en eski eserlerden biridir. el-'Aḥfeş bu eserinde Arap şâirlerinin kafiyede uydukları zorunlu kuralları anlatmıştır. Daha sonra Arap şâirlerinin bu kaideleri oluştururken yaptıkları eksiklikleri zikretmiştir. el-'Aḥfeş, bu konuda fâsih Arap şâirlerinden ya duyarak ya da onlara sorarak öğrendiği kaidelerden kendisine karışık gelen ya da önem verdiklerini yorumlamıştır. Bu görüş ve kaideleri zikrettikten sonra kendi görüşüne, kendi mezhebine uygun eski Arap şiirlerinden deliller

³⁶⁹ Aydın, *Filolojik tefsîrin doğuşu ve gelişimi*, s.89.

³⁷⁰ el-'Aḥfeş, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, (Thk: 'Abdülemîr Muhammed Emin el-Verd), Mukaddime, s.14; el-'Aḥfeş, a.g.e., Mukaddime, s. 27-28; el-'Aḥfeş, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, (Thk: Dr. Faiz Faris) I, 115.

³⁷¹ el-'Aḥfeş, a.g.e., Mukaddime, s. 36; el-'Aḥfeş, *Kitâbu'l-'arûz*, Mukaddime, s. 58; Dirîn, *Eşeru'l-'Aḥfeş fi'l-kûfiyyîn ve teessuruhû bihim*, s. 22.

³⁷² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58; el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 42; es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi ṭabâkâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât* I, 591.

ileri sürmüştür.³⁷³ Örneğin el-'Aḥfeş, el-İkfâ³⁷⁴ konusunda yani şiirin kafiyesinde bulunan kusur (hatalar) konusunda fasih Arapların görüşlerine müracaat etmiştir. Ancak onların verdiği cevapları kabul etmeyerek, kendi görüşünü eski Arap şiirinden istiḥâd ederek ispatlamaya çalışmıştır.³⁷⁵

Yine el-'Aḥfeş kendi görüşlerini desteklemek için Kâfiye ve Arûz ilminin ilk ustadı olan aynı zamanda kendi hocası olan Ḥalil b.'Aḥmed'in görüşlerine de yer vermiştir. el-'Aḥfeş Ḥalil b.'Aḥmed'in yanı sıra Ebû 'Amr, Yûnus b. Ḥabîb, Ebû 'Osmân el-Mâzinî, Ru'be b. el-Accâc (ö. 145/762) gibi diğer âlimlerin görüşlerine de yer vermiştir. Bazen onların isimlerini zikrederek görüşlerine atıfta bulunmuş bazen de '*ehlî'l-ilm*' diye isimlerini söylemeden atıfta bulunmuştur. el-'Aḥfeş bu ilimde sadece hocası Ḥalil'in sözlerini ve diğer âlimlerin görüşlerini zikretmekle yetinmez. Hocasının sözleri ile diğerlerinin görüşlerini karşılaştırır. Görüşleri birbirleri ile tartarak doğru bulduğu görüşü desteklemek için gerek duyarsa eski Arap şiirine ya da fasih Araplardan duyduğu görüşlere de rücu eder.³⁷⁶

Bu alanda yazılan ilk eserlerden olması hasebiyle el-'Aḥfeş'ten sonra gelen birçok âlim bu alanda eser yazarken onun görüşlerinden ve sözlerinden istifade etmişlerdir. Ebû'l 'Âlâ el-Ma'arrî, *el-Luzûmiyyât* adlı eserinin mukaddimesinde, İbn Manzûr (ö.711/1311) meşhur *Lisânu'l-'Arab* adlı eserini yazarken bu kitaptan birçok alıntı yapmıştır.³⁷⁷

İbn Cinnî, el-'Aḥfeş'in *Kitâbu'l-ḳavâfi* adlı bu eserini *el-Mu'rib fî şerhi'l-ḳavâfi* adı altında şerh etmiştir.³⁷⁸ Ancak el-'Aḥfeş'in kitabı olduğunu söylemeksizin kendine atfetmiştir.³⁷⁹

Bu eserin el yazma nüshası Bursa'da bulunan Hüseyin Çelebi kütüphanesinde 330/32 nosu ile yer almaktadır.³⁸⁰

Bu eser iki kişi tarafından tahkik edilmiştir.

³⁷³ el-'Aḥfeş, **Kitâbu'l-ḳavâfi**, Mukaddime, s.13.

³⁷⁴ Şiirin kafiyesinde yapılan kusurlara el-İkfâ denilmektedir.

³⁷⁵ el-'Aḥfeş'in getirdiği örnk için Bkz.,el-'Aḥfeş, **Kitâbu'l-ḳavâfi**, Mukaddime, s. 13-14.

³⁷⁶ el-'Aḥfeş, **Kitâbu'l-ḳavâfi**, Mukaddime, s. 14-15.

³⁷⁷ Bu örnekler için Bkz., el-'Aḥfeş, **Kitâbu'l-ḳavâfi**, Mukaddime, s.16.

³⁷⁸ İbn Cinnî, **el-Ḥaşâiş**, Mukaddime, s.66.

³⁷⁹ el-'Aḥfeş, **Kitâbu'l-ḳavâfi**, Mukaddime, s.19.

³⁸⁰ el-'Aḥfeş, **Me'âni'l-Ḳur'ân**, (Thk: 'Abdülemir Muḥammed Emin el-Verd), Mukaddime, s.13

a. İlk olarak Dr. 'İzzet Hasen tarafından tahkik edilerek 1970 yılında Şam'da neşredilmiştir.³⁸¹

b. İkinci olarak 'Ahmed Râtib en-Neffâh tarafından tahkik edilerek 1974 yılında Şam'da neşredilmiştir.³⁸²

c. *Kitâbu'l-'arûz*³⁸³

el-'Ahfeş'in günümüze kadar ulaşan bir diğer önemli eseri ise aruz ilmiyle alakalı *Kitâbu'l-'arûz*'dur. Bilindiği üzere el-'Ahfeş hocası Hâilil'den sonra aruz ilminin kaidelerini koyan ilk kişidir.³⁸⁴

el-'Ahfeş arûz ilmi ile kafîye ilmini birbirinden ayırarak her iki alanda da ayrı ayrı eserler vermiştir.³⁸⁵ Bu eserin en önemli özelliği Arap kültür târihinde bu alanda müstakil olarak yazılan ve günümüze ulaşan ilk eser olmasıdır.³⁸⁶ Bu eseri önemli kılan diğer bir şey ise el-'Ahfeş'in, Hâilil'in öğrencisi olması ve bu ilmi ondan öğrenerek daha da geliştirmesidir.³⁸⁷

el-'Ahfeş bu eserinde konuları kavâfi adlı eserinde olduğu gibi bablara ayırarak işlemiştir. Arûz ilmini açıklayarak nasıl ortaya çıktığını anlatmıştır. Arûz ilmiyle alakalı tartışılan pek çok konuya çözüm yolları sunmuştur. Daha sonra çok sık kullanılan beyitlerden, vasıl ve kat'ı hemzelerinden, şiir'de harflerin yazılması mümkün olan ve mümkün olmayan durumlarından,³⁸⁸ harflerin alâmetlerinden,³⁸⁹ şiirde harekeli ve sakin harflerin birlikte nasıl bulunmaları gerektiğinden³⁹⁰ ve şiir bahirlerinden bahsetmiştir.³⁹¹

³⁸¹ el-'Ahfeş, **Me'âni'l-*Qur'ân***, (Thk: 'Abdülemir Muḥammed Emin el-Verd), Mukaddime, s.13; el-'Ahfeş, a.g.e., Mukaddime, s.21; el-'Ahfeş, **Kitâbu'l-'arûz**, Mukaddime, s.59.

³⁸² el-'Ahfeş, **Me'âni'l-*Qur'ân***, (Thk: 'Abdülemir Muḥammed Emin el-Verd), s.13; el-'Ahfeş, a.g.e., Mukaddime, s.21; el-'Ahfeş, **Kitâbu'l-'arûz**, Mukaddime, s.59.

³⁸³ İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 58; el-Hamevî, **İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ)**, III, 1376; el-Kıfî, **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât**, II, 42; es-Suyûtî, **Buḡyetü'l-vu'ât fi ṭabaḳâti'l-luḡaviyyîn ve'n-nuḥât I**, 591.

³⁸⁴ el-'Ahfeş, **Kitâbu'l-'arûz**, Mukaddime, s.66.

³⁸⁵ el-'Ahfeş, a.g.e., Mukaddime, s.21

³⁸⁶ el-'Ahfeş, **Kitâbu'l-'arûz**, Mukaddime, s.66-67.

³⁸⁷ el-'Ahfeş, **Kitâbu'l-'arûz**, Mukaddime, s.7.

³⁸⁸ el-'Ahfeş, **Kitâbu'l-'arûz**, Mukaddime, s.7, 77-78-79.

³⁸⁹ el-'Ahfeş, **Kitâbu'l-'arûz**, Mukaddime, s.82.

³⁹⁰ el-'Ahfeş, **Kitâbu'l-'arûz**, Mukaddime, s.84.

³⁹¹ el-'Ahfeş, **Kitâbu'l-'arûz**, Mukaddime, s.86.

Bu eserin el yazma nüshası ise Tanta'da bulunan Seydî Ahmed Bedevî kütüphanesinde 38-H/A 4865 numarada kayıtlıdır.³⁹²

Eser, Dr. 'Ahmed Muhammed 'Abduddâyim 'Abdullâh tarafından tahkik edilerek Kahire'de 1989 yılında neşredilmiştir.

d. Şerhu ebyâti'l-mu'âyâh³⁹³

el-'Ahfeş'in günümüze ulaşan eserlerinden sonuncusudur. Çağdaş araştırmacılardan Verd, bu eserin *Şerhu ebyâti'l-mu'âyâh li Sa'îd b. Mes'ade el-'Ahfeş el-Evsat* adıyla Vatikan Kütüphanesinin fihristinde (sayfa 105, rakam 977 4.Kitap 42'den 45'e) numaralı kayıtlarda geçtiğini nakletmektedir. Verd toplam dört yaprak olan bu esere bütün çabalarına rağmen ulaşamadığını söylemektedir.³⁹⁴ Yine Verd, bu eserin diğer bir adının da *Ebyâtü'l-Me'âni* olduğunu ifade eder. el-'Ahfeş'in *Me'âni's-şi'r* adlı eserine de *Ebyâtü'l-me'âni* dendiğini hatta bu eseri zikreden tabakat kitaplarının *el-Mu'âyâh* kısmını yanlışlıkla zikretmediklerini söyler.³⁹⁵ Ancak el-'Ahfeş'in *Kitâbu'l-'arûz* adlı eserinin muhakkiki her iki kitap ismini de ayrı ayrı vermektedir.³⁹⁶ Aynı şekilde Ferîd de her iki ismi farklı olarak vermektedir.³⁹⁷ Ancak her iki yazar da kaynağı zikretmemektedir.

Bağdâdî, "el-'Ahfeş *Kitabu'l-mu'âyâh* adlı eserinde bu konuyla alakalı şöyle demiştir:" diyerek el-'Ahfeş'in böyle bir kitabı olduğunu ortaya koymaktadır.³⁹⁸ Ayrıca Bağdâdî, el-'Ahfeş'in *Ebyâtü'l-me'âni* adında başka bir eserinin olduğunu da söylemektedir.³⁹⁹

Bununla beraber bizim çalışmamız boyunca ulaşabildiğimiz temel kaynaklarda el-'Ahfeş'in *Kitâbu me'âni's-şi'r*⁴⁰⁰ adlı eserinden bahsedilmesine rağmen *Kitabu'l-mu'âyâh* adında bir eser ismi geçmemektedir. Temel kaynaklarda böyle bir eserin zikredilmeyip sadece çağdaş çalışmalarda zikredilmesi her ne kadar böyle bir eserin gerçekten var olup olmadığını sorgulatsa da Vatikan kütüphanesinde bu isimle kayıtlı olması bu eserin

³⁹² el-'Ahfeş, **Me'âni'l-Ḳur'ân**, (Thk: 'Abdülemir Muhammed Emin el-Verd), I, Mukaddime, s.13

³⁹³ el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-edeb fi lübb-i lübâbi lisâni'l-'Arab**, IX, 253; el-'Ahfeş, **Kitâbu'l-'arûz**, s.58; Ferîd, **Lemeḥât belâğiyye fi me'âni'l-Ḳur'ân li'l-'Ahfeş el-evsaṭ**, s.11.

³⁹⁴ Verd, **Menhecü'l-'Ahfeş el-evsaṭ fi'd-dirâseti'n-naḥviyye**, s.168.

³⁹⁵ Verd, **Menhecü'l-'Ahfeş el-evsaṭ fi'd-dirâseti'n-naḥviyye**, s.168,170.

³⁹⁶ el-'Ahfeş, **Kitâbu'l-'arûz**, Mukaddime, s.58.

³⁹⁷ Ferîd, **Lemeḥât belâğiyye fi me'âni'l-Ḳur'ân li'l-'Ahfeş el-evsaṭ**, s.11.

³⁹⁸ el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-edeb fi lübb-i lübâbi lisâni'l-'Arab**, IX, 253.

³⁹⁹ el-Bağdâdî, **Hizânetu'l-edeb fi lübb-i lübâbi lisâni'l-'Arab**, I, 20.

⁴⁰⁰ İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 58; el-Ḥamevî, **İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')**, III, 1376; el-Ḳıffî, **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât**, II, 42.

Me'âni's-şi'r adlı eserden farklı bir eser olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir. Bu nedenle Verd'in dediği temel kaynaklarda yanlışlıkla unutulmuş olma görüşünü de çürütmektedir. Bize göre Bağdâdî'de de farklı olarak zikredildiğinden dolayı el-'Ahfeş'in *Ebyâtü'l-me'âni* ile *Kitâbu me'âni's-şi'r* adlı eserleri aynı eser; ama *Kitabu'l-mu'âyâh* farklı bir eserdir.

1. Günümüze Ulaşmayan Eserleri

a. *Kitâbu'l-mesâ'ili'l-kebîr*⁴⁰¹

el-'Ahfeş bilindiği üzere hem Basralı hem de Kûfeli pek çok kişiye ders vermiştir. Bu eseri yazmasına da onun Kûfeli talebeleri vesile olmuştur. el-'Ahfeş bu eserini yazma sebebini şöyle ifade etmektedir. “Bağdat'a gittiğimde Hişam eđ-Đarîr bana gelerek nahivle alakalı bir mesele sordu ve bunun üzerine ben de hem onun hem de diğer Kûfelilerin sarf ve nahivle ilgili meselelere önem verdiğini görünce bu kitabı yazmaya karar verdim.”⁴⁰²

Bu eserle alakalı dikkat çeken bir bilgi ise İbn Nahhâs'ın *'Îrâbu'l-Ğur'ân*, adlı eserini tahkik eden Dr. Züheyr Ğâzî Zâhid'in, İbn Nahhâs'ın *'Îrâbu'l-Ğur'ân*, 'ının kaynaklarından birisini el-'Ahfeş'in bu eserinin olduğunu söylemesidir.⁴⁰³ Ancak gün yüzüne çıkmayan bu esere İbn Nahhâs'ın nasıl ulaştığını ve neye binaen ona atıfta bulunduğunu bilemiyoruz.

b. *Kitâbu'l- mesâ'ili'l-şagîr*⁴⁰⁴

Bu eser hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamadık. Ancak el-Bağdâdî *Hizânetu'l-edeb* adlı esrinde ‘kâne’ ile alakalı bir meseleyi tartışırken el-'Ahfeş'in bu eserine atıfta bulunarak konuyla alakalı onun görüşünü söylemektedir.⁴⁰⁵ Hem bu

⁴⁰¹ ez-Zübeydî, *Ğabağâtü'n-nağviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s.73; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58; el-Ğamevî *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376; el-Ğıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuğât*, II, 42; es-Suyûfî, *Buğyetü'l-vu'ât fî ğabağâtü'l-luğaviyyîn ve'n-nuğât* I, 591; Đayf, *el-Medârisu'n-nağviyye*, s.94.

⁴⁰² ez-Zübeydî, *Ğabağâtü'n-nağviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, s, 73; Đayf, *el-Medârisu'n-nağviyye*, s.94.

⁴⁰³ el-'Ahfeş, a.g.e., *Mukaddime*, s.21.

⁴⁰⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58; el-Ğamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376; el-Ğıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuğât*, II, 42; es-Suyûfî, *Buğyetü'l-vu'ât fî ğabağâtü'l-luğaviyyîn ve'n-nuğât* I, 591.

⁴⁰⁵ el-Bağdâdî, *Hizânetu'l-edeb fî lübb-i lübbâbi lisâni'l-'Arab*, VIII, 454.

bilgilerden hem de onun *Kitâbu'l-mesâ'ili'l-kebîr* adlı eseri hakkındaki bilgilerden hareketle bu kitabın da sarf ve nahiv konularıyla alakalı olduğunu söyleyebiliriz.

c. *Kitâbu'l-evsaṭ fi'n-naḥv*⁴⁰⁶

Bu eser hakkında ulaşabildiğimiz kaynaklarda fazla bilgi yer almamaktadır. Sadece bu eseri el-Müberred'in *Kitabu'l-ma'na kitabi'l-evsaṭ li'l-'Ahfeş* adı altında yazdığına dair bir bilgi yer almaktadır.⁴⁰⁷ Zübeydi ise el-Müberred'in talebesi olan "*Mebramân*" (ö.345/960) lâkâbıyla⁴⁰⁸ bilinen Ebû Bekir Muhammed b. 'Ali b. 'İsmâ'îl el-'Askerî'nin (ö. 326/941) el-'Ahfeş'in kitabını tefsîr ettiğini söyler.⁴⁰⁹ Yine es-Suyûṭî de Mebramân'ın bu eseri *Şerhu evsaṭi'l-'Ahfeş* diye şerh ettiğini söylemektedir.⁴¹⁰ eş-Sa'leb'in de bu isimde bir kitabı vardır.⁴¹¹ Verd de, bu eserin el-'Ahfeş'in *Kitâbu'l-evsaṭ fi'n-naḥv* adlı eseri olduğu görüşündedir.⁴¹² Yine Verd bu eserin Ebû Hâtim'in, el-'Ahfeş'in nahiv hakkında yazdığı kitabını da Medine de bulunan 'Ali Cemel adında bir kişinin kitabından yazdığı iddiasında bulunduğu eserle aynı olduğunu söyler.⁴¹³ Ancak bu bilgilere rağmen bu eserin günümüze kadar ulaştığına dair herhangi bir karineye rastlamadık. Kitabın adından anladığımız kadarıyla nahiv konusunda yazıldığını söyleyebiliriz. Ancak içeriği hakkında herhangi bir yorum yapma imkânına sahip değiliz.

d. *Kitâbu'l-esvâṭ*⁴¹⁴

Dipnotta verdiğimiz tabakat kitaplarında bu kitabın el-'Ahfeş'e ait olduğu dışında başka bir bilgiye rastlamadık. Yine incelediğimiz diğer kaynaklarda bu kitaba atıf yapıldığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Sadece Kâtip Çelebi bu kitabın sesler hakkında olduğunu söylemektedir.⁴¹⁵

⁴⁰⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58; el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 42; es-Suyûṭî, *Buğyetü'l-vu'ât fi ṭabaḳâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât* I, 591.

⁴⁰⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.65.

⁴⁰⁸ Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyetu'l-'ârifîn esmâ'u'l-müellifîn 'âşâru'l-muşannifîn*, II, İstanbul, 1951, s. 42.

⁴⁰⁹ el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, III, 190, (I.Dipnot)

⁴¹⁰ es-Suyûṭî, *Hem'ul-hevâmi' fi Şerhi cem'i'l-cevâmi'*, I, 26.

⁴¹¹ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*, I, 201.

⁴¹² Verd, *Menhecü'l-'Ahfeş el-evsaṭ fi'd-dirâseti'n-naḥviyye*, s.159.

⁴¹³ Verd, *Menhecü'l-'Ahfeş el-evsaṭ fi'd-dirâseti'n-naḥviyye*, s.159.

⁴¹⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58; el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 42; es-Suyûṭî, *Buğyetü'l-vu'ât fi ṭabaḳâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât* I, 591.

⁴¹⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*, III, 1115.

e. *Kitâbu'l-iştikâk*⁴¹⁶

Kitabın adından da anlaşılacağı üzere kelimelerin türemelerini konu edinen sarf ilmiyle alakalı bir kitaptır.

f. *Kitâbu şifâti'l-ğanemi ve elvânihâ ve 'ilâcihâ ve esnânihâ*⁴¹⁷

Bu kitap ismi, geçtiği üç yerde de farklı şekilde isimlendirilmiştir. İbnü'n-Nedîm *Kitâbu şifâti'l-ğanemi ve elvânihâ ve 'ilâcihâ ve esnânihâ*⁴¹⁸, el-Ğıfî *Kitâbu şifâti'l-ğanemi ve 'ilâcihâ ve esnânihâ*⁴¹⁹, el-Hamevî ise *Kitâbu şifâti'l-ğanemi ve elvânihâ ve 'ilâcihâ ve esbâbihâ*⁴²⁰ olarak isimlendirmiştir.

g. *Kitâbu'l-erbe'ati*⁴²¹

Bu kitabın ismi de ulaşabildiğimiz kaynaklardan sadece *el-Fihrist*'te ve *İnbâhu'r-ruvât*'ta geçmektedir. Bu kitabın içeriği hakkında da herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

h. *Kitâbu't-taşrif*⁴²²

Adından hareketle sarf alanında yazılmış bir kitap olduğunu söyleyebiliriz. Elimizdeki kaynaklardan sadece *İnbâhu'r-ruvât*'ta zikredilmiştir.

ı. *Kitâbu me'âni's-şi'r*⁴²³

Bu eserin adı *Ebyâtü'l-me'âni* olarak da zikredilmiştir.⁴²⁴ el-'Ahfeş'in şiirleri şerh etmeye önem verdiği bu nedenle *Me'âni's-şi'r* adında kitabı olduğu ve bu kitabında da onun şiirlerin garip kelimelerini altına yazdıran ilk kişi olduğu söylenir.⁴²⁵

i. *Kitâbu'l-mulûk*⁴²⁶

⁴¹⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58; el-Hamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376; el-Ğıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 42; es-Suyûtî, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâihâ*, I, 351; es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî ṭabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât* I, 591; Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*, III, 1115.

⁴¹⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58; el-Hamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376; el-Ğıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 42.

⁴¹⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58.

⁴¹⁹ el-Ğıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 42.

⁴²⁰ el-Hamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376.

⁴²¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58; el-Hamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376; el-Ğıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 42.

⁴²² el-Ğıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 42.

⁴²³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58; el-Hamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376; el-Ğıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 42.

⁴²⁴ el-Bağdâî, *Hizânetu'l-edeb fî lübb-i lübâbi lisâni'l-'Arab* I, 20.

⁴²⁵ Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s.94.

⁴²⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58; el-Hamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376; el-Ğıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 42.

Bu kitabın el-'Ahfeş' ait olduğu ulaşılabildiğimiz üç kaynaktan geçmektedir. Bu kaynaklar: *el-Fihrist*,⁴²⁷ *İnbâhu'r-ruvât*⁴²⁸ ve *Mu'cemu'l-'udebâ*⁴²⁹dır. Bunlarla beraber, Kâtip Çelebi de bu kitabı zikretmekte ve kırallar (hükümdarlar) hakkında olduğunu söylemektedir.⁴³⁰ Hükümdarlar mânâsına gelen bu eserin içerik olarak o dönemki siyasi yönetimlerin durumlarından bahsetmesi muhtemeldir.

j. Kitâbu vakfî-temâm⁴³¹

Bu eser ile alakalı üç yerde bilgi bulunmaktadır. Bunlar: *el-Fihrist*,⁴³² *İnbâhu'r-ruvât*⁴³³ ve *Mu'cemu'l-'udebâ*⁴³⁴ adlı kaynak eserlerdir.

k. Kitâbu'l-meşâyîsi fi'n-naḥv⁴³⁵

Bu eser nahiv konuları üzerine yazılmıştır.⁴³⁶

l. Kitâbu'l-vâḥidi ve'l-cem 'fi'l-Ḳur'ân

Bu kitabın adı ulaşılabildiğimiz temel kaynaklardan sadece es-Suyûtî'nin, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâihâ* adlı eserinde geçmektedir.⁴³⁷

m. el-Basîṭ

Bu eserin ismini sadece es-Suyûtî söylemektedir. Manevi âmil konusunu işlerken el-'Ahfeş'in bu konudaki görüşüne değinmiştir. el-'Ahfeş, sıfat, te'kîd ve atfî beyan'ın fiili muzâri ve mübtedâ gibi manevi bir âmil tarafından etkilendiğini söylemektedir.⁴³⁸ Verd ise muhtemelen bu ismin (*el-Basîṭ*) el-'Ahfeş'in, *el-Evsat* adlı eserinin yanlışlıkla bu isim (*el-Basîṭ*) adıyla yazıldığından kaynaklandığını söylemektedir.⁴³⁹ Bize göre de Verd'in bu görüşü makuldür. Çünkü es-Suyûtî nahiv ile alakalı konuda onun görüşüne değindiği için

⁴²⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58.

⁴²⁸ el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 42.

⁴²⁹ el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376.

⁴³⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*, III, 1164.

⁴³¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58; el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376; el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 42.

⁴³² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58.

⁴³³ el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 42.

⁴³⁴ el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376.

⁴³⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 58; el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376; el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 42; es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi ṭabaḳâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuḥât* I, 591.

⁴³⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutub ve'l-funûn*, IV, 1431.

⁴³⁷ es-Suyûtî, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâihâ*, II, 149.

⁴³⁸ es-Suyûtî, *el-Eşbâḥ ve'n-nezâ'ir fi'n-naḥv*, II, 245.

⁴³⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s.38.

⁴³⁹ Verd, *Menhecü'l-'Ahfeş el-evsat fi'd-dirâseti'n-naḥviyye*, s.171.

böyle bir yazım hatası yapmış olabilir. Ya da es-Suyûfî'nin eseri tahkik edilirken de bu şekilde geçmiş olabilir.

n. Lâmâtü'l-*Qur'ân*⁴⁴⁰

o. Ğarîbu'l-*hadîs*

Bu eseri de sadece el-*Qıfî* zikretmiştir. *Ğarîbu'l-Hadîs* ile alakalı eser yazarları sıralarken el-'A_hfeş'in de adını zikretmektedir.⁴⁴¹ Adından hareketle bu eserin muhtemelen nadir kullanılan kelimelerle alakalı yazıldığını düşünürüz.

ö. Ğarîbu'l-*Qur'ân*

Kâtip Çelebi bu eserin, *Kur'ân*'ın zor anlaşılan kelimelerini incelediğini söyler.⁴⁴² Yani *Kur'ân* da yer alan garip lafızları inceler.⁴⁴³

p. Mesâ'ilü'l-*kebîri ve'l-kaşîr*⁴⁴⁴

Bu eserin ismini sadece Kâtip Çelebi zikretmiştir. Bu eser, *Kitâbu'l-mesâ'ili'l-kebîr ve Kitâbu'l-mesâ'ili'l-şağîr adlı eserler gibi* muhtemelen nahiv konularını incelemektedir.⁴⁴⁵

r. eş-*Şa âlik*⁴⁴⁶

Bu eserin ismini sadece ez-Zübeydî'nin *Tabakâtü'n-na_hviyyîn ve'l-luğaviyyîn* adlı eserini tahkik eden Muhammed Ebû'l-Fa_dl İbrahim, kaynak vermeden ez-Zemahşerî'den rivâyet ederek söylemiştir. Bunun dışında bu eserin ismi zikredilmemiştir.

E. MEZHEBİ İLE İLGİLİ RİVAYETLER

Elimizdeki kaynaklarda el-'A_hfeş'in Mûtezile mezhebine mensup olduğuyla alakalı bilgiler yer almaktadır.

⁴⁴⁰ Ulaşabildiğimiz kaynak eserlerden sadece *el-Fihrist'te* ismi geçmektedir. Bkz., İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s.38.

⁴⁴¹ el-*Qıfî*, **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nu_hât**, III, 14.

⁴⁴² Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutub ve'l-funûn**, III, 965; et-*Tayyâr*, **et-Tefsîru'l-luğavî li'l-*Qur'âni'l-kerîm***, s. 305-306.

⁴⁴³ et-*Tayyâr*, el-'A_hfeş'in bu eseri, Ebû 'Ubeyde'nin *Mecâzu'l-*Qur'ân**'ma dayanarak yazdığını söylemektedir. Bkz., et-*Tayyâr*, **et-Tefsîru'l-luğavî li'l-*Qur'âni'l-kerîm***, s. 306.

⁴⁴⁴ Kâtip Çelebi, **Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutub ve'l-funûn**, IV, 1332.

⁴⁴⁵ Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bu eseri sadece Kâtip Çelebi zikretmektedir. Başka hiçbir kaynakta zikredilmemesinden hareketle, bu eserin el-'A_hfeş'in *Kitâbu'l-mesâ'ili'l-kebîr ve Kitâbu'l-mesâ'ili'l-şağîr* adlı eserleriyle aynı eser olma ihtimali de taşımaktadır.

⁴⁴⁶ Verd, **Menhecü'l-'A_hfeş el-evsa_t fi'd-dirâseti'n-na_hviyye**, s.170.

ez-Zübeydî ve el-Kıfî, daha öncede ifade ettiğimiz gibi el-'Ahfeş'in, Kaderiye mezhebinin Şimriye koluna mensup olduğunu söylemektedirler.⁴⁴⁷

es-Suyûtî de el-'Ahfeş'in Mûtezile'ye mensup olduğu görüşündedir.⁴⁴⁸ es-Şafedî de el-'Ahfeş'i, Ebû Şimrin hizmetçisi olduğundan Mûtezile'ye mensup kabul etmektedir.⁴⁴⁹ Süleymân b. Nâsır da el-'Ahfeş'in Mûtezile mezhebine mensup olduğunu ifade eder.⁴⁵⁰

Talebesi el-Mâzinî de el-'Ahfeş'in kelim konusunda insanların en bilgilisi olduğunu, cedel konusunda da çok usta olduğunu bildirmektedir. Bunun nedeni olarak da Ebû Şimrin⁴⁵¹ mevlası (hizmetçisi) olmasını ve onun mezhebine tabi olmasını göstermektedir.⁴⁵²

Görüldüğü üzere el-'Ahfeş Mûtezile mezhebine mensuptur. Özellikle Mürchie'nin üç kolundan kader konusunda Mûtezilenin kader görüşünü benimseyen Mürchie-Kaderiyye imamlarından birisi olan Ebû Şimr'in⁴⁵³ görüşlerine önem vermiştir.

Me'âni'l-Ḳur'ân adlı eseri incelediğinde el-'Ahfeş'in Mûtezile mezhebine mensup olduğu daha net bir şekilde görülmektedir.⁴⁵⁴

F. MENSUP OLDUĞU EKOL

Bilindiği üzere Arap edebiyatı alanında ilk gramer çalışmaları Basra'da başlamıştır.⁴⁵⁵ Basra'da bu çalışmaların başlangıcını İbn Ebî 'İşhâk'a dayandıranlar olduğu gibi⁴⁵⁶ 'İsâ b. 'Ömer eş-Şekâfi'ye dayandıranlar da vardır.⁴⁵⁷ el-'Ahfeş'in de 'İsâ b.'Ömer

⁴⁴⁷ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn*, s.73-74; el-Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 38.

⁴⁴⁸ es-Suyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât fi ṭabaḳâti'l-luġaviyyîn ve'n-nuḥât* I, 590.

⁴⁴⁹ eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, XV, 161.

⁴⁵⁰ eş-Ṭayyâr, *et-Tefsîru'l-luġavî li'l-Ḳur'âni'l-kerîm*, s.311.

⁴⁵¹ el-Câhîz onu şu şekilde tarif eder: "O ağırbaşlı, saygıdeğer, güvenilir ve sakin birdir. O tartıştığı zaman eli ve omzu hareket etmezdi. Gözleri ve başı da oynamazdı. Sanki onun sözleri bir kayanın çatlağından çıkıyordu. Muhatabına karşı fakr ve tevazu ile karşılık verirdi." Bkz., el-Câhîz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 91-92.

⁴⁵² eş-Ṭayyâr, *et-Tefsîru'l-luġavî li'l-Ḳur'âni'l-kerîm*, s.311.

⁴⁵³ el-Baġdâdî, *el-Farḳ beyne'l-fıraḳ ve beyânu'l-firḳati'n-nâciye minhum*, s.178.

⁴⁵⁴ Bu âyetler için geniş bilgiye Bkz., el-'Ahfeş, a.g.e., *Mukaddime*, s.17; eş-Ṭayyâr, *et-Tefsîru'l-luġavî li'l-Ḳur'âni'l-kerîm*, s. 311-314.

⁴⁵⁵ Çögenli, M. Sadi ve Demirayak, Kenan; *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 1994, s.173.

⁴⁵⁶ Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s.23; Muḥtar, Muḥammed; *Tarîḫü'n-naḥvi'l-'Arabî fi'l-Meşriḳ ve'l-Maġrib*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, I. Bas, 1996, II. Bas, Beyrût, 2008,s.100.

⁴⁵⁷ Huart, *Arap ve İslam edebiyatı*, s.140; Furat, *Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, 243.

eş-Şekâfi, Halil b. 'Ahmed, Sîbeveyh gibi bu dönemin önde gelen dilcilerinden ders aldığını düşündüğümüzde onun da Basra ekolünün ilk temsilcileri arasında yer aldığını söyleyebiliriz. Zira bu alanda yazılan özellikle ilk dönem eserlerde el-'Ahfeş Basra ekolünün temsilcileri arasında gösterilmektedir.⁴⁵⁸ Basralı dilcilerden 'Îsâ b.Ömer eş-Şekâfi ve Ebû 'Amr b. el-'Alâ'dan ders alan⁴⁵⁹ ve sonrasında Kûfe'ye dönerek ilk dil çalışmalarını başlatan kişi olarak da Ebû Ca'fer er-Ru'âsî kabul edilmektedir.⁴⁶⁰ Kûfe'ye döndükten sonra amcası Muâz el-Herra' ile çalışmalarına devam ettiği için⁴⁶¹ el-Herra' da Kûfe dil ekolünün ilk kurucularından sayılmaktadır.⁴⁶² Bununla beraber Kûfe'de asıl nahiv çalışmaları hakiki mânâda er-Ru'âsî'den ders alan el-Kisâî ve onun öğrencisi el-Ferrâ' tarafından başlatılmıştır. Çünkü Kûfe dil ekolünün temel esas ve kaidelerini koyanlar bu ikisidir.⁴⁶³ Bu açıklamaları yapmamızdaki gerekçeye gelince, el-'Ahfeş'in Basra ekolüne mensup olmakla beraber Kûfe ekolünün de kurucuları arasında gösterilmesidir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi el-'Ahfeş'ten Basralı öğrencilerin ders almalarının yanı sıra imamları el-Kisâî olduğu halde Kûfeli âlimler de ders almıştır. Hatta, Kûfeli öğrencilerinin sarf ve nahivde farklı meselelere önem verdiklerini görünce onlar için *Kitâbu'l-mesâ'ili'l-kebîr'i* yazmıştır.⁴⁶⁴ Ayrıca Kûfe dil mektebinin kurucularından el-Kisâî ve el-Ferrâ' gibi kişiler, el-'Ahfeş'in birçok konuda hocaları Sîbeveyh ve Halil'e karşı ileri sürdüğü görüşlerini almışlar ve daha da geliştirerek kendi ekollerini oluşturmuşlardır. İşte bu nedenle el-'Ahfeş aynı zamanda Kûfe dil mektebinin de hakiki müessisi olarak kabul edilmektedir.⁴⁶⁵ Yine çağdaş araştırmacılardan Muhtar da onun eski ve yeni olmak üzere iki mezhebi olduğunu söylemektedir. İlki asıl olan Basra ekolü, ikincisi ise el-Kisâî ve

⁴⁵⁸ Bkz., es-Sîrâfi, 'Ahbâru'n-naḥviyyîne'l-baḥriyyîn, s.6; Huart, Clement; **Arap ve İslam edebiyâtı**, s.146; Dayf, **el-Medârisu'n-naḥviyye**, s.94.

⁴⁵⁹ Dayf, **el-Medârisu'n-naḥviyye**, s.94.

⁴⁶⁰ Huart, **Arap ve İslam edebiyâtı**, s.152; Çögenli ve Demirayak, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, s.173; Muhtar, **Tarîhu'n-naḥvi'l-'Arabî fi'l-Meşriḳ ve'l-Mağrib**, s.100.

⁴⁶¹ Furat, **Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)**, I, 256.

⁴⁶² Dayf, **el-Medârisu'n-naḥviyye**, s.153; Muhtar, **Tarîhu'n-naḥvi'l-'Arabî fi'l-Meşriḳ ve'l-Mağrib**, s.100.

⁴⁶³ Dayf, **el-Medârisu'n-naḥviyye**, s.154.

⁴⁶⁴ Dayf, **el-Medârisu'n-naḥviyye**, s.94.

⁴⁶⁵ Dayf, **el-Medârisu'n-naḥviyye**, s.96; Furat, **Arap Edebiyatı Târîhi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)**, I, 255.

talebeleriyle beraber oluşturduğu Kûfe ekolüdür.⁴⁶⁶ Şelebî ise el-'Ahfeş'in Basra ve Kûfe ekolleri arasında yer alan kendine özgü bir ekolü olduğunu söyler.⁴⁶⁷

Bütün bu bilgiler neticesinde, biz de el-'Ahfeş'in Basra ekolünün ilk kurucularından ders aldığı ve onların görüşlerinden etkilendiği için onu Basra ekolüne mensup kabul etmekteyiz. Ancak aynı zamanda Basra ekolünün bazı görüşlerine muhalefet ederek Kûfe ekolünün görüşlerini benimsemesi ve bu ekolün kurucularına ders vererek onların görüşlerini etkilemesinden dolayı da Kûfe ekolüne mensup olarak görebiliriz. Hatta Basra ekolünün temsilcilerinden olmakla beraber Kûfe ekolünün de kurucusu olduğunu söyleyebiliriz.

G. el-'AHFEŞ'İN KENDİSİNDEN SONRA GELEN ÂLİMLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

el-'Ahfeş aldığı derslerle devrinin özellikle de Basra'nın önemli hocaları arasındaki yerini aldıktan sonra daha önce de ifade ettiğimiz gibi Basra ve Kûfeli birçok kişi ona talebe olmuştur. Yine bu talebeler dışında gerek kendi asrında gerekse daha sonraki dönemlerde onun görüşleri birçok ilim ehline rehber olmuştur. Şimdi elimizdeki kaynaklarda ulaşabildiğimiz kadarıyla daha önce zikrettiğimiz talebeleri dışında onun görüşlerinden ve eserlerinden etkilenen ilim adamlarından bazıları hakkında bilgi vereceğiz.

1. Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'

el-'Ahfeş'in görüşlerinden etkilenen bir diğer önemli isim ise el-Ferrâ'dır. el-Ferrâ'nın el-'Ahfeş'i ve onun ilmini öven sözlerini daha önce zikretmiştik.⁴⁶⁸ Yine el-'Ahfeş'in kendi ifadesiyle el-Kisâî'nin kendisinden *Me'âni'l-Kur'ân* ile ilgili bir kitap yazmasını istemesi ve daha sonra da bu kitabı örnek alarak kendi *Me'âni'sini* yazması,

⁴⁶⁶ Muhtar, *Tarîhu'n-naḥvi'l-'Arabî fi'l-Meşriḳ ve'l-Mağrib*, s.116.

⁴⁶⁷ ez-Zeccâc, Ebû 'İshâk İbrâhîm b. es-Serî (ö. 311/923); *Me'âni'l-Kur'ân ve 'İ'râbuh*, I. Bas, (Thk: 'Abdülcelîl 'Abduh Şelebî), 'Âlemü'l-Kutub, Beyrût, 1988, I, Mukaddime, s.13.

⁴⁶⁸ el-Ferrâ'nın, el-'Ahfeş hakkında söylediği sözler için Bkz., el-Ḥamevî *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1375; İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu'l-'a'yân ve enbâu' ebnâi'z-zamân*, II, 381; es-Suyûtî, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâihâ*, II, 404.

ayrıca el-Ferrâ'nın da el-'Ahfeş ve el-Kisâî'nin kitaplarını örnek olarak kendi *Me'âni*'sini yazdığını söylemesi⁴⁶⁹ de el-Ferrâ'nın el-'Ahfeş'ten etkilendiğini açıkça göstermektedir.

Ayrıca temel kaynaklarda yer almamakla beraber, bazı son dönem araştırmacılarının el-Ferrâ'nın el-'Ahfeş'in talebesi olduğunu söylemesi de bunu desteklemektedir. Şevkî Dayf, el-Ferrâ'nın el-'Ahfeş'ten ders aldığını söylemektedir.⁴⁷⁰ Ahmed Suphi Furat da el-Kisâî ile beraber el-Ferrâ'nın da el-'Ahfeş'in talebesi olduğunu söylemektedir.⁴⁷¹ Yine Dirîn de el-'Ahfeş'in Kûfeli pek çok öğrencisi olduğunun târihi bir gerçek olduğunu ve bunların en önemlilerinden birisinin de el-Ferrâ' olduğunu söylemektedir. Bunun da el-'Ahfeş ile el-Kisâî'nin Bağdat'ta karşılaşmasından sonra el-Kisâî'nin ondan çocuklarını yetiştirmesini istemesiyle mümkün olduğunu; çünkü el-Kisâî'nin çocuklarıyla beraber Kûfeli öğrencilerin de el-'Ahfeş'ten ders aldığını ifade etmektedir.⁴⁷²

2. Ebû'l- 'Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred

el-'Ahfeş'ten etkilenenler arasında ilk olarak el-Müberred'i gösterebiliriz. el-Müberred el-'Ahfeş'in talebeleri olan el-Cermî ve el-Mâzinî'den *el-Kitâb*'ı okumuştur.⁴⁷³ Bu nedenle de onların hocaları olan el-'Ahfeş'ten etkilenmesi kaçınılmaz olmuştur. el-Müberred el-'Ahfeş'in görüşlerini söylerken bazen sadece onun lâkâbı “ el-'Ahfeş” lafzını⁴⁷⁴ bazen sadece künyesi “Ebû'l-Hasen”⁴⁷⁵ lafzını, bazen de künyesi ve lâkâbıyla “Ebû'l-Hasen el-'Ahfeş”⁴⁷⁶ lafızlarını kullanır.⁴⁷⁷ el-Müberred gerek *el-Mukteḍab* gerekse *Kâmil* adlı eserlerinde ele aldığı konuları açıklarken birçok yerde el-'Ahfeş'in görüşlerine yer vermiştir.⁴⁷⁸

⁴⁶⁹ el-Hamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1375; el-Kıffî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 37.

⁴⁷⁰ Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s.96,193.

⁴⁷¹ Furat, *Arap Edebiyatı Târihi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)*, I, 255.

⁴⁷² Dirîn, *Eşeru'l-'Ahfeş fi'l-kûfiyyîn ve teşşuruhû bihim*, s.35.

⁴⁷³ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luḡaviyyîn*, s.101; el-Müberred, *Mukteḍab*, I, 24.

⁴⁷⁴ Bkz., el-Müberred, *Mukteḍab*, I, 168, 238, 243, 294, 389.

⁴⁷⁵ Bkz., el-Müberred, *Mukteḍab*, I, 171.

⁴⁷⁶ Bkz., el-Müberred, *Mukteḍab*, I, 264.

⁴⁷⁷ Bu kullanımların geçtiği yerler ile ilgili daha fazla örnek için Bkz., el-Müberred, *Mukteḍab*, IV, 335.

⁴⁷⁸ Bu atıflar için Bkz., Müberred, *Mukteḍab*, I, 98, 108, 114, 171; el-Müberred, Ebû'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd (ö. 285/898), *el-Kâmil*, (I-IV), III. Bas, (Thk: Muhammed 'Ahmed ed-Dâli), Müessesetu'r-Risâle, Beyrût,1997, II, 604, 1002, III, 1278.

3. Ebû'l- 'Abbâs 'Ahmed b. Yahyâ eş-Sa'leb

eş-Sa'leb, Sîbeveyh'in kitapları ile beraber el-'Ahfeş'in kitaplarını okumuştur. Ayrıca Sicistânî'den el-'Ahfeş'in *Kitâbu'l-mesâ'il*⁴⁷⁹ adlı eserinin bir nüshasını kendisine vermesini istemiştir.⁴⁸⁰ eş-Sa'leb, el-'Ahfeş'e “ el-'Ahfeş er-Raviye” dendiğini ve kendisinin onun asrına yetişemediğini söylemektedir.⁴⁸¹ Yine eş-Sa'leb, el-'Ahfeş'i övmekte⁴⁸² ve onun insanların en bilgilisi olduğunu söylemektedir.⁴⁸³

4. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr eṭ-Ṭaberî (ö. 310/922)

el-'Ahfeş'in görüşlerinden ve eserlerinden etkilenen bir diğer önemli isim ise kendisinden yaklaşık bir asır sonra vefat eden meşhur tefsîri *Câmi'û'l-beyan 'an te'vîli 'âyi'l-Ḳur'ân* ile bilinen eṭ-Ṭaberî'dir. eṭ-Ṭaberî bu tefsîr kitabını yazarken müellifimizin *Me'âni'l-Ḳur'ân* adlı eserinden birçok konuda faydalanmıştır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi müellifimizin bu eseri dil bilimsel tefsîr örneklerinin ilkleri arasında zikredildiğinden eṭ-Ṭaberî'nin de kendisinden bir asır önce yazılmış bu eserden istifade etmemesi doğrusu düşünülemezdi.

el-'Ahfeş'in *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ını tahkik edenlerin sonuncusu olan Hüdâ Maḥmûd Ḳarâ'a yaptığı araştırma sonrasında, eṭ-Ṭaberî'nin *Câmi'û'l-beyan 'an te'vîli 'âyi'l-Ḳur'ân* adlı eserinde 247 yerde el-'Ahfeş'in *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ından alıntı yaptığını tespit etmiştir.⁴⁸⁴ Ancak eṭ-Ṭaberî bu alıntıları yaparken hiçbir yerde açık bir şekilde el-'Ahfeş'in ne adını ne künyesini ne de lâkâbını zikretmiştir. Genelde “Basralı nahivcilerden bazıları, dedi” ifadesini kullanmıştır.⁴⁸⁵

Yine Harun Ögmüş de eṭ-Ṭaberî'nin 62 yerde el-'Ahfeş'in *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ından istişhâta bulunduğunu tespit ettiğini söylemektedir.⁴⁸⁶

⁴⁷⁹ Muhtemelen “*Mesâ'ilü'l-kebîr ya da mesâ'ilü's-ş-şagîr*” adlı eserinden birisi.

⁴⁸⁰ Dayf, *el-Medârisu'n-naḥviyye*, s. 225.

⁴⁸¹ ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luḡaviyyîn*, s.74.

⁴⁸² Dirîn, *Eşeru'l-'Ahfeş fi'l-kûfiyyîn ve teşşuruhû bihim*, s.37.

⁴⁸³ el-Hamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1376.

⁴⁸⁴ Bkz, el-'Ahfeş, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, II, 647-701.

⁴⁸⁵ el-'Ahfeş, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, II, 647.

⁴⁸⁶ Ögmüş, *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri (II./VIII. Asır Çerçevesinde)*, s.16.

5. Ebû 'İşâk İbrâhîm b. Serî ez-Zeccâc (ö. 311/923)

el-'Aḥfeş'in eserlerinden etkilenen bir diğer kişi ise ez-Zeccâc'tır. ez-Zeccâc özellikle *Me'âni'l-Ḳur'ân ve 'i'râbuh* adlı eserinde el-'Aḥfeş'in *Me'âni'l-Ḳur'ân* adlı eserinden ciddi mânâda istifade etmiştir. ez-Zeccâc'ın bu eserini tahkik eden 'Abdulcelîl Şelebî'de ez-Zeccâc'ın pek çok yerde el-'Aḥfeş'in *Me'âni'l-Ḳur'ân* adlı eserine atıfta bulunduğunu söylemektedir.⁴⁸⁷ Bilindiği üzere; bu alanda ilk yazılan eser olarak Ebû 'Ubeyde'nin *Mecâzu'l-Ḳur'ân*'ı kabul edilmektedir, sonra el-Ḳuṭrub b. Müstenîr'in *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ı, ve el-'Aḥfeş'in *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ı gelmektedir.⁴⁸⁸ Daha sonra ise el-'Aḥfeş'in kendi ifadesiyle onun *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ını kendilerine rehber edinerek kendi *Me'âni'l-Ḳur'ân*'larını yazan⁴⁸⁹ el-Kisâî ve el-Ferrâ'nın eserleri gelmektedir.⁴⁹⁰ Bu nedenle ez-Zeccâc el-'Aḥfeş'in görüşlerinden etkilenmiş ve onun kitabına birçok yerde atıfta bulunmuştur. el-'Aḥfeş'in *Kitâbu'l-'arûz* adlı eserini tahkik eden Muhammed 'Abdullâh, ez-Zeccâc'ın tam elli sekiz konuda el-'Aḥfeş'in görüşlerinden istifade ettiğini; hatta Sîbeveyh ve Ebû 'Ali el-Fârisî'den sonra görüşlerinden yararlandığı kişiler içinde üçüncü sırada olduğunu söylemektedir.⁴⁹¹ Yine Harun Ögmüş de, *Kur'ân yorumunda şiirin yeri* adlı çalışmasında ez-Zeccâc'ın *Me'âni'l-Ḳur'ân ve 'i'râbuh* adlı eserinde tam 17 yerde el-'Aḥfeş'in *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ından istişhâta bulunduğunu tespit ettiğini söylemektedir.⁴⁹²

6. Ebû Ca'fer 'Aḥmed b. Muhammed en-Nâḥḥâs (ö. 338/950)

el-'Aḥfeş'in eserlerinden etkilenen bir diğer *Me'âni'l-Ḳur'ân* sahibi ise en-Nâḥḥâs'tır. en-Nâḥḥâs *'İ'râbü'l-Ḳur'ân* adlı eserini yazarken el-'Aḥfeş'in eserinden de yararlanmıştır. Özellikle şiirlerden istişhâdda bulunurken yararlanmıştır. Harun Ögmüş'ün tespitine göre Nâḥḥâs *'İ'râbü'l-Ḳur'ân* adlı eserinde 23 yerde el-'Aḥfeş'in *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ından istişhâta bulunmuştur.⁴⁹³

⁴⁸⁷ ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Ḳur'ân ve 'i'râbuh*, I, 55.

⁴⁸⁸ el-Ferrâ', Ebû Zekeriyâ Yaḥyâ b. Ziyâd (ö. 207/822); *Me'âni'l-Ḳur'ân*, III. Bas, 'Âlemü'l-Kutub, Beyrût, 1983, Mukaddime s.12.

⁴⁸⁹ el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1375; el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 37.

⁴⁹⁰ el-Ferrâ', *Me'âni'l-Ḳur'ân*, I, Mukaddime s.12. ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Ḳur'ân ve 'i'râbuh*, I, 14.

⁴⁹¹ el-'Aḥfeş, *Kitâbu'l-'arûz*, Mukaddime, s.49.

⁴⁹² Ögmüş, *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri (II./VIII. Asır Çerçevesinde)*, s.17.

⁴⁹³ Ögmüş, *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri (II./VIII. Asır Çerçevesinde)*, s.17.

7. Ebû 'Ali el-Fârisî

el-'Aḥfeş'in eserlerini okuyan⁴⁹⁴ ve eserlerinden istifade eden⁴⁹⁵ önemli şahsiyetlerden birisi de Ebû 'Ali el-Fârisî'dir. el-Fârisî, tabiri caizse el-'Aḥfeş'in eserlerine yapışmış,⁴⁹⁶ ve onlara olan ilgisini hiç kesmemiştir. el-'Aḥfeş'in eserlerinin hepsine muttali olmuş ve ondan şiir istişhâdında bulunmuştur.⁴⁹⁷

8. İbn Cinnî

el-'Aḥfeş'in eserlerinden etkilenen önemli isimlerden biri de İbn Cinnî'dir.⁴⁹⁸ Hatta onun kadar el-'Aḥfeş'e hayranlık duyan başka kimse yoktur denilebilir.⁴⁹⁹ Kitaplarında onun birçok görüşünü nakletmiştir.⁵⁰⁰ İbn Cinnî el-'Aḥfeş'in *Kitâbu'l-ḳavâfi* adlı eserini *el-Mu'rib fi şerhi'l-ḳavâfi* adı altında şerh etmiştir.⁵⁰¹ Ancak el-'Aḥfeş'in kitabı olduğunu söylemeksizin kendine atfetmiştir.⁵⁰²

9. İbn Manzûr

el-'Aḥfeş'in eserlerinden etkilenenler arasındaki bir diğer meşhur isim de İbn Manzûr'dur. O, lügatlar arasında meşhur olan *Lisânu'l-'Arap* adlı eseri yazarken müellifimizin el-*Kavâfi* adlı eserinden birçok yerde yararlanmıştı. el-*Ḳavâfi* adlı eserin muhakkiki 'İzzet Ḥasen yaptığı inceleme sonrasında birçok yerde İbn Manzûr'un bu eserden alıntı yaptığını tespit etmiştir.

Tarihe mal olmuş bu ilim adamlarıyla beraber el-'Aḥfeş'in eserlerinden İbn Fâris, el-Cevherî, er-Râzî, ez-Zemahşerî, Ebû Ḥayyân ve el-Câhız gibi daha birçok ilim adamı etkilenmiştir. Özellikle Me'âni'l-Ḳur'ân, *Kitâbu'l-'arûz* ve *Kitâbu'l-ḳavâfi* adlı

⁴⁹⁴ Özdemir, Sevim; *Ebû Ali el-Fârisî ve nahiv ilmindeki yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 1996.

⁴⁹⁵ el-'Aḥfeş, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, (Thk: Dr. Faiz Faris), Mukaddime, s.57.

⁴⁹⁶ Şelebî, *Ebû 'Ali el-Fârisî*, s. 239.

⁴⁹⁷ Şelebî, *Ebû 'Ali el-Fârisî*, s. 94, 678.

⁴⁹⁸ el-'Aḥfeş, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, (Thk: Dr. Faiz Faris), Mukaddime, s.57.

⁴⁹⁹ Verd, *Menhecü'l-'Aḥfeş el-evsaṭ fi'd-dirâseti'n-naḥviyye*, s.407.

⁵⁰⁰ Verd, *Menhecü'l-'Aḥfeş el-evsaṭ fi'd-dirâseti'n-naḥviyye*, s.407.

⁵⁰¹ İbn Cinnî, *el-Ḥaşâiş*, Mukaddimetü't-Tahkik s.66; Verd, *Menhecü'l-'Aḥfeş el-evsaṭ fi'd-dirâseti'n-naḥviyye*, s.407.

⁵⁰² el-'Aḥfeş, *Kitâbu'l-ḳavâfi*, Mukaddime, s.19.

eserlerinden birçok ilim ehli günümüze dek istifade etmiştir ve etmeye de devam etmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

EL-'AHFEŞ EL-EVSAṬ'IN ME'ÂNİ'L-ḲUR'ÂN'I VE NAHİV İLMİNDEKİ YERİ

I. KİTÂBU'L-ME'ÂNÎ (ME'ÂNİ'L-ḲUR'ÂN)

A. ESERİN ADI VE MÂNÂSİ

Meânî (مَعَانِي) ma'nâ (مَعْنَى) kelimesinin çoğuludur.¹ Ma'nâ kelimesi 'anâ (عَنْ) kökünden türemiştir. عَنَى (بِالْقَوْلِ كَذَا) يَعْني: أَرَادَ وَ قَصَدَ ifadesinde olduğu gibi “kastetmek, istemek” gibi anlamlara gelmektedir. ez-Zemaḥşerî de, مِنْهُ الْمَعْنَى ifadesiyle, ma'nâ kelimesinin bu kökten türediğini söylemiştir.²

Râğıb el- İsfehânî, ma'nâ kelimesinin; “lafzın gizlediği şeyi ortaya çıkarmak” mânâsına geldiğini söylemektedir.³ Ma'nâ kelimesi aralarında fark olmakla beraber tefsîr kelimesiyle yakın anlam ifade etmektedir.⁴

Ebü'l-Bekâ'ya göre ise ma'nâ, الْمَعْنَى: مَا يُفْهَمُ مِنَ اللَّفْظِ “lafızdan anlaşılan şey” demektir.⁵

Bu tanımlamalardan hareketle, ma'nâ kelimesinin “konuşanın, sözüyle kastettiği şey ve ondan anlaşılan şey” anlamına geldiğini söyleyebiliriz.⁶ Başka bir ifadeyle luğavî açıdan tefsîr ve tahlili neticesinde Kur'ân nassından ya da lafızdan anlaşılan şeydir.⁷

¹ Bulut, Ali; “Kur'ân Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Ğarîbu'l-Kur'ân, Meânî'l-Kur'ân, İ'râbu'l-Kur'ân) ve Bu Alanda Eser Veren Müellifler (Hicrî İlk Üç Asır)” O.M.Ü.İ.F.D, sayı 12 ve 13, yıl-2001, s. 395.

² ez-Zemaḥşerî, *Esâsu'l-belâğa*, I, 682; Ebü'l-Bek'â, Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî el-Kefevî (ö. 1094/1683), *el-Külliyât*, II. Bas, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1419/1998, s. 841; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, XXXIX, 122; eṭ-Ṭayyâr, *et-Tefsîru'l-luğavî li'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*, s. 258.

³ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, XXXIX, 122-123.

⁴ eṭ-Ṭayyâr, *et-Tefsîru'l-luğavî li'l-Ḳur'âni'l-kerîm*, s. 258.

⁵ Ebü'l-Bek'â, *el-Külliyât*, s. 842.

Me'âni'l-Kur'ân terimi ise, Kur'ân-ı Kerîm'de anlaşılması için açıklanmaya muhtaç olan müphem ifadeleri inceleyen ilim dalının adıdır.⁸ Me'âni'l-Kur'ân kitapları, Kur'ân'ın nahvî tefsîrlerinin ilk örnekleridir. Bu eserleri kaleme alanlar, i'râb ışıǵı altında Kur'ân âyetlerini tefsîr etmektedirler.⁹ Bu eserler Kur'ân'ın aynı zamnada luğavî tefsîrleridir, çünkü bu eserlerde nahiv, sarf, kırâat ve lehçelerle ilgili sözler ve görüşler vardır.¹⁰ er-Rufeyde, nahivcilerin tefsîr kitaplarına 'me'ânî' ismini, Kur'ân'ın kelime ve naslarının anlamını ve maksatlarını ortaya çıkarmak ve insanların onları anlamalarını sağlamak için Kur'ân'ın kelime ve naslarını tahlil etme amacıyla verdiklerini söyler.¹¹ Netice itibariyle bu eserler Kur'ân naslarındaki i'râb, tefsîr ve te'vil problemlerini dil açısından tartışmaları için 'me'ânî' ismini aldıklarını söyleyebiliriz.¹²

Bu açıklamalardan hareketle el-'Ahfeş'in *Me'âni'l-Kur'ân*'ının da bize ulaşan en şümüllü luğavî incelemeyi içeren en eski kitab olduğunu söyleyebiliriz.¹³ Zira el-'Ahfeş'in *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, sesler, sarf, nahiv ve delâlet gibi bütün luğavî yönlere önem veren bir tefsîrdir.

Me'ânî terimi başka ilim dalları için de kullanılmaktadır. Örneğin, mânâsı kapalı olan şiirleri inceleyen ilme, *me'ânî's-şi'r*; mânâsı kapalı olan hadisleri inceleyen ilme de *me'ânî'l-'âşâr* denmektedir.¹⁴

B. ME'ÂNİ'L-KUR'ÂN'DAKİ METODU

el-'Ahfeş, bu eserinde nahiv ilmine büyük önem vermiştir. Bakara sûresini tefsîr ederken kullandığı başlıklar bir nahiv kitabı izlenimi vermektedir.¹⁵ el-'Ahfeş, kelimelerin anlamlarından ziyade, okunuşlarını (kırâat), morfolojik yapılarını (sarf) ve kelimelerin

⁶ et-Tayyâr, *et-Tefsîru'l-luğavî li'l-Kur'âni'l-kerîm*, s. 258.

⁷ er-Rufeyde, İbrâhîm 'Abdullâh; *en-Nahv ve kutubu't-tefsîr*, III. Bas, Bingâzî/Libya, 1990, I, 431.

⁸ el-Ferrâ', Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd (ö. 207/822); *Me'âni'l-Kur'ân*, III. Bas, 'Âlemü'l-Kutub, Beyrût, 1983, mukaddime, s. 11.

⁹ el-'Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, (Thk: 'Abdülemîr Muhammed Emîn el-Verd), mukaddime, s. 25. (Beyrût-2003)

¹⁰ Ferîd, *Lemehât belâğiyye fi me'âni'l-Kur'ân li'l-'Ahfeş el-evsaţ*, s. 16.

¹¹ er-Rufeyde, *en-Nahv ve kutubu't-tefsîr*, I, s. 431.

¹² 'Îsâ Şehhâte, 'Îsâ 'Ali, *ed-Dirasâtu'l-luğaviyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm fi evâli'l-karni's-şâliş el-hicrî*, Dâru Kubâ, Kâhire, 2001, s.91.

¹³ el-'Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, (Thk: Dr. Faiz Faris), mukaddime, s. 55.

¹⁴ el-Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, mukaddime, s. 11-12; Kayapınar, Durmuş Ali, "Me'âni'l-Kur'ân ile İ'râbu'l-Kur'ânların Karşılaştırılması" *S.Ü.İ.F.Dergisi*, Sayı, 4, Konya-1991, s. 105.

¹⁵ Bulut, *Kur'ân Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı* (Ġarîbu'l-Kur'ân, Me'ânî'l-Kur'ân, İ'râbu'l-Kur'ân) ve *Bu Alanda Eser Veren Müellifler* (Hicrî İlk Üç Asır), s. 399; Bkz., el-'Ahfeş, a.g.e., I, 19-207.

cümledeki konumları itibariyle yüklendikleri anlamlarını (nahiv/sözdizimi) incelemiştir.¹⁶ O, bu eserinde, alışlagelmiş klasik tefsîr kitaplarında olduğu gibi her âyeti tek tek ele alarak tefsîr etmemiştir. Yine, klasik tefsîr kitaplarında yer alan, sünnet, rivâyetler, sebab-i nüzûl ve isrâiliyyât gibi haberlerle tefsîr etme metodunu da kullanmamıştır.¹⁷ Daha çok âyetleri ihtiyaca binâen açıklamış, garîp lafızları izah etmiş ve bazı âyetleri sarf ve nahiv açısından değerlendirerek i'râpları hakkında bilgi vermiştir. Bu izahları yaparken de istişhâdda bulunmuştur.

1. Âyetlerle İstişhâdı

el-'Ahfeş, en fazla Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsîri metodundan yararlanmıştır. Me'âni'l-Kur'ân'ını incelediğimizde istişhâd metodunu en fazla âyetlerden şâhid getirerek kullandığını görmekteyiz. Ele aldığı âyetleri sarf, nahiv ve ma'nâ gibi yönlerden incelerken görüşlerini desteklemek üzere öncelikle diğer âyetlere müracaat etmiştir.¹⁸ Örneğin رَبِّ هَبْ وَإِذَا لَا تَيْنَاهُمْ مِنْ لَدُنَّا أَجْرًا وَإِنَّكَ لَتَلْقَى عَظِيمًا “O takdirde onlara katımızdan büyük bir mükafat verirdik.” [Nisâ 4: 67], الْقُرْآنَ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ “Resûlüm!) Şüphesiz ki bu Kur'ân, hikmet sahibi ve her şeyi bilen Allâh tarafından sana verilmektedir” [Neml 27: 6].¹⁹

el-'Ahfeş Bakara sûresinin وَقَدْ عَلِمُوا لَمَنْ اشْتَرَاهُ مَالَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلْقٍ “Andolsun ki, onu her kim satın alırsa, onun ahirette bir nasibi olmadığını da çok iyi biliyorlardı” [Bakara 2: 102] âyetindeki لَمَنْ lafzındaki lâmin, bilgi ifade eden fiillerden sonra gelen ibtidâ lâmı olduğunu savunur. Bundan sonra gelen kısmın ise mübtedâ olduğunu bildirir. Bu görüşüne delil olarak عَلِمْتُ لَزَيْدٍ خَيْرٌ مِنْكَ “Kesinlikle Zeyd'in senden daha iyi olduğunu bildim/öğrendim” cümlesiyle beraber لَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ لِيُوسِفُ وَأَخُوهُ أَحَبُّ إِلَيَّ أَيْبَانًا مِّنَّا [A'râf 7: 18] âyetiyle “Andolsun ki, onlardan kim sana uyarırsa, cehennemi dolduracağım!”

¹⁶ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsîr ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı (Hicrî İlk Üç Asır)*, s.146.

¹⁷ Aydın, *Filolojik Tefsîrin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 89.

¹⁸ el-'Ahfeş'in hangi âyetleri hangi konularda, kaç defa delil getirdiğiyle alakalı tablo için Bkz., el-'Ahfeş, a.g.e., II, 702-717.

¹⁹ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 216.

“Kesinlikle Yûsuf ve kardeşi, babamıza bizden daha sevgilidir” [Yûsuf 12: 8] âyetini şâhid olarak getirir.²⁰

2. Kırâatlerle İstişhâd

el-'Aḥfeş'in âyetleri tefsîr ederken en çok kullandığı şâhidlerin bir diğeri ise kırâatlerdir.²¹ O, ihtilafları çözmeye, sarf ve nahiv konularını izah ederken, doğru mânâyı verebilmek için kırâatlerden istifade etmiştir.²² Kırâatlerle ilgili herhangi bir ayrıma gitmeksizin kendi görüşünü desteklemek için birçok kırâatten şâhid getirmiştir.²³ Daha çok İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652), Mücâhid'in (ö. 104/722), Ḥâsen el-Başrî (ö. 110/728) ve el-'A'meş'in (ö. 148/765) kırâatlerinden yararlanmışır.²⁴

el-'Aḥfeş, kırâatın kime ait olduğunu genellikle belirtmeksizin قَال بَعْضُهُمْ ya da قَرَأَ بَعْضُهُمْ gibi değişik ifadeler kullanır. Bazen de kırâatın kime ait olduğunu bildirir. Örneğin ثَنُّونِي صُدُورُهُمْ أَلَا إِنَّهُمْ يَنْتُونُ صُدُورَهُمْ “Dikkat edin! Görmüyor musunuz, (onlar düşmanlıklarını gizlemek için) göğüslerini çeviriyorlar/büküyorlar.” [Hûd 11: 5] âyetinde geçen يَنْتُونُ kelimesini tefsîr ederken el-'A'meş'in kırâatine göre تَفَعُّوْجَلِ تَعَجُّوْجَلِ kelimesi gibi صُدُورُهُمْ şeklinde okunduğunu delil getirir.²⁵ el-'Aḥfeş, وَصِيَّةٌ لِّأَزْوَاجِهِمْ “Bir mal vasiyet ederler” [Bakara 2: 240] âyetini tefsîr ederken İbn Mes'ûd'un kırâatini زَعَمُو أَنَّهَا فِي حَرْفِ ابْنِ مَسْعُودٍ: كُتِبَ عَلَيْكُمْ وَ صِيَّةٌ لِّأَزْوَاجِكُمْ şeklinde okunduğunu belirtmeksizin istişhâdda bulunur.²⁶

el-'Aḥfeş, وَمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِحِيٍّ “siz de beni kurtaramazsınız” [İbrâhîm 14: 22] âyetindeki بِمُصْرِحِيٍّ kelimesini el-'A'meş'in بِمُصْرِحِيٍّ şeklinde kesralı okuduğuyla alakalı bir bilginin kendisine ulaştığını bildirir. Ancak, el-'A'meş'in بِمُصْرِحِيٍّ şeklinde okuyuşunun hatalı olduğunu; kendisinin ne Araplardan ne de nahiv ehlinden böyle bir şey duyduğunu söyler. Sonrasında da âyette düzenli eril çoğul olan مُصْرِحِينَ kelimesinin izâfet yâ'sına (mütakellim yâ'sına)²⁷ muzâf olduğundan nûn düşmüştür der. Sakin olan çoğul yâ'sı ile mütakellim

²⁰ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 148. Ayrıca el-'Aḥfeş'in şâhid olarak kullandığı diğer âyetlerle ilgili tablo için Bkz. el-'Aḥfeş, a.g.e., II, 702-716.

²¹ Kullandığı kırâat farklılıklarıyla alakalı tablo için Bkz. el-'Aḥfeş, a.g.e., II, 717-750.

²² el-'Aḥfeş, **Me'âni'l-Ḳur'ân**, (Thk: Faiz Faris), mukaddime, s. 72,75,76,77.

²³ el-'Aḥfeş, **Me'âni'l-Ḳur'ân**, (Thk: Faiz Faris), mukaddime, s. 72.

²⁴ el-'Aḥfeş, **Me'âni'l-Ḳur'ân**, (Thk: Faiz Faris), mukaddime, s. 78-81.

²⁵ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 380.

²⁶ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 192-193. Ayrıca Bkz. Kırâat farklılıklarının istişhâdıyla ilgili tablo el-'Aḥfeş, a.g.e., II, 717-749.

²⁷ el-'Aḥfeş, “نَاءُ الْمُتَكَلِّمِ” mütakellim yâ'sı tabiri yerine, “نَاءُ الْإِضَافَةِ” izâfet yâ'sı tabirini kullanmaktadır.

yâ'sının da bir araya gelmesinden dolayı çoğul yâ'sının harekesinin aynen sakin kaldığını ve mütekellim yâ'sının ise fethalı olarak بِمُصْرَحِيّ şeklinde okunduğunu zikreder.²⁸

3. Lehçelerle İstîşâdı

Âyetleri izah ederken kullandığı bir diğer istîşâdı ise lehçe farklılıklarıdır. el-'Ahfeş, on Arap lehçesini isim vererek şâhid olarak kullanmıştır. Bu lehçeler, Ezd eş-Şerât, Esed, Bekr b. Vâil, Temîm, Hicâz, Benî el-Hâriş b. Ka'b, Benî el-'Anber, Benî Kuşeyr, Kays, ve Yemen'dir. el-Verd, el-'Ahfeş'in 50 yerde lehçe ismi verirken 150 yerde lehçe ismi vermediğini tespit ettiğini bildirir.²⁹

Örneğin el-'Ahfeş فِيهِ سَكِينَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ “Onda Rabbinizden bir sekine (sükûnet, gönül rahatlığı) vardır.” [Bakara 2: 248] âyetindeki سَكِينَةٌ kelimesinin vakar (sekine/sakinlik) anlamına geldiğini bildirir. Demirin (bıçak) ise السَّكِينُ kelimesiyle yani ك harfinin şeddeli okunmasıyla ifade edildiğini zikreder. Ancak bazılarının السَّكِينُ kelimesini السَّكِينَةُ şeklinde hem şeddeli hem müennes olarak okuduklarını söyler.³⁰ Ancak bu şekilde müennes olarak okunduğunun bilinmediğini ifade eder. Benû Kuşeyr'in ise السَّكِينُ kelimesi yerine سَخِينُ kelimesini kullandıklarını nakleder. Sonunda da السَّكِينُ kelimesinin kendi okuduğu şekliyle doğru olduğunu göstermek için bu kelimenin geçtiği Yûsuf sûresindeki şu âyeti delil getirir. وَأَتَتْ كُلَّ وَاوَدَةٍ مِنْهُنَّ سَكِينًا “Ve her birine bir bıçak verdi.” [Yûsuf 12: 31]³¹

مُحَاكِكًا كِي اَللّٰهُ لَا يَسْتَحْيِي اَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا *Muhakkak ki Allâh (bir sivrisineği, hatta daha üstününü) misal getirmekten çekinmez*” [Bakara 2: 26] âyetinde geçen يَسْتَحْيِي kelimesini Hicazlıların, sonunda iki yâ harfi gelecek şekilde okuduklarını; Temimlilerin ise يَسْتَحْيِي şeklinde sonunda bir yâ harfi getirerek okuduklarını bildirir. Bu bilgilerden sonra da Hicazlıların okuyuşlarının doğru olduğunu farklı kelime örnekleri vererek açıklamaya çalışır.³²

الطَّرِيقِ وَالسَّبِيلِ وَالزُّقَاقِ وَالسُّوقِ وَالْكَأَلِ الصِّرَاطِ kelimesini tefsîr ederken de Hicazlıların الصِّرَاطِ kelimesini de müennes

²⁸ el-'Ahfeş, a.g.e., II, 407.

²⁹ el-'Ahfeş, **Me'âni'l-Ķur'ân**, (Thk: 'Abdülemîr Muḥammed Emîn el-Verd), mukaddime, s. 27-31. (Beyrût 2003).

³⁰ el-'Ahfeş burada hangi lehçenin okuduğuyla alakalı isim vermeksizin sadece okunuş şeklini bildirmiştir. Zira yukarıda da ifade ettiğimiz gibi müellif bazen lehçelerin ismini verir bazende hangi lehçeye ait olduğunu zikretmeksizin sadece okunuş şeklini bildirir.

³¹ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 194-195.

³² el-'Ahfeş, a.g.e., I, 58-59.

okuduklarını aktarır. Ayrıca Temimlilerin, bunların hepsini müzekker; Esedlilerin ise الْهُدَى lafzını müennes kabul ettiklerini nakleder.³³

4. Şiirle İstişâdı

el-'Ahfeş'in, yaygın olarak kullandığı en önemli kaynaklardan birisi de şüphesiz şiiirdir. Fâiz Fâris, el-'Ahfeş'in 317 beyti şâhid olarak getirdiğini, bunlardan 40 tanesinin recez olduğunu ve birçoğunun da nahiv ve lügat kitaplarında kullanıldığını ifade eder. Ayrıca Fâris, el-'Ahfeş'in bu beyitlerden 31 tanesi dışındakilerin şâirlerini belirtmediğini, kendisinin nahiv kitaplarını ve şiir divanlarını tarayarak 167 beytin daha kim tarafından kaleme alındığını tespit ettiğini, 28 beytin şâirlerinin ise ihtilâflı bulunduğunu bildirir. Yine el-'Ahfeş'in, cahiliyye dönemi, İslâmi dönem ve Emevî dönemine ait şiirleri tercih ettiğini bu şiirlerin şâirlerinin de, Hicâz, Necd bedevileri ile Arap yarımadasının doğusunda ve kuzeyinde bulunan şâirler olduğunu nakleder.³⁴

Örneğin, *إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ* “O sizlere ancak meyte (ölü) olanları haram kıldı” [Bakara 2: 173] âyetini tefsîr ederken *الْمَيْتَةَ* kelimesinin *الْمَيْتَةَ* kelimesinin şeddesiz hali olduğunu, aynı şekilde *مَيْتًا* “ölü bir belde” [Furkân 25: 49] âyetindeki *مَيْتًا* kelimesiyle de *مَيْتًا* lafzının kastedildiğini söyler. Aynı şekilde *الْيَاء* harfinin de şeddesiz okunduğunu ve *وَهَيَّيْ* *وَهَيَّيْ* kelimelerinin *وَهَيَّيْ* *وَهَيَّيْ* şeklinde şeddesiz okunduğunu ifade eder. “Meyyit” kelimesinin şeddeli ve şeddesiz okunduğuna dair delil olarak şu beyti getirir:

لَيْسَ مَنْ مَاتَ فَاسْتَرَّاحَ بِمَيْتٍ إِنَّمَا الْمَيْتُ مَيْتٌ الْأَحْيَاءِ

“Meyyit, ölüp de rahata eren insan değildir. Asıl meyyit, insanlar arasında ölü olan (insanlara faydası olmayan)dır.”³⁵

Şeddeli ve şeddesiz olarak *مَيْتٌ* *وَمَيْتٌ* kelimelerinin tek bir anlam ifade ettiğini ancak *الْمَيْتَةَ* kelimesini *الْمَوْتُ* “ölüm” anlamına geldiğini zikreder.³⁶

³³ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 18.

³⁴ el-'Ahfeş, **Me'âni'l-Ḳur'ân**, (Thk:Faiz Faris), mukaddime, s. 87-88.

³⁵ İbn 'Atiyye, Ebû Muḥammed 'Abdülhak b. Ğâlib (ö. 542/1148), **el-Muḥarraru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz**, I. Bas, (Thk: 'Abdüsselâm 'Abduşşâfi Muḥammed), Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrût, 1422, I, 339; er-Razî, Faḥruddin (ö. 606/1210), **et-Tefsîru'l-kebîr**, II. Bas, Dâru 'İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrût, 1420, XXX, 541; el-Fîrûzâbâdî, Mecduddin M. b. Ya'kûb (ö. 817/1415); **Başâiru zevi't-temyiz fi laḥâifi kitâbi'l-'azîz**, (Thk: Muḥammed 'Ali en-Neccâr), Meclisu'l-'A'lâ li'ş-Şunûni'l-İslâmiyye, Kâhire, 1412, II, 512; eş-Şevkânî, Muḥammed b. 'Ali b. 'Abdillâh (ö. 1250/1834), **Fethu'l-ḳadîr**, I. Bas, Dâru İbni Keşîr, Dimeşk, 1414, IV, 391.

القَائِدُ الخَيْلِ مَنْكُوبًا دَوَابِرُهَا فَذُ أَحْكِمْتَ حَكَمَاتِ القِدِّ وَالْأَبْقَا

“Önde giden atın ağzı gemli. (onun) Gem’i keten ve deri ile sağlam yapılmış.”⁴²

بُرِيدُ : أَحْكِمْتَ حَكَمَاتِ اللَّابِقِ فَحَدَفْتَ "حَكَمَاتِ" وَأَقَامَ "الْأَبِقَ" مَقَامَهَا وَ بَیْتİNİ Şâhid olarak getirmiş ve فَحَدَفْتَ "حَكَمَاتِ" وَأَقَامَ "الْأَبِقَ" مَقَامَهَا وَ "الْأَبِقَ" şeklinde, beytin garip kelimelerini izah etmiştir.⁴³

5. Selîka ile İstişhâdı

el-’Aḥfeş tefsîrinde Arap kelimine da önem vermiştir. Özellikle Araplardan bizzat kendi duyduklarına büyük önem vermiş ve bunlarla kıyasta bulunmuştur.⁴⁴ Genellikle Arap keliminden delil getireceği zaman, bazı Araplar şöyle dedi,⁴⁵ Araplardan şöyle diyenler,⁴⁶ Araplar şöyle diyor,⁴⁷ Araplardan bazıları şöyle dediler⁴⁸ gibi ifadelerle şâhid getirmiştir.

Örneğin ان maddesinin لَعَلَّ anlamında kullanıldığıyla alakalı aşağıdaki âyeti tefsîr ederken Arap keliminden istişhâdda bulunmuştur. *“onların, o (mucize) geldiği zaman da inanmayacaklarını anlamıyor musunuz?”* [En’âm 6: 109] burada إِنَّهَا lafzının⁴⁹ أَنَّهَا şeklinde okuyanlar olduğunu ve kendinin de bu şekilde okuduğunu⁵⁰ söyledikten sonra لَعَلَّهَا lafzının لَعَلَّهَا anlamında olduğunu ifade etmiştir. Bu görüşünü desteklemek için de şu Arap kelamını delil getirmiştir: اذْهَبْ إِلَى السُّوقِ أَنْتَ تَشْتَرِي لِي لَعَلَّكَ "çarşıya git belki bana bir şey alırsın" ve bu sözdeki لَعَلَّكَ lafzının âyette olduğu gibi anlamında olduğunu zikretmiştir.⁵¹

⁴¹ el-’Aḥfeş, a.g.e., II, 460-461.

⁴² en-Naḥḥâs, Ebû Ca’fer ’Aḥmed b. Muḥammed b. ’İsmâ’îl (ö. 338/949), ’İ’râbu’l-Ḳur’ân, (Thk: ’Abdu’l-Mün’ım Ḥalil İbrâhîm), I. Bas, Dâru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, Beyrût, 1421, III, 125; es-Suheyli, ’Abdurrahmân b. ’Abdillâh (ö. 581/1185), **er-Ravzu’l-unf fi şerhi’s-sîreti’n-nebeviyye**, I. Bas, Dâru ’İhyâi’t-Türâşi’l-’Arabî, Beyrût, 1412, VII, 152; el-Ḳurṭubî, Ebû ’Abdillâh Muḥammed b. Şemsuddîn (ö. 671/1273), **el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Ḳur’ân**, II. Bas, Dâru’l-Kutubi’l-Mişiyye, Kâhire, 1384/1964, I, 288.

⁴³ el-’Aḥfeş, a.g.e., II, 462.

⁴⁴ el-’Aḥfeş, **Me’âni’l-Ḳur’ân**, (Thk: Faiz Faris), mukaddime, s. 93.

⁴⁵ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 46.

⁴⁶ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 344.

⁴⁷ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 299.

⁴⁸ el-’Aḥfeş’in tefsîrinde hangi yerlerde hangi ifadelerle Arap kelamını kullandığıyla ilgili tablo için Bkz., el-’Aḥfeş, a.g.e., II, 790-802.

⁴⁹ el-’Aḥfeş, mushafta أَنَّهَا şeklinde geçen bu kelimeyi **Me’ânil-Kur’ân**’ında إِنَّهَا olarak almıştır.

⁵⁰ Mushafta da إِنَّهَا şeklinde okunmaktadır. Bkz., En’âm 6: 109.

⁵¹ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 309-310.

لَعَلَّ يَتَذَكَّرُ “belki (öğüt) dinler” [Tâhâ 20: 44] âyetini tefsîr ederken bu âyetteki لَعَلَّ وَالمَعْنَى : لِنَتَّعَدَى وَ حَتَّى نَتَّعَدَى “adamın arkadaşına dediği şu söz gibi: “yemek yememiz için ya da yemeğimizi yiyene kadar bırak” anlamındadır. وَ تَقُولُ لِلرَّجُلِ : اِعْمَلْ عَمَلَكَ أَي : لِتَأْخُذَهُ لَعَلَّكَ تَأْخُذُ أَجْرَكَ senin adama şöyle dediğin gibi: “işini yap ki ücretini alasın yani ücretini almak için işini yap” anlamındadır.⁵²

6. Hadis ve Mesellerle İstişhâdî

el-'Aḥfeş, hadis ve mesellerden neredeyse hiç istişhâdda bulunmamıştır. Me'âni'l-Ḳur'ân'ın tahkik edenlerden Hüdâ Maḥmûd Ḳarâ'a sadece iki hadis ve iki de mevzu hadis lafzı tespit ettiğini bildirmektedir.⁵³ Ancak, el-'Aḥfeş'in bu hadis lafızlarını kullandığı yerleri incelediğimizde dikkat çeken durum el-'Aḥfeş'in bu lafızların hadis olduğunu ifade etmemesi ve duruma göre bazen hadis lafzının tamamını bazen de sadece ilgili yeri şâhid olarak göstermesidir.⁵⁴ Örneğin, Nâs sûresinin akabinde duâ başlığı altında subhâneke duasında geçen وَتَعَالَى جُدُّكَ اسمُكَ وَتَعَالَى جُدُّكَ cümlesini alarak tefsîr etmiştir. Bu cümleyi hem Cin sûresinde geçen وَأَنْتَ تَعَالَى جُدُّ رَبِّنَا “Muhakkak ki Rabbimizin şânı çok yücedir.” [Cin 72: 3] âyetiyle hem de وَلا يَنْفَعُ ذَا الْجُدِّ مِنْكَ الْجُدُّ hadisiyle açıklamıştır. Âyette ve hadiste geçen جُدُّ kelimesinin ise büyüklük, ululuk anlamında olduğunu söylemiştir.⁵⁵

el-'Aḥfeş, mesellerle ise sadece üç yerde istişhâdda bulunmuştur.⁵⁶ Örneğin, فَأَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا “ondan bir yeşillik çıkardık” [En'âm 6: 99] âyetindeki خَضِرًا kelimesinin anlamının الْأَخْضَرُ “yeşil” anlamında kabul etmiş ve Arapların sözünde olduğu gibi diyerek أَرِيهَا نَمْرَةً، أَرِيهَا مَطْرَةً “Bulutunu bana göster ki sana yağmuru göstereyim”⁵⁷ şeklinde geçen bu meseli örnek vermiştir.⁵⁸

⁵² el-'Aḥfeş, a.g.e., II, 445. Ayrıca, Arap kelamının istişhâdıyla ilgili tblo için Bkz., el-'Aḥfeş, a.g.e., II, 790-802.

⁵³ el-'Aḥfeş, a.g.e., mukaddime, s. 36. Ayrıca bu hadis lafızlarının kullanıldığı yer ve hadis lafızları için Bkz., el-'Aḥfeş, a.g.e., II, 750.

⁵⁴ Hadis lafızlarının şâhid olarak kullanıldığı yerler için Bkz., el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 357, II, 449, 592.

⁵⁵ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 592.

⁵⁶ el-'Aḥfeş, a.g.e., mukaddime, s. 36. Ayrıca bu meseller için Bkz., el-'Aḥfeş, a.g.e., II, 764.

⁵⁷ et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Ḳur'ân*, XI, 573; el-'Askerî, Ebû Hilâl, *Cemheretü'l-emşâl*, (Thk.; Muḥammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm, 'Abdulmecid Kadamaş), I. Bas, 1964, I, 54.

⁵⁸ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 308.

C. KAYNAKLARI VE ETKİSİ

el-'Aḥfeş'in Me'âni'l-Ḳur'ân'ını tahkik eden Muḥammed Emin el-Verd, el-'Aḥfeş'in Sîbeveyh'in meşhur eseri *el-Kitâb*'dan alıntı yaptığı 200'den fazla yer tespit ettiğini söyleyerek bu yerleri cilt ve sayfa numaralarıyla verir.⁵⁹ Ancak Me'âni'l-Ḳur'ân'ında bir kere dahi olsa Sîbeveyh'in adının geçmediğini söyler. Aynı şekilde kendisinden istifade etmesine rağmen Ḥalil b. 'Aḥmed'in adına da hiç rastlamadığını bildirir.⁶⁰

ez-Zübeydî (ö. 379/989) ve el-Ḳıftî (ö. 624/1227)'den⁶¹ gelen rivâyetten de anlaşıldığı üzere el-'Aḥfeş bu eserini yazarken Ebû 'Ubeyde'nin *Mecâzu'l-Ḳur'ân*'ından da büyük ölçüde yararlanmıştı. el-Verd, el-'Aḥfeş'in *Mecâzu'l-Ḳur'ân*'dan alıntı yaptığı yerleri tespit ederek, sayfa ve cilt numaralarıyla birlikte verir.⁶²

el-'Aḥfeş bu iki kaynak dışında, 'Abdullâh ibn Mes'ûd, Yûnus b. Ḥabib, 'Îsâ b. 'Ömer eş-Şekâfî, Ebû 'Amr b. el-'Alâ', Übey ibn Ka'b (ö. 33/654), el-'Aḥfeş el-Ekber, el-'A'meş, Ḥasen el-Başrî gibi kişilerden istifade etmiş ve bu kişilerin isimlerini zikretmiştir.⁶³ Bunların dışında bazı alıntılarında ise isim vermeksizin "بَعْضُ بَعْضُ أَهْلِ الْعِلْمِ" gibi ifadeler kullanmıştır.⁶⁴ "بَعْضُ أَهْلِ الْبَصْرَةِ" gibi ifadeler kullanmıştır.⁶⁵

el-'Aḥfeş'in *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ı tefsîr, mu'cem, kırâat, nahiv ve benzeri Kur'ân ile ilgili ve luğavî konularda kitap telif eden eski ulemanın kitaplarına iktibas yaptıkları kaynak bir kitap olmuştur.⁶⁶

el-'Aḥfeş'in *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ından yararlananlardan bazıları ismini açıkça zikretmişlerdir. Bazıları ise ne el-'Aḥfeş'in adını ne de *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ının ismini zikretmeksizin bu eserden alıntılar yapmışlardır.⁶⁷

⁵⁹ el-'Aḥfeş, **Me'âni'l-Ḳur'ân**, (Thk: 'Abdülemîr Muḥammed Emîn el-Verd), mukaddime, s. 117-127.

⁶⁰ el-'Aḥfeş, **Me'âni'l-Ḳur'ân**, (Thk: 'Abdülemîr Muḥammed Emîn el-Verd), mukaddime, s. 88.

⁶¹ ez-Zübeydî, **Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn**, s. 73; el-Ḳıftî, **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât**, II, 37-38.

⁶² el-'Aḥfeş, **Me'âni'l-Ḳur'ân**, (Thk: 'Abdülemîr Muḥammed Emîn el-Verd), mukaddime, s. 117-127.

⁶³ Verd bu kişilerin isimlerini ve kendilerinde kaç yerde alıntı yapıldığını tespit etmiş ve bunların sayısını onyediler olarak belirlemiştir. el-'Aḥfeş, **Me'âni'l-Ḳur'ân**, (Thk: 'Abdülemîr Muḥammed Emîn el-Verd), mukaddime, s. 83-87.

⁶⁴ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 20, II, 444, 458, 544.

⁶⁵ el-'Aḥfeş'in kullandığı benzeri ifadeler için Bkz., el-'Aḥfeş, **Me'âni'l-Ḳur'ân**, (Thk: 'Abdülemîr Muḥammed Emîn el-Verd), mukaddime, s. 87-88, dipnot, 9.

⁶⁶ el-'Aḥfeş, **Me'âni'l-Ḳur'ân**, (Thk: Dr. Faiz Faris), mukaddime, s. 57.

Elimizdeki kaynaklarda geçen “el-’Ahfeş, *Me’âni’l-Ḳur’ân*’ını yazdığında el-Kisâî bunu örnek alarak kendi *Me’âni’l-Ḳur’ân*’ını yazdı. el-Ferrâ’ da bu iki kaynağa dayanarak kendi *Me’âni’l-Ḳur’ân*’ını yazdı”⁶⁸ rivâyeti el-’Ahfeş’in eserinden en çok istifade edenlerin el-Kisâî ve el-Ferrâ’ olduğunu gösterir.

Bunların dışında el-’Ahfeş’in bu eserinden, Zeccâc (ö. 311/923), *’Îrâbu’l-Ḳur’ân*’ında 41 yerde, Ebû Ca’fer en-Nahhâs (ö. 338/949), *’Îrâbu’l-Ḳur’ân*’ında 293 yerde, el-Ezherî (ö. 370/980), *Tehzîbü’l-luġa*’sında 79 yerde, İbn Cinnî (ö. 392/1001), *Muhteseb*’inde 38 yerde, el-Cevherî (ö. 400/1009), *eş-Şihâh*’ında 161 yerde, İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201), *Zâdu’l-mesîr*’inde 107 yerde, el-Ḳurṭubî (ö. 671/1273), *el-Câmi’ li aḥkâmi’l-Ḳur’ân* adlı eserinde 375 yerde, Ebû Ḥayyân el-Endülüsî (ö. 745/1344), *Baḥru’l-muḥîṭ*’inde 292 yerde, İbn Hişâm (ö. 761/1360), *el-Muġni’sinde* 25 yerde alıntı yapmıştır.⁶⁹ *Me’âni’l-Ḳur’ân*’ın tahkik edenlerden Hüdâ Maḥmûd Ḳarâ’a, yaptığı karşılaştırma neticesinde et-Ṭaberî’nin (ö. 310/922) *Câmi’u’l-beyân an te’vîli ’âyi’l-Ḳur’ân*’ında 247 yerde el-’Ahfeş’ten alıntı yaptığını ancak hiçbir şekilde ne ismini ne künyesini ne de lâkâbını zikretmediğini bildirir. el-’Ahfeş’ten alıntı yaptığı yerlerde, قَالَ بَعْضُ نَحْوِيِّ أَهْلِ قَالَ بَعْضُ نَحْوِيِّ أَهْلِ قَالَ نَحْوِيُّ الْبَصْرَةِ قَالَ بَعْضُ الْبَصْرِيِّينَا قَدْ زَعَمَ بَعْضُ نَحْوِيِّ الْبَصْرَةِ şeklinde ifadeler kullandığını söyler.⁷⁰

D.TELİF SEBEBİ VE TÂRİHİ

Elimizdeki kaynaklarda el-’Ahfeş’in *Me’âni’l-Ḳur’ân*’ı yazmasının sebebi olarak Sîbeveyh ile el-Kisâî arasında geçen ve nahiv târihinde “zunbûriyye” meselesi olarak meşhur olan olay gösterilmektedir. Bu olaydan sonra hocasının intikamını almak isteyen el-’Ahfeş Bağdat’a gelir ve el-Kisâî ile karşılaşır. Aralarında geçen münazaradan sonra el-Kisâî el-’Ahfeş’i tanıır ve kendisinden çocuklarına hocalık yapmasını ister o da bunu kabul eder. Daha sonraları el-Kisâî el-’Ahfeş’ten kendisi için bir *Me’âni’l-Ḳur’ân* yazmasını ister. Bu isteği reddetmeyen el-’Ahfeş meşhur *Me’âni’l-Ḳur’ân*’ını telif eder. el-Kisâî de

⁶⁷ el-’Ahfeş, **Me’âni’l-Ḳur’ân**, (Thk: ‘Abdülemîr Muḥammed Emîn el-Verd), mukaddime, s. 114-140.

⁶⁸ ez-Zübeydî, **Ṭabaḳâtü’n-naḥviyyîn ve’l-luġaviyyîn**, s. 70; el-Ḳıfî, **İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nuḥât**, II, 37.

⁶⁹ el-’Ahfeş, **Me’âni’l-Ḳur’ân**, (Thk: ‘Abdülemîr Muḥammed Emîn el-Verd), mukaddime, s. 114-116.

⁷⁰ et-Ṭaberî’nin kullandığı ifadelerin el-’Ahfeş’in **Me’âni’l-Ḳur’ân**’ında geçtiği yerleri gösteren tablo için Bkz., el-’Ahfeş, a.g.e., II, 647-701.

bu eseri örnek alarak kendi *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ını kaleme alır. Daha sonra el-Ferrâ' da bu iki eseri örnek alarak kendi *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ını yazar.⁷¹

Telif târihine gelince bu konuda farklı görüşler bulunur. Münir Cum'â, bu eserin hicrî II. asrın sonlarında Sîbeveyh'in ölüm târihi olan hicrî 180/796 ile el-Kisâî'nin ölüm târihi olan hicrî 189/804 yılları arasında yazıldığını ifade eder.⁷² Verd ise el-'Aḥfeş'in hicrî 179/795'den sonra ya da 182/798 yıllarından itibaren yazmaya başladığını düşündüğünü söyler.⁷³ Hüdâ Maḥmûd Ḳarâ'a ise el-Kisâî'nin kendi *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ını el-'Aḥfeş'ten yararlanarak yazdığı bilgisinden hareketle el-'Aḥfeş'in bu eserini el-Kisâî'nin ölüm târihinden önce yazdığı kanâatini taşır.⁷⁴

E. MUHTEVÂSI

el-'Aḥfeş, *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ında sûreleri mushaftaki sıraya göre ele alır. Fâtiha sûresi ile başlar, Nâs sûresi ile bitirir. Bazı sûreleri sûrenin başındaki ilk kelime ile bazılarını sûrenin ilk âyetiyle, bazılarını da âlimlerin adlandırdığı şekliyle isimlendirir.⁷⁵ Örneğin, *البَلَدُ*,⁷⁶ *المَلَانِكَةِ*⁷⁷ *فَاطِرُ* Sûresini *بَنُو إِسْرَائِيلَ* Sûresini *الإِسْرَاءِ*,⁷⁸ *بَرَاءَةٌ* Sûresini *التَّوْبَةِ* Sûresini

⁷¹ ez-Zübeydî, *Ṭabakâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn*, s. 70; el-Ḳıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, II, 37; el-Ḥamevî, *İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')*, III, 1375; el-Kisâî, Ebü'l-Ḥasen 'Ali b. Ḥamza b. 'Abdullâh (ö. 189/804); *Me'âni'l-Ḳur'ân*, (Nşr.: 'Îsâ Şehâte 'Îsâ), Dâru Ḳubâ, Kâhire, 1998, s. 12; er-Rufeyde, *en-Naḥv ve kutubu't-tefsîr*, I, 118; 'Aḥmed, Münir Cum'â; *Me'âni'l-Ḳur'ân fi't-türâsi'l-'Arabî*, (I-II), I. Bas, Kahire, 1429/2008, II, 90; et-Tayyâr, *et-Tefsîru'l-luġavî li'l-Ḳur'âni'l-kerîm*, s. 304; Ferîd, *Lemeḥât belagiyye fi me'âni'l-Ḳur'ân li'l-'Aḥfeş el-evsaṭ*, s. 13-14; el-'Aḥfeş, *Kitâbu'l-'arûz*, (Thk: 'Aḥmed Muḥammed 'Abduddâyim 'Abdullâh), s. 59.

⁷² 'Aḥmed, *Me'âni'l-Ḳur'ân fi't-türâsi'l-'Arabî*, II, 90; , *Lemeḥât belagiyye fi me'âni'l-Ḳur'ân li'l-'Aḥfeş el-evsaṭ*, s. 14.

⁷³ el-'Aḥfeş, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, (Thk: 'Abdülemîr Muḥammed Emîn el-Verd), Mukaddime, s. 74-75. (Beyrût-2003)

⁷⁴ Hüdâ Maḥmûd Ḳarâ'a, el-Kisâî'nin ölüm târihini İbn'ül-Enbârî'den rivâyetle hicrî 183 olduğunu söyleyerek bu tarihten önce bu eserin yazıldığını söylemektedir. Bkz., el-'Aḥfeş, a.g.e., mukaddime, s. 26-27; Ayrıca et-Tayyâr da aynı görüştedir. Bkz, *et-Tefsîru'l-luġavî li'l-Ḳur'âni'l-kerîm*, s. 304.

⁷⁵ Ḥarrât, *Minḥacu'l-'Aḥfeş fi 'Îrâbi'l-Ḳur'ân*, s. 15. 'Îsâ Şehâte, *ed-Dirasâtu'l-luġaviyye li'l-Ḳur'âni'l-kerîm fi evâili'l-ḳarni's-ş-şaliṣ el-hicrî*, s.103.

⁷⁶ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 353

⁷⁷ el-'Aḥfeş, a.g.e., II, 421.

⁷⁸ el-'Aḥfeş, a.g.e.,II, 485.

Sûresini الملِك, اِقْرَأْ بِسْمِ رَبِّكَ العَلَقُ, 80 عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ النَّبَأُ, 79 لَا أُقْسِمُ بِهَذَا الْبَلَدِ Sûresini اَقْتَرَبْتُ القَمَرَ, 82 تَبَارَكَ

el-'Aḥfeş, *Me'âni'l-Kur'an*'ına bismelenin i'râbı ile başlar. Fâtiha sûresinin tefsîriyle devam eder. Bakara sûresinin başında hurûfu mukatta harfleriyle ilgili âlimlerin görüşlerini detaylıca açıklar. Daha sonra Bakara sûresinin 28.âyetine kadar i'râbı ve kırat farklılıklarını söyleyerek sûrenin tefsîrini yapar. Sûrenin devamını ise sarf, nahiv ve belağat konularıyla ilgili başlıklar altında sonuna kadar tefsîr eder. Ancak konu başlıkları altında sadece ilgili konu hakkında bilgi vererek konuları bütün yönleriyle ele almaz. Bazı bölümlerde farklı konulara da değinir. Daha doğrusu 28. âyetinden 79. âyetine kadar geçen âyetlerde hangi konular geçiyorsa o konuların âyetlerde geçtiği kadarıyla ilgili kısımlarından bahseder. Bu başlıklar ve içerisinde ağırlıklı olarak üzerinde durduğu konular şunlardır:

1- هَذَا بَابٌ مِنَ الْمَجَازِ⁸⁵ (Mecâz bâbı)

el-'Aḥfeş, bu bölümde, kelimelerin müfred kullanıldığı halde cemi anlamında olduğuna değinir. Ayrıca, beyân ilminin konusu olan mecazla ilgili değerlendirmelerde bulunur. Kelimelerin mecaz anlamda kullanıldığını âyet ve cümle örnekleriyle gösterir. Örneğin, اِنْ كُنْتَ تَعْلَمُ اَنْبِيَّيْ بِهَذَا اِنْ كُنْتَ تَعْلَمُ cümlesini söyleyen kişinin اِنْ كُنْتَ تَعْلَمُ ifadesiyle aslında muhatabının bilmediğini yani câhil olduğunu kastettiğini ifade eder.

2- هَذَا بَابُ الْاِسْتِثْنَاءِ⁸⁶ (İstisnâ bâbı)

Bu kısımda sadece bir âyette geçen müstesnâyı ele alarak mansub olduğundan bahseder. Bu konuyla ilgili daha detaylı açıklamayı ileriki sayfalarda tekrar aynı başlık altında ele alır.

⁷⁹ el-'Aḥfeş, a.g.e., II, 579.

⁸⁰ el-'Aḥfeş, a.g.e., II, 564.

⁸¹ el-'Aḥfeş, a.g.e., II, 582.

⁸² el-'Aḥfeş, a.g.e., II, 546.

⁸³ el-'Aḥfeş, a.g.e., II, 528.

⁸⁴ el-'Aḥfeş'in diğer bazı sûreler için kullandığı örnekler için Bkz., el-'Aḥfeş, a.g.e, II, 498, 504, 510, 549, 559, 568, 570, 574, 575, 580, 582, 586.

⁸⁵ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 61.

⁸⁶ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 64.

3- هَذَا بَابُ الدُّعَاءِ⁸⁷ (Münâdâ bâbı)

el-'Aḥfeş'in duâ ifadesinden kastettiği nidâdır. Bu bölümde münâdânın merfû ve mansub olmasını anlatır.

4- هَذَا بَابُ الْفَاءِ⁸⁸ (Fâu'l-cevâbiyye bâbı)

Emir, nehiy, istifhâm, temenni ve nefiy bildiren fiillerin cevabı olarak gelen fâu'l-cevâbiyye konusunu işler.

5- بَابُ الْإِضَافَةِ⁸⁹ (Îzâfet bâbı)

Îzâfet durumundaki ى harfinin okunuşunu ele alır. Bu harfin sakin, fethalı ve şeddeli okunduğu durumları âyetlerden de örnekler vererek inceler. Bu harfin öncesinin sakin olması ya da öncesinde gelen harfin harekesinin nasıl okunacağını izah eder. يَا عِبَادِ örneğini vererek münâdâyâ bitişen mütekellim yâsının hazfedilişinden bahseder.

6- بَابُ الْمُجَازَاةِ⁹⁰ (Mücâzât bâbı)

Bu bölümde şart cümlelerinden sonra gelen cevap cümlelerinin meczûm olduğunu açıklar. Cezm edatlarından sonra gelen fiillerin meczûm olması gibi cevap cümlelerinin de meczûm olduğunu örneklerle anlatır.

7- بَابُ تَفْسِيرِ أَنَا وَ أَنْتَ وَ هُوَ⁹¹ (Ene, Ente ve Hüve bâbı)

el-'Aḥfeş, bu bölümde ibtidâ vâvı hakkında bilgi verir. Bu vâvdan sonra gelen kelimenin ibtidâ ile merfû olduğu gibi nasp halinde fethalı da okunacağını ifade eder. Ayrıca müptedâ-haber konusunu işler. Haberin başına “ف” nin hangi durumlarda gelip gelip gelmeyeceğini tartışır. Ayrıca هُوَ zamirinin gizli olarak haber konumunda nasıl geldiğini âyet ve cümlelerden örneklerle izah eder.

⁸⁷ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 65.

⁸⁸ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 65.

⁸⁹ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 76.

⁹⁰ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 81.

⁹¹ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 83.

8- بَابُ الْوَاوِ⁹² (Vâv bâbı)

Atıf harfî olan وَو ile أُو arasındaki farkı anlatır.

9- بَابُ اسْمِ الْفَاعِلِ⁹³ (İsm-i fail bâbı)

İsm-i fâilin izâfet konumunda uğradığı değişiklikleri ele alır. Mârife (harf-i tarifli) ve nekra olduğu hallerdeki izâfet durumunu açıklar. Tesniye ve cemi olarak muzâf olduğu durumda sonlarındaki nunların düşmesini inceler.

10- بَابُ إِضَافَةِ الزَّمَانِ إِلَى الْفِعْلِ⁹⁴ (Zaman zarflarının fiile muzâf bâbı)

Zaman zarflarının fiile muzâf olup olmayacağı meselesini tartışır. Örnek olarak da يَوْمٌ kelimesinin geçtiği âyetleri verir.

11- بَابُ مِنَ التَّنْكِيرِ وَ التَّنْثِينِ⁹⁵ (Müzekker ve müennes bâbı)

Cansız varlıklarla akıllı varlıklar arasındaki müzekker ve müennes kelimelerin ayrımını gösterir. el-'Ahfeş, fiil ile fâil arasına fâsıla girdiğinde akılsız varlıklarda fiilin müzekker olması, akıllı varlıklarda ise ismin durumuna göre fiilin müennes ya da müzekker olması gerektiğini örneklerle anlatır. Gayr-ı âkil cemilerin fiillerinin nasıl geleceğini bildirir.

12- بَابُ أَهْلِ وَ آلٍ⁹⁶ (Ehl ve âl bâbı)

أَهْلٌ ve آلٌ kelimelerinin cümledeki konumları hakkında bilgi verir. Ayrıca bu kelimelerin köklerinin ne olduğuyla ilgili açıklamalarda bulunur.

13- بَابُ الْفِعْلِ⁹⁷ (Fiil bâbı)

⁹² el-'Ahfeş, a.g.e., I, 87.

⁹³ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 89.

⁹⁴ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 92.

⁹⁵ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 94.

⁹⁶ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 98.

Bazı düzensiz çoğulların (cem'i teksîr), müfredlerinin farklı geldiğini bazılarının ise cemileri ile aynı geldiğini söyler. Bazı kelimelerin anlamlarıyla ilgili tahliller yapar. Sadece Bakara 60. âyette geçen عَنَّ fiilinin âyette geçtiği gibi sülûsi mücerred üçüncü baptan değil de birinci baptan geldiğiyle alakalı başka bir fiil örnek vererek izah eder. Bu bölümde fiillerle ilgili başka açıklamalarda bulunmaz.

14-⁹⁸ بَابُ زِيَادَةِ مِنْ (Zâit min bâbı)

Bu bölümde ise مِنْ edatının zâit olduğundan ve zâit olarak hangi anlamlara geldiğinden âyet ve cümlelerden örneklerle açıklar. Sonrasında ise Bakara 61. âyette geçen مِصْرًا kelimesi ile ilgili tahlillerde bulunur.

15-⁹⁹ بَابُ مِنْ تَفْسِيرِ الْهَمْزِ (Hemze bâbı)

Bazı kelimelerin hemzeli okunması ve hemzenin hafz edilmesi konusunu işler. Bazı Fiillerin çekiminden, bazı kelimelerin farklı şekillerde okunmasından ve bazı kelimelerin ise müzekker ve müennes olarak kullanılmasından bahseder. Atıf harfi olan أُوْ edatının yine atıf harfi olan وَاوْ anlamında kullanıldığını zikreder. لَامُ الْأَمْرِ هِيَ. لَامُ الْأَمْرِ nin öncesinde وَاوْ geldiğinde ilk harflerinin sakin olacağını söyler.

16-¹⁰⁰ بَابُ إِنَّ وَ أَنَّ (İnne ve enne bâbı)

el-'Ahfeş, إِنَّ ve أَنَّ edatlarının nerede inne ve enne okunacağını, innenin haberinin başına gelen lâm gibi konuları ele alır. Bazı yerlerde tahfif okunan bu edatların hangi manalara geldiğini anlatır.

17-¹⁰¹ بَابُ مِنَ الْإِسْتِثْنَاءِ (İstisnâ bâbı)

İstisna konusunu inceler. Müstesnanın hafzedilmesinden bahseder.

18-¹⁰² بَابُ الْجَمْعِ (Cemi bâbı)

⁹⁷ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 101.

⁹⁸ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 105.

⁹⁹ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 106.

¹⁰⁰ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 116.

¹⁰¹ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 122.

el-'Aḥfeş, bazı düzensiz çoğulların (cem'i teksîr), sonlarının harekelenmesini tekillerinin durumuna bağlar ve bunlarla ilgili örnekler vererek farklı okunuş şekillerini de zikreder. Ayrıca veyl-veyh ve veys kelimelerinin muzaf durumlarını inceler.

19- ¹⁰³ بَابُ اللَّامِ (Lâm bâbı)

el-'Aḥfeş'in burada kastettiği lâm, *lâmu't-ta'îl* "لَامُ التَّعْلِيلِ" dir. Lâm "اللَّامُ" eğer كَى mânâsında kullanılırsa gizli bir أَنْ den dolayı kendisinden sonar gelen fiilin mansub okunucağını söyler. Devamında da yine fiili muzâriyi nasb eden edatları detaylı olarak izah eder.

Bu başlıklar Sûrenin 79.âyetinde بَابُ اللَّامِ başlığıyla sona erer. Bu âyetten sonrakileri nahiv ya da sarf ile ilgili herhangi bir başlık vermeksizin, sûreyi sonuna kadar dil açısından tefsîr eder. Bundan sonra sırasıyla diğer sûreleri dil izlenimleri çerçevesinde gerekli gördüğü âyetlerini ele alarak dil yönünden inceler.

el-'Aḥfeş, tefsîrinde sadece nahiv konularıyla ilgilenmez, aynı zamanda sarf ilmini ilgilendiren meseleleri de inceler. Fiillere önem verir, fiillerin binalarını açıklar, zor olanların çekimini yapar. Fiillerin vezinlerine ve bu vezinlerde yüklendikleri mânâlarına işaret eder. Bazı fiillerdeki i'lalleri gösterir.¹⁰⁴

İsimlerin vezinlerini,¹⁰⁵ ismi taşırları söyler.¹⁰⁶ Bazı illetli fiilleri açıklar.¹⁰⁷ Genellikle mâzi fiilin, muzâri ve masdarını açıklar.¹⁰⁸ Tekil kelimenin çoğulunu, çoğul kelimenin de tekilini izah eder.¹⁰⁹

Hemze-i vasil,¹¹⁰ hemze-i kat'ı,¹¹¹ işmâm,¹¹² revm,¹¹³ izhâr,¹¹⁴ ihfâ,¹¹⁵ idğam,¹¹⁶ imâle¹¹⁷ gibi birçok meseleyi açıklar.

¹⁰² el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 124.

¹⁰³ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 126.

¹⁰⁴ el-'Aḥfeş, a.g.e., mukaddime, 106-107.

¹⁰⁵ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 146

¹⁰⁶ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 3, 6, 56

¹⁰⁷ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 199, 206-207, 279,

¹⁰⁸ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 42, 195, 200, 233, 243, 372,

¹⁰⁹ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, s.13-14, 206, 296, II, 486, 542

¹¹⁰ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 3-8, 12, 19, 31, 69, 113, 114,

¹¹¹ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 4-8, 12, 19, 31, 113, 234

Müteşabih âyetlerdeki bazı lafızları tefsîr eder.¹¹⁸ el-'Ahfeş, eserinde felsefî ve mantıksal izahlara çok nadir olarak yer verir.¹¹⁹

F. DİĞER MEÂNİ'L-KUR'ÂN SAHİPLERİ

el-'Ahfeş'in yaşadığı dönemden önce de sonra da bir çok kişi tarafından *Me'âni'l-Kur'ân* adıyla kitaplar yazılmıştır. Ancak bunlardan bazıları günümüze ulaşmış bazıları ise maalesef ulaşmamıştır. el-'Ahfeş'in *Me'âni'l-Kur'ân*'ı günümüze ulaşan bu eserlerden ikincisi olması hasebiyle ayrı bir önem arz eder.¹²⁰ Zira, Hatîp el-Bağdâdî (ö. 463/1071),

¹¹² el-'Ahfeş, a.g.e., I, 44, 50, 160, 274, II, 416

¹¹³ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 44.

¹¹⁴ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 274, II, 558

¹¹⁵ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 160, 339, II, 558

¹¹⁶ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 28, 55, 112, 164, 339, 350, II, 558,

¹¹⁷ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 40, 41,42, 146, 228

¹¹⁸ el-'Ahfeş, a.g.e., **Me'âni'l-Kur'ân**, (Thk: Dr. Faiz Faris), mukaddime, s. 106-107.

¹¹⁹ el-'Ahfeş, a.g.e., **Me'âni'l-Kur'ân**, (Thk: Dr. Faiz Faris), mukaddime, s. 108.

¹²⁰ el-'Ahfeş'in Ebû 'Ubeyde'nin *Mecâzu'l-Kur'ân*'ına bazı ekleme ve çıkarmalar yaparak kendi *Me'âni'l-Kur'ân*'ını yazdığına dair itham edilmesi, (Bu ithamı yapan Ebû Hâtim es-Sicistânî'dir. Bkz., **ez-Zübeydî, Tabakâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn**, s. 73) Ebû 'Ubeyde'nin eserinin daha önce yazıldığı göstermektedir. Ancak bazı kaynaklar da, (Bkz., Kâtip Çelebi, Mustafâ b. Abdillâh (ö. 1067/1656), **Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutub ve'l-funûn**, (Ter: Rüştü Balcı), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, II, 1207, III, 965; et-Ṭayyâr, **et-Tefsîru'l-luğavî li'l-Kur'âni'l-kerîm**, s. 305-306) el-'Ahfeş'in *Ğaribul Kur'ân* adında başka bir eserinin olduğuna dair rivâyetler el-'Ahfeş'in Ebû 'Ubeyde'nin *Mecâzu'l-Kur'ân*'ından yararlanarak yazdığı eserin bu *Ğaribul Kur'ân* adlı eser olduğunu düşündürmektedir. Tayyar, eş-Şa'lebi'nin tefsîrinin mukaddimesinde el-'Ahfeş'in *Ğaribul Kur'ân* adında bir eserinin olduğunu söylemesinden hareketle şu iki sonuca ulaşır. Ya el-'Ahfeş'in *Ğaribul Kur'ân* adında başka bir eseri var ya da Ebû 'Ubeyde'nin *Mecâzu'l-Kur'ân*'ından yararlanarak yazdığı eserinin adı *Ğaribul Kur'ân* adlı eseridir der. Zira yaptığı tahliller neticesinde Ebû 'Ubeyde'nin *Mecâzu'l-Kur'ân*'ı ile el-'Ahfeş'in *Me'âni'l-Kur'ân*'ı arasında çok az derecede benzerlik olduğunu *Me'âni'l-Kur'ân*'ın nahiv ve sarf kitabı olduğunu *Mecâzu'l-Kur'ân*'ın ise lafızların tefsîri ve bunların şevahidleriyle ilgili olduğunu söyleyerek iki eser arasındaki karşılaştırmalarla bu benzerliğin ne denli az olduğunu gösterir. Bu karşılaştırmalar için Bkz., et-Ṭayyâr, **et-Tefsîru'l-luğavî li'l-Kur'âni'l-kerîm**, s. 306-314. Ayrıca, 'Ahmed Muhammed Harrât,(Bkz.,Harrât, **Minhâcu'l-'Ahfeş fi 'i'râbi'l-Kur'ân**, s. 12-14) ve Fâiz Fâris (Bkz.,el-'Ahfeş, **Me'âni'l-Kur'ân**, (Thk: Dr. Faiz Faris), mukaddime, s. 55) de Ebû 'Ubeyde ve el-'Ahfeş'in eserlerine baktığımızda Ebû 'Ubeyde'nin eserinde ekseriyetle garîb'e önem verdiğini, el-'Ahfeş'in eseri ni ise bize ulaşan en kapsamlı ve en eski luğavî bir çalışma olduğunu söyleyebileceğini ifade eder. Yine, Harun Ögmüş de Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri (II./VIII. Asır Çerçevesinde) adlı çalışmasında bu konuyu farklı bir açıdan değerlendirerek üç ihtimal üzerinde durmuştur. Ögmüş, Ebû 'Ubeyde'nin, *Mecâzu'l-Kur'an*'ını yazmasına sebep olan sorunun kendisine 188/804 yılında Bağdat'ta sorulduğu rivâyetinden hareketle eğer bu bilgi doğru ise el-'Ahfeş'in *Mecâzu'l-Kur'an*'dan yararlandığı ile ilgili rivâyetin zaafa ugradığını söylemektedir. el-Kisâî'nin, *Me'âni'l-Kur'ân*'ını el-'Ahfeş'ten yararlanarak yazdığına dair rivâyetide (ez-Zübeydî, **Tabakâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn**, s. 70) düşündüğümüzde el-Kisâî'nin 189/805 yılında vefât ettiği dikkate alındığında *Me'âni'l-Kur'an*'ını Bağdat'ta yazmış olan el-'Ahfeş'in 188 yılında Basra'da telif edilmeye başlanan *Mecâzu'l-Kur'an*'dan yararlanarak bir kitap yazması, sonra da el-Kisâî'nin onu temel alarak 189 yılından önce kitabını tamamlamasının ozamanki şartları da düşündüğümüzde zor göründüğünü söyleyerek bu nedenle de bizim de yukarıda ifade ettiğimiz gibi Fuâd Sezgin'in kanâatinin aksine, ya Ebû 'Ubeyde'nin *Me'âni'l-Kur'an* adında başka bir kitabı daha olduğu, ya el-Kisâî'nin vefâtının 193/809 (ez-Zübeydî, **Tabakâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luğaviyyîn**, s. 130) veya 197/812 (İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 72) gibi daha sonraki bir tarih olduğunu ya da el-'Ahfeş'in *Mecâzu'l-Kur'an*'dan yararlandığı ile ilgili

Me'âni'l-Ḳur'ân türü kitapların ilkinin Ebû 'Ubeyde (ö. 210/825)'nin kaleme aldığını¹²¹, daha sonra Basralı dilcilerden el-Ḳuṭrub b. Müstenîr'in sonra el-'Aḥfeş'in, Kûfelilerden ise el-Kisâi ve Ferrâ'nın kaleme aldığını söyler. Ebû 'Ubeyd Ḳâsım b. Sellâm'ın ise bu eserlerdeki bilgileri bir araya getirdiğini ifade eder.¹²²

Şunu belirtelim ki, aynı dönemde yaşamış olan ve vefat tarihleri birbirine yakın olan müelliflerden erken vefat edenin eserini daha önce telif ettiğini söylemek doğru olmaz. Çünkü bunlardan bazıları *Me'âni'l-Ḳur'ân* adlı eserini ömrünün sonuna doğru telif ederken, diğer bazıları da daha erken yaşlarda telif etmiş olabilirler.

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* adlı eserinde yirmiden fazla *Me'âni'l-Ḳur'ân* müellifinin ismini zikreder.¹²³ er-Rufeyde, *Me'âni'l-Ḳur'ân* adıyla eser verenlerin sayısını otuzdört olarak belirler ve bunlardan birkaç kişi dışında hepsinin nahivci olduğunu bildirir. er-Rufeyde'ye göre *Me'âni'l-Ḳur'ân* eserlerin telifi Vâsıl b. Atâ'nın (ö. 131/748) *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ı ile başlayıp, Necmuddîn Ebû'l-Ḳâsım en-Nîsâbûrî (ö. 406/1016)'nin *'Îcâzu'l-beyân fî Me'âni'l-Ḳur'ân* adlı eseri ile son bulur.¹²⁴

rivâyetin gerçek dışı olduğu görüşünü savunarak, her iki eserde mukayese edildiğinde neredeyse tamamıyla nahiv vecihlerine yer verilen el-'Aḥfeş'in eserinin metot bakımından *Mecâzu'l-Ḳur'ân*'dan ayrıldığını ve aralarındaki tek benzerliğin bir kısım şevâhidle sınırlı olduğu görüşünü benimsemektedir. (Bkz., Ögmüş, **Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri (II./VIII. Asır Çerçevesinde)**, s. 159-160.)

¹²¹ İbnü'n-Nedîm de Ebû 'Ubeyde'nin *'Îrâbu'l-Ḳur'ân*, *Me'âni'l-Ḳur'ân*, ve *Ḡarîbu'l-Ḳur'ân* adında müstakil eserleri olduğunu söylemiştir. Bkz., İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 59. Ancak Ebû 'Ubeyde'nin günümüze ulaşan eserinin adı *Mecâzu'l-Ḳur'ân*'dır. Ebû 'Ubeyde'nin *Mecâzu'l-Ḳur'ân*'ına mukaddime yazan Fuâd Sezgin, Ebû 'Ubeyde'nin *Mecâzu'l-Ḳur'ân*'ına yazdığı mukaddimedeki, *ez-Zübeydî*'de geçen "Ebû Hâtîm'e kendisine *Mecâzu'l-Ḳur'ân* denilen Ebû 'Ubeyde'ye ait olan *Ḡarîbu'l-Ḳur'ân*'ını sordum" şeklindeki rivâyet ile, İbni Ḥayr'ın *Fihrist*'inde geçen "*Me'âni'l-Ḳur'ân* ve *Ḡarîbu'l-Ḳur'ân* sahasında telif edilen ilk eser Ebû 'Ubeyde'nin *Mecâzu'l-Ḳur'ân*'ıdır." şeklindeki rivâyete dayanarak üç ismin de aynı kitap (*Mecâzu'l-Ḳur'ân*) için söylendiğini ifade eder. Bkz., Ebû 'Ubeyde, Ma'mer b. el-Müşennâ et-Teymî (ö. 210/825); **Mecâzu'l-Ḳur'ân**, (Thk: Muhammed Fuâd Sezgin), Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, Trs, mukaddime, s. 18; Aynı şekilde Ebû 'Ubeyde hayatı ve eseri *Mecâzu'l-Ḳur'ân*'ın dil özellikleri adlı doktora çalışması yapan Sabri Türkmen de bu üç eserin aynı kitap olduğunu söylemektedir. Bkz., Türkmen, Sabri, **Ebû 'Ubeyde Hayâtı ve Eseri Mecâzu'l-Ḳur'ân'ın Dil Özellikleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, SÜ, Konya, 2000, s. 66-67.

¹²² el-Ḳıfî, **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât**, III, 14-15; el-Ferrâ', **Me'âni'l-Ḳur'ân**, mukaddime, s. 12; el-'Aḥfeş, a.g.e., mukaddime, s. 24.

¹²³ İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 37.

¹²⁴ er-Rufeyde, **en-Naḥv ve kutubu't-tefsîr**, I, 112.

II. el-'Aḥfeş'in Me'âni'l-Ḳur'ân'ında Nahiv İle İlgili Görüşlerinden Örnekler

A. MERFÛÂT

1. Mübtedâ-Haber

Fâtiha sûresindeki اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ [Fâtiha 1: 2] âyetinde اَلْحَمْدُ kelimesi mübtedâdır, ibtidâ ile merfudur.¹²⁵ Bu nedenle başta gelen her isim kendisinden sonra fiil gelmedikçe merfudur.¹²⁶ Haberi de aynı şekilde هُوَ، فَهُوَ de olsa merfudur، مُحَمَّدٌ رَّسُولُ اللّٰهِ [Fetih 48: 29] âyeti ve benzerlerinde de bu şekildedir. İbtidâ sadece mübtedâyı ref eder. إِنَّ edatının, ismi nasp; haberi ref etmesi gibi bazılarına göre haberi ref eden de ibtidâdır. Böylece ibtidâ, ismi de haberi de ref eder. Bazıları da mübtedâyı, haber ref eder derler. Bütün bu görüşler güzeldir ancak ilk görüş daha doğrudur.¹²⁷ Yani mübtedâ ve haberin her ikisinin de ibtidâ ile merfu olması إِنَّ'nin ismini nasp ve haberini ref ettiği şeklindeki görüşe kıyasla daha doğrudur.

يَغْشَى طَائِفَةً مِنْكُمْ وَطَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنْفُسُهُمْ (Bir uyku ki) içinizden bir taifeyi sarıyordu, bir taife de nefisleri sevdasına düşmüşlerdi." [Âl-i İmrân, 3: 154] âyeti يَغْشَى طَائِفَةً مِنْكُمْ، وَطَائِفَةٌ فِي ضَرَبْتُ عَبْدَ اللّٰهِ وَزَيْدٌ قَائِمٌ، وَهَذِهِ الْحَالِ anlamındadır ve buradaki "وَ" atfı değil de ibtidâ vâvidir، وَزَيْدٌ قَائِمٌ örneğinde de "وَ" ibtidâ vâvı olarak kullanılmıştır. Buradan hareketle vâvdan sonra gelen kelime ibtidâ ile merfu olmuş oluyor. el-'Aḥfeş'e göre bu vâvdan sonra gelen kelime nasp

¹²⁵ Mübtedâ ve haberin merfu olması konusunda Basralı ve Kûfeli âlimler arasında ihtilaflar olmuştur. Özetleyecek olursak bu konudaki görüşler şu şekildedir: Kûfe ekolüne göre mübtedâyı ref eden amel haber, haberi ref eden amel de mübtadadır. Onlara göre mübtedâ habersiz, haber de mübtadasız olamaz. Çünkü kelam ancak ikisiyle beraber tamamlanır. Basralılara göre ise mübtedâ, ibtidâ ile merfudur. Haberin merfuluğu konusunda ise üç farklı görüş vardır. Haber ya sadece ibtidâ ile merfudur ya hem ibtidâ hem de mübtedâ ile beraber merfudur ya da mübtedâ ile merfudur, mübtedâ da ibtidâ ile merfudur. (Bkz., İbnü'l-Enbârî, *El-İnşâf fi mesâilil-hilâf beyne'n-naḥviyyîn el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, s. 44-45.)

¹²⁶ Burada el-'Aḥfeş'in kastettiği, bazen fiil mef'ûlden sonra gelir ve başta gelen isim şeklindeki mef'ûle raci olan bir zamirle meşgul olduğundan baştaki ismi nasp edemez. Bu nahivdeki iştilal konusudur. İşte bu şekilde isim hariç demek istiyor. Yani ضَرَبْتُ عَلِيَّ cümlesinde her ne kadar "Ali" kelimesi merfu gözükse de aslında takaddüm etmiş bir mef'ûldür. Mansub olmaması sonraki fiilin nasp zamiriyle meşgul olmasındandır. Bu şekildeki cümlelerin takdiri Basralılara göre ضَرَبْتُ عَلِيًّا şeklindedir. Bu nedenle metindeki اَنْ تُوقِعَ عَلَيْهِ فَعْلًا ifadesini önceki isme herhangi bir fiili vaki kılmadığın yani o ismi o fiile mef'ûl yapmadığın sürece anlamında anlamamız daha doğru olacaktır. Zira el-'Aḥfeş كِتَابٌ فَصَلْتُ آيَاتُهُ [Fussilet 41: 3] âyetinde de fiil آيَاتُ kelimesi ile meşgul olmuş, sonunda da fâil konumuna (nâibu fâil) geçmiştir der. (el-'Aḥfeş, a.g.e., II, s. 504).

¹²⁷ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 9.

halinde fethalı da okunabilir, çünkü fiil bir sebebe binâen düşmüş olup, fiilden öncesi de gizlenen fiile atıf yapılarak nasp halinde fethalı okunur.¹²⁸

Aynı şekilde فَاجْلِدُوا وَالزَّانِيَةَ وَالزَّانِيَ فَاجْلِدُوا “Zina eden kadın ve zina eden erkekten (herbirine yüz değnek) vurun” [Nûr 24: 2], وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةَ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا “Hırsızlık eden erkek ve kadının ellerini kesin” [Mâide 5: 38] âyetlerin السَّارِقُ ve الزَّانِيَةُ kelimeleri de ibtidâ ile merfudur. Ancak bunların haberi فَاقْطَعُوا ve فَاجْلِدُوا değildir. Çünkü haberin başına bu şekilde “ف” gelemes. Örneğin, عَبْدُ اللَّهِ فَيَنْطَلِقُ desen güzel olmaz, çünkü bu cümlede haber gizli dir.¹²⁹ el-’Aḥfeş’e göre bu iki âyette ibtidâ ile merfu olan kelimedden sonra fiilin gelmesi mecâz ifade eder. Yani sanki şöyle demek istenir: أَمْرُ السَّارِقِ وَالسَّارِقَةِ وَشَأْنُهُمَا مِمَّا نَقَصُ عَلَيْكُمْ Bu durumun bir benzeri de şu sûrede vardır. مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ “Takva sahiplerine va’dedilen cennetin durumu şudur.” [Muhammed 47: 15] âyetinde de sanki, şöyle denir: وَاللَّذَانِ يَأْتِيَانِيهَا مِنْكُمْ فَأَدْوُهُمَا¹³⁰ وَمِمَّا أَقْصَى عَلَيْكُمْ: مَثَلُ الْجَنَّةِ de eziyet edin.” [Nisâ 4: 16] âyetinde olduğu gibi eğer “الذِّي”nin sıla cümlesi fiil cümlesi olursa haberinin “ف” ile başlaması caizdir. Şu âyetin إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّيْتُمُ الْمَلَائِكَةَ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ “O kimseler ki nefislerine zulmederlerken melekler canlarını aldılar” [Nisâ 4: 97] devamında İْشْتِة bunların varacakları yer cehennemdir” [Nisâ 4: 97] ifadesinin haber olması da buna güzel bir örnektir.¹³¹

حَتَّى يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا Halbuki o ikisi, biz ancak bir imtihan için gönderildik sakın sihir yapmayı tecviz edib de kâfir olma demedikce bir kimseye öğretmezlerdi.” [Bakara 2: 102] Bu âyette فَيَتَعَلَّمُونَ kelimesi كَفُرْ kelimesinin cevabı değildir, bilakis فَيَتَعَلَّمُونَ kelimesi öncesinden bağımsız yeni bir cümledir.¹³² Aynı şekilde يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَانِهِمْ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ “(İman edip iyi ameller işleyenlere gelince), Rableri onları imanları sayesinde doğru yola iletir, (nimet cennetlerinde) onların altlarından nehirler akar.” [Yûnus 10: 9] âyetinde تَجْرِي kelimesi de öncesinden bağımsız yeni bir cümledir.¹³³

¹²⁸ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 86. Ayrıca bakınız; el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 324.

¹²⁹ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 86

¹³⁰ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 84.

¹³¹ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 87.

¹³² el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 148.

¹³³ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 371. el-’Aḥfeş her iki örnekte de fiiller için mübtedâ kelimesini kullanmaktadır. Birinci örnekte nehy-i hazırın mübtedâ olduğunu söylüyor. İkinci örnekte de muzârî fiilin mübtedâ olduğunu (el-’Aḥfeş, “munkatı mübtedâ” tabirini kullanıyor) söylüyor. Ancak bizim anladığımız kadarıyla el-’Aḥfeş, mübtedâ kelimesini nahivdeki kavramın karşılığı olmaktan ziyade ابتداء fiilinin ism-i mekânı yanı sözün başladığı yer anlamında kullanıyor. Yani mübtedâdır dediği fiiller, ki her bir fiil bir cümledir, ibtidâ cümlesi olduğundan öncesiyle alakası olmayan müstakil cümlelerdir. Dolayısıyla fiil

Bakara sûresindeki *وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ مِنْ خَلْقٍ* “*Andolsun ki, onu her kim satın alırsa, onun ahirette bir nasibi olmadığını da çok iyi biliyorlardı.*” [Bakara 2: 102] âyetindeki *لَمَنِ* lafzındaki lâm, bilgi ifade eden fiillerden sonra gelen ibtidâ lâmıdır ve bundan sonra gelen kısım da mübtedâdır. Bununla alakalı şu cümle *لَقَدْ عَلِمْتُ لَرَيْدٌ خَيْرٌ مِنْكَ* “*Kesinlikle Zeyd’in senden daha iyi olduğunu biliyorum*” ve *لَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكُمْ* “*Andolsun ki, onlardan her kim sana uyarsa, kesinlikle cehennemi tamamen sizinle dolduracağım.*” [A’râf 7: 18] âyetiyle *يُوسُفُ وَآخُوهُ أَحِبُّ إِلَيَّ أَيْبَانًا مِّنَّا* “*Yûsuf ve kardeşi (Bünyamin) babamıza bizden daha sevgili*” [Yûsuf 12: 8] âyeti örnek olarak zikredilebilir.¹³⁴

وَإِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً “*Ve işte bu sizin ümmetiniz bir tek ümmettir.*” [Mü’minûn 23: 52] Bu âyette *أُمَّةً وَاحِدَةً* sıfat terkindeki mevsuf olan kelime hal olarak da fethalı okunmuştur. Bazıları da *أُمَّةً أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً* şeklinde *أُمَّةً* kelimesini bedel olarak dammeli okumuşlardır. *أُمَّةً وَاحِدَةً* terkihi de haber olduğundan merfu olmuştur.¹³⁵

Mâide sûresinin *وَالصَّابِغُونَ وَالنَّصَارَى* “*Yahûdiler, Sâbiiler*” [Mâide 5: 69] âyetindeki *وَالصَّابِغُونَ* kelimesi iki durumdan dolayı merfudur. Sanki *إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا* “*Muhakkak ki inananlar...*” [Mâide 5: 69] lafzı merfu konumundadır çünkü mübtedâdır. Çünkü *إِنَّ زَيْدًا* *إِنَّ* edatı olmadığına mânâları aynıdır. Çünkü sen ona atıf yaptığında mânâyâ göre yaparsın ve *إِنَّ زَيْدًا مُنْطَلِقٌ وَعَمْرٌ* dersin. Fakat yapılan bu atfın haberden sonra gelmesi hem daha güzel olur hem de daha yaygındır. en-Nahhâs, el-’Ahfeş ve el-Kisâ’înin ise *وَالصَّابِغُونَ* kelimesini öncesinde geçen *الَّذِينَ هَادُوا* deki fiildeki zamire atıf yaparak merfu olduğu görüşünde olduklarını söyler.¹³⁶ el-’Ahfeş, burada atfın mânâyâ mı lafza mı yapıldığı hususunu izah eder.¹³⁷

فَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا تُكَلَّفُ إِلَّا نَفْسَكَ “*Artık Allâh yolunda savaş. Sen, kendinden başkası (sebebiyle) sorumlu tutulmazsın.*” [Nisâ 4: 84] âyetinde *لَا تُكَلَّفُ* kelimesi, emrin cevabı olarak cezimli okunmuştur. Bazıları da bu ifadenin ilk kısımına bağlantılı olmadığından dolayı ibtidâen merfu olması gerektiğini ifade etmişlerdir. el-’Ahfeş de ibtidâ olarak merfu

cümlesi ibtidâ cümlesi olup öncesiyle alakalı olmayınca cümlenin başındaki fiilin (muzâri) i’râbını etkileyecek herhangi bir durum sözkonusu olmayacak ve bu fiil (muzâri) merfu olacaktır.

¹³⁴ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 148. Ayrıca el-’Ahfeş’in şahit olarak kullandığı diğer âyetlerle ilgili tablo için Bkz., el-’Ahfeş, a.g.e., II, 702-716.

¹³⁵ el-’Ahfeş, a.g.e., II, 454

¹³⁶ en-Nahhâs, Ebû Ca’fer ’Ahmed b. Muhammed b. ’İsmâ’îl (ö. 338/949); ’İrâbu’l-Kur’ân, (Thk: Züheyr Gâzi Zâhid), II.Bas, ’Âlemü’l-Kutub, Yrs., 1985.

¹³⁷ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 285

kabul etmiştir. Aynı şekilde, وَأَمْرُ أَهْلِكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبْرٍ عَلَيْهَا لَا نَسْأَلُكَ رِزْقًا, *(Ey Muhammed!) Ehline namaz kılmalarını emret, kendin de ona sabırla devam et. Biz senden bir rızık istemiyoruz.*” [Tâhâ 20: 132] âyetinde de لَا نَسْأَلُكَ kelimesi öncesiyle bağlantılı kabul edilirse cezimli okunur ya da ibtidâ olarak لَا نَسْأَلُكَ şeklinde merfu olur. el-’Ahfeş de merfu kabul etmiştir.¹³⁸

Fussilet sûresindeki كِتَابٌ فُصِّلَتْ آيَاتُهُ *“Âyetleri uzun uzun açıklanmış bir kitap.”* [Fussilet 41: 3] âyetindeki كِتَابٌ kelimesi haberdur. كِتَابٌ (أَخْبَرَ أَنْ التَّنْزِيلِ): şeklidir.¹³⁹ Yani التَّنْزِيلِ kelimesinin haberidir.

فَهِيَ كَالْحَجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً *“Şimdi onlar taşlar gibi hattâ daha duygusuz.”* [Bakara 2: 74] âyetinde نَحْنُ نَأْكُلُ الْبُرِّ أَوْ نَحْنُ نَأْكُلُ الْبُرِّ أَوْ هُوَ زَيْدٌ أَوْ عَمْرٌ أَوْ edatı وَأَوْ edatı lafzındaki أَشَدُّ أَوْ أَشَدُّ kelimesi haber olduğu için merfudur. Bu kelimenin mübtedâsı müstetir هِيَ zamiridir. Cümle de أَشَدُّ قَسْوَةً وَهِيَ أَشَدُّ قَسْوَةً şeklinde dir. Bazıları bu âyeti كَالْحَجَارَةِ فَهِيَ كَالْحَجَارَةِ şeklinde harfini sakın okudular bazıları da kesra okudular. Bunun sebebi Arap dilinde هِيَ هو ve emir lâmindan önce وَوَا ya da فَاءٌ harfi gelirse ilk harflerini sakın yaparlar. Bu konuyla alakalı, فَلْيَعْبُدُوا *“Kulluk etsinler”* [Kureş 106: 3] âyetinin فَلْيَعْبُدُوا şeklinde kesralı da okunabileceğini ve وَلْيَتُوبُوا kelimesinin hem sakın hem de kesralı okunmasını örnek olarak verebiliriz.¹⁴⁰

فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُمُونَ الْكِتَابَ *“Artık vay o kimselere ki kitap yazarlar.”* [Bakara 2: 79]. Âyette وَيْلٌ kelimesi mübtedâ olduğundan merfudur. Kendinden sonrası da onun haberidir. Bu âyette وَيْلٌ kelimesini merfu yapan kendinden sonra lâm harfinin gelmesidir. Bu nedenle وَيْلٌ kelimesinden sonra اللّٰمُ gelirse bu kelimeleri merfu yapar. Ancak النَّعْسُ ve النَّعْدُ vb. kelimeler daima mansubdur. Bu nedenle de bu kelimeleri lâmsız izâfet yapmak daha güzel olur. Çünkü, bu kelimeler lâm ile merfu olur, lâmsız mansub olurlar. وَيْلٌ لِّلْمُطَفِّفِينَ *“Eksik ölçüp tartanların vay haline!”* [Mutaffifîn 83: 1] âyetinde ve وَيْلٌ لِّزَيْدٍ ifadesinde lâmdan dolayı merfu olmuştur. وَيْلٌ لِّزَيْدٍ وَيْلٌ لِّزَيْدٍ وَيْلٌ لِّزَيْدٍ ifadelerinde lâm gelmediği için mansub olmuştur. Mansub halde olması daha güzeldir. Aynı şekilde وَيْلٌ لِّلْمُكْذِبِينَ *“o gün inkarcuların vay haline!”* [Mürselât 77: 15] âyetinde olduğu gibi bu kelimeler ile lâm arasına başka ifadeler girdiğinde de merfu olur. أَلَا بُعْدًا لِّمَدِينٍ

¹³⁸ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 263

¹³⁹ el-’Ahfeş, a.g.e., II, 504.

¹⁴⁰ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 115

“*Dikkat edin, (Semud kavmi nasıl helâk olup gittiyse) Medyen de öyle yok olup gitti.*” [Hûd 11: 95], وَالَّذِينَ كَفَرُوا فَتَعَسَا لَهُمْ [Hûd 11: 68], “*Bak işte nasıl yok olup gittiler.*” [Hûd 11: 68], “*İnkâr edenlere gelince, onların hakkı yıkımdır.*” [Muhammed 47: 8] âyetlerinde ise lâmsız izâfet yapmak güzel olmaz. Bazıları وَيَلَّا لِرَيْدٍ وَوَيْكَا لِرَيْدٍ şeklinde okumuşlardır. Şâir Cerîr (ö. 114/732)’in şu beytinde bu şekilde kullanılmıştır:¹⁴¹

كَسَا اللُّؤْمُ تَيْمًا خُضْرَةً فِي جُلُودِهَا فَوَيْلًا لِّتَيْمٍ مِنْ سَرَابِهَا الخُضْرُ

“*Cimrilik Teym’e yeşil bir elbise giydirdi. (Yani, cimrilikten cildi yeşerdi) Cimrilikten donu yeşeren Teym’e yazıklar olsun.*”¹⁴²

“*Eğer müşriklerden birisi senden aman dilerse*” [Tevbe 9: 6] âyetinde şart edatı إِنَّ den sonrası ibtidâ ile merfudur.¹⁴³ Ancak el-’Ahfeş, buradaki أَحَدٌ kelimesinin merfu olmasının sebebinin gizli bir fiil olduğunu, çünkü şart edatlarının kendilerinden sonraki kısmı merfu yapmadığını söyler. Bununla beraber bazı âlimler, bu edatın hemen peşinde isimler geldiğinde, bu edatın bu isimleri merfu yapacak gücü olduğunu ifade ederek bu edattan sonra lafızda meczum bir fiil yoktur derler ve örnek olarak şu beyitleri zikrederler:

عَاوِذُ هَرَاةَ وَإِنْ مَعْمُورُهَا حَرْبًا

“*Herati! sen ziyaret et. (bir şehri) (O şehrin) evleri harab olsa da.*”¹⁴⁴

Şâir, en-Nemir b. Tevleb (ö. 23/643’den önce):

¹⁴¹ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 125-126.

¹⁴² eş-Şa’lebî, **el-Keşf ve’l-beyân an tefsîri’l-Ḳur’ân**, III, 332; eş-Şevkânî, **Fethu’l-ḳadîr**, VI, 119; Dervîş, Muhyiddîn (ö.1403/1982), **’İrâbu’l-Ḳur’ân ve beyânuhû**, IV. Bas, Dâru İbni Kesîr, Dâru’l-Yemâme, Dimeşk-Beyrût, 1415, X, 578; Şarafuddîn, **el-Mevsû’atu’l-Ḳur’âniyye**, I, 200.

¹⁴³ İbnü’l-Enbârî, *el-İnşâf* adlı eserinde Basralı ve Kûfelilerin şart edatından sonra gelen merfu ismin amili hakkındaki görüşlerini, “Basralı âlimlere göre ise merfu isimden önce o ismi ref edecek takdîrî bir fiil vardır. Yani, إِنَّ أَنَايَ رَيْدٌ şeklinde olur. Zahir olan fiil mukadder olan fiilin tefsîridir. Çünkü cezm edatı ile meczum fiilin arasına başka bir kelimenin girmesi caiz değildir. Bir fiilin kendinden önceki ismi ref eden takdîrî bir fiildir. Kûfeliler ise takdîrî fiilden değil de kendinden sonra gelen fiilden dolayı merfu olduğu görüşündedirler. Çünkü fiildeki merfu zamir ilk isimdir derler. إِنَّ رَيْدٌ أَنَايَ örneğinde Zeyd kelimesi kendinden sonra gelen fiilden dolayı merfudur” (Bkz., İbnü’l-Enbârî, **EL-İNŞÂF Fİ MESÂİLİ’L-HİLÂF BEYNE’N-NAHVİYYİN EL-BAŞRİYYİN VE’L-KÛFİYYİN**, s. 616). Çünkü onlara göre fâilin fiilden önce gelmesi caizdir (Bkz., Dirîn, **Eşeru’l-’Ahfeş fi’l-kûfiyyîn ve teessuruhû bihim**, s. 97.) şeklinde ifade ederken el-’Ahfeş’in de, şart edatından sonra gelen merfu ismin amilinin ibtidâ olduğu görüşünde olduğunu kaynak vermeksizin zikretmektedir. Ancak yukarıda da açıkladığımız gibi el-’Ahfeş’in bu konudaki görüşü farklıdır.

¹⁴⁴ eş-Şa’lebî, **el-Keşf ve’l-beyân an tefsîri’l-Ḳur’ân**, V, 13; İbn ‘Âşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed (ö. 1393/1973), **et-Tahrîr ve’t-tenvîr**, ed-Dâru’t-Tûnuşîyye, Tûnus, 1984, II, 107; Şarafuddîn, **el-Mevsû’atu’l-Ḳur’âniyye**, III, 272.

لَا تَجْزَعِي إِنْ مُنِفِسَا أَهْلَكُنْهُ وَ إِذَا هَلَكْتُ فَعِنْدَ ذَٰلِكَ فَاجْزَعِي

“(Adam eşine): Harcadığım nefis (değerli) paradan dolayı üzülme, asıl ben öldüğüm zaman üzül.”¹⁴⁵

أَتَجْزَعُ إِنْ نَفْسُ أَتَاهَا حِمَامُهَا فَهَلَّا الَّتِي عَنْ بَيْنِ جَنَبَيْكَ تَدْفَعُ

“Bir nefse (cana) ölüm geldi diye (üzülüyor musun). Sabırsızlanıyor musun. Sen ölümü kendinden uzaklaştırabilir misin?”¹⁴⁶

el-'Aḥfeş, şiirlerde bu edattan sonra gelen kelimelerin hep merfu olduğunu, fakat fiilin bir sebebe binaen kesinlikle düştüğü ve bu durumdan dolayı da bu edattan sonrasının ibtidâ ile merfu olması gerektiği görüşündedir. Bu nedenle “İstersen ibtidâ ile merfu kabul edersen istersen gizli bir fiilden dolayı merfu kabul edersin” der.¹⁴⁷

2. Fâil

الضَّلَالَةُ وَفَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ “Bir kısmına da sapıklık hak oldu.” [A'râf 7: 30] âyetinde الضَّلَالَةُ kelimesi müennes ve fâildir. Fiili ise aralarına fâsıla girdiği için müzekker olarak gelen حَقَّ kelimesidir. (Artık bugün) sizden, fidyeye kabul edilmez.” [Hadîd 57: 15] âyetinde de aynı şekilde fiil ile fâil arasına fâsıla girdiği için fâil müennes olmasına rağmen fiil يُؤَخِّدُ müzekker olarak gelmiştir.¹⁴⁸ el-'Aḥfeş de bu ayetleri örnek vererek müennes olan kelimelerin fiili ile arasına fâsıla girdiğinde fiilin müzekker olduğu

¹⁴⁵ el-Fârisî, Ebû 'Ali el-Ḥasen b. 'Aḥmed b. 'Abdilgaffar (ö.377/987), **el-Ḥucce li'l-ḳurrâ es-seb'a**, (I-VII), II. Bas, Dâru'l-Me'mûn li't-Turâş, Dimeşk-Beyrût, 1413/1993, VII, 149; el-Kirmânî, Ebû'l-Kâsım Burhânu'd-Dîn (ö. 505/1110), **'Acâibu't-te'vîl**, (I-II), Dâru'l-Ḳible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye-Cidde, Muessesetu 'Ulûmi'l-Ḳur'ân- Beyrût, Trs, I, 449; el-Ḥafâcî, 'Aḥmed b. Muḥammed b. 'Umer (ö. 1069/1659), **Ḥaşıyetu's-Şihâb 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî ('Înâyetü'l-Ḳâdî ve Kifâyetü'r-Râdî 'alâ Tefsîri'l-Beydâvî**, (I-VIII) Dâru Şadr, Beyrût, Trs, V, 40.

¹⁴⁶ eṣ-Şa'lebî, **el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Ḳur'ân**, 5, 13; İbn 'Uşfûr, 'Ali b. Mü'min b. Muḥammed (ö. 669/1271), **Ḍarâ'iru's-Şi'r**, I. Bas, (Thk: Seyyîd İbrâhîm Muḥammed), Dâru'l-Endülüs, Yrs, 1980, I, 213; İbn Mâlik, Muḥammed b. 'Abdillâh (ö. 672/1274); **Şerḥu'l-kâfiyeti's-şâfiye**, (I-V), I. Bas, (Thk: 'Abdu'l-Munim 'Aḥmed Herîdî), Câmi'atü Ümmi'l-Ḳurâ, Mekke, Trs, I, 313; el-Fîrûzâbâdî, **Başâiru zevi't-temyiz fi laṭâifi kitâbi'l-'azîz**, IV, 104.

¹⁴⁷ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 354.

¹⁴⁸ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 324

görüştüğüdür.¹⁴⁹ el-Ferrâ' da bu konuda el-'Ahfeş ile aynı görüştedir. el-Ferrâ'ya göre de fâil müennes olup fiili ile arasına fasıla girdiği durumlarda, fiil müzekker gelebilir.¹⁵⁰

“*Sonra içlerinden bir çoğu yine kör ve sağır kesildiler.*”
[Mâide 5: 71] âyetinde fiiller fâilden önce geldiği halde وَصَمَّ وَعَمَى şeklinde tekil olarak gelmez. Çünkü herhangi bir kavim (topluluk) hakkında وَأَسْرُوا أَنَّهُمْ عَمُوا وَصَمُّوا şeklinde haber verir, sonra da onlardan kaç kişinin bu işi yaptığını açıklar. رَأَيْتُ قَوْمَكَ تُلْتَبِهِمْ cümlesinde de aynı durum söz konusudur.¹⁵¹ Bu durumun bir benzeri de وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا “*Zulmedenler gizlice fısıldaştılar.*” [Enbiyâ' 21: 3] âyetinde vardır. el-'Ahfeş bu âyetteki وَأَسْرُوا nun açıklamasını هُمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا şeklinde yapar. Bazı lehçelerde de ضَرَبُونِي قَوْمَكَ şeklinde kullanımlar mevcuttur.¹⁵² Bazı âlimler وَأَسْرَ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا النَّجْوَى şeklinde yorumlamışlar ve الَّذِينَ yi burada sıfat olarak kabul etmişlerdir. Çünkü فَعَلُوا fiili فَعَلَ الْقَوْمِ anlamında kullanılmıştır. Bazı dilciler de Arapların fiil ile cümleye başladıklarında fâilin adedini fiilde gösterdiklerini söylemişlerdir. Ebû 'Amr el-Huzelî, أَكَلُونِي الْبَرَاعِيثُ diyerek fiili çoğul olarak kullanmıştır.¹⁵³ el-Ferrâ' da Arapların tekil fiil yerine çoğul fiil kullandıklarını ve bu kullanım örneklerinin Kur'ân'da yer aldığını bildirmiştir.¹⁵⁴ el-'Ahfeş, Arapların bu şekilde kullandıklarını göstermek için Ebû 'Ubeyde'nin, Mecâzu'l-*Qur'ân*'ın da geçen أَكَلُونِي الْبَرَاعِيثُ örneğini vermiştir.¹⁵⁵

Nâib-u fâil konusunda el-'Ahfeş birkaç âyette bilgi vermiştir.

“*(Bilen bir toplum için) âyetleri açıklanmış; Arapça okunan bir Kitap'tır.*” [Fussilet 41: 3] âyetinde fiil آيَات kelimesi ile meşgul olmuş, sonunda da fâil konumuna (nâib-u fâil) geçmiştir.¹⁵⁶

“*Oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi size de farz kılındı.*” [Bakara 2: 183] âyetinden sonra أَيَّامًا lafzı gelmektedir. Yani كُتِبَ الصِّيَامَ أَيَّامًا,

¹⁴⁹ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 95.

¹⁵⁰ el-Ferrâ', Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd (ö. 207/822); **Me'âni'l-*Qur'ân***, III. Bas, 'Âlemü'l-Kutub, Beyrût, 1983, II, 308.

¹⁵¹ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 286.

¹⁵² el-'Ahfeş, a.g.e., II, 447

¹⁵³ Ebû 'Ubeyde, Ma'mer b. el-Müşennâ et-Teymî (ö. 210/825); **Mecâzu'l-*Qur'ân***, (Thk.: Muhammed Fuâd Sezgîn), Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, Trs, II, 34.

¹⁵⁴ el-Ferrâ', **Me'âni'l-*Qur'ân***, III, 42.

¹⁵⁵ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 286

¹⁵⁶ el-'Ahfeş, a.g.e., II, 504

anlamındadır. Çünkü fiil الصَّيَّامُ kelimesi ile meşguldür. Sonunda da الصَّيَّامُ kelimesi fâil konumuna (nâib-u fâil) geçmiştir.¹⁵⁷

وَقَالُوا مَا فِي بُطُونِ هَذِهِ الْأَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِّذُكُورِنَا وَمُحَرَّمٌ عَلَىٰ أَزْوَاجِنَا وَإِن يَكُن مِّثْقَالُ مَيْتَةٍ فَهُمْ فِيهِ شُرَكَاءُ
“Dediler ki: Bu hayvanların karınlarındakiler sadece erkeklerimize ait olup kadınlarımıza haramdır. Eğer ölü doğarsa o zaman hepsi onda ortaktır...” [En’âm 6: 139] el-’Ahfeş, âyette geçen وَإِن يَكُن مِّثْقَالُ مَيْتَةٍ cümlesini وَإِن تَكُن فِي بُطُونِهَا مَيْتَةٌ şeklinde nakıs fiili, müennes, nakıs fiilin ismini de müennes ve dammeli okumuştur. Dammeli okumanın caiz olduğunu, âyetteki gibi nakıs fiilin يَكُن şeklinde okunduğunda ise müennes ismin fiilinin, müzekker gelebileceğini söylemiştir.¹⁵⁸

وَلَوْ جَاءَتْهُمْ كُلُّ آيَةٍ
“Onlara her türlü âyet gelse bile” [Yûnus 10: 97] âyetinde fâil olan الكُلُّ kelimesinin fiili müennestir. Çünkü الكُلُّ kelimesi müennes olan الآيَةِ kelimesine muzaaf olmuştur.¹⁵⁹

وَيَوْمَ يُقُومُ الْأَشْهَادُ
“Şahitlerin şahitlik edecekleri günde” [Mü’min 40: 51] âyette geçen يُقُومُ kelimesini تَقُومُ şeklinde müennes olarak okumak da caizdir. Böylece insanlara ait müzekker ya da müennes topluluk isimlerin fiillerinin müzekker ve müennes gelmesi caizdir.¹⁶⁰

B. MANSÛBÂT

1. Mef’ûl’un Bih

وَجَعَلَهُ مَنَازِلَ وَقَدَّرَهُ مَنَازِلَ
“Ona (aya) birtakım menziller takdir etti” [Yûnus 10: 5] âyetinde geçen وَقَدَّرَهُ fiili, şeddeli olup iki mef’ûl alabilen müteaddi fiillerdendir. Âyette sanki مَنَازِلَ وَجَعَلَهُ مَنَازِلَ denmektedir. “(O, odur ki) Güneşi bir zıyâ, Kameri de bir nur yaptı” [Yûnus 10: 5] âyetinde de الْقَمَرَ kelimesi ve نُورًا kelimeleri mef’ûlün bihtir. Aynı şekilde جَعَلَهُ اللهُ خَلْقًا cümlesinde de هُ zamiri ve خَلْقًا kelimeleri mef’ûlün bihtir.¹⁶¹

¹⁵⁷ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 169.

¹⁵⁸ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 314.

¹⁵⁹ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 378.

¹⁶⁰ el-’Ahfeş, a.g.e., II, 502.

¹⁶¹ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 369.

Müellif, mef'ûlün mansub olduğunu¹⁶² temyiz örneğinden hareketle şu şekilde anlatmaktadır. مِلْءُ الْأَرْضِ ذَهَبًا “*Yeryüzü dolusu altın*” [Âl-i İmrân 3: 91]¹⁶³ âyetindeki مِلْءُ kelimesinin mehmuz olan مَلَأَ den türediğini ve ذَهَبًا kelimesinin mansub olduğunu söyler ve örnek olarak şu cümleyi zikreder: لِي مِثْلِكَ مِنَ الرِّجَالِ يَ: لِي مِثْلِكَ رَجُلًا yani: لِي مِثْلِكَ مِنَ الرِّجَالِ يَ. Çünkü مِلْءُ الْأَرْضِ âyetinde izâfet (muzaaf) ذَهَبًا kelimesi dışında başka bir kelimeyle meşgul olmuştur ki o kelime الْأَرْضِ kelimesidir. ذَهَبًا kelimesi de الْأَرْضِ kelimesinden sonra gelmiştir. Tıpkı fâilden sonra gelen mef'ûlün mansub olması gibi ذَهَبًا kelimesi de bu iki kelimenin dışında bir kelime olduğu için mansub olmuştur. el-'Aḥfeş ayrıca, cümlelerdeki kapalılığı gidermek için kullanılan temyiz örneğini de mef'ûlün mansub olduğunu açıklamak için kullanmıştır. هَذَا أَحْسَنُ مِنْكَ وَجْهًا Bu cümlede temyiz¹⁶⁴ olarak gelen وَجْهًا kelimesi أَحْسَنُ kelimesi ve مِنْ cer harfinin dışında bir kelime olmasına rağmen bu iki lafızdan sonra geldiği için fâilden sonra gelen mef'ûlün bih gibi mansub olmuştur.¹⁶⁵

el-'Aḥfeş, mef'ûlün mansub olması konusunu ayrıca hal konusundan örnek vererek şu şekilde izah eder. جَاءَ عَبْدُ اللَّهِ رَاكِبًا “Abdullâh (bir vasıtaya) binerek geldi.” Cümlesinde fiil جَاءَ ile meşgul olmuştur. رَاكِبًا kelimesi de عَبْدُ اللَّهِ kelimesinin sıfatı değildir. Çünkü رَاكِبًا nekra, عَبْدُ اللَّهِ marifedir. Bu şekilde olduğu için عَبْدُ اللَّهِ kelimesi cümlede hal olarak bulunan رَاكِبًا kelimesine isim olsun “اسْمًا لِلْحَالِ”¹⁶⁶ diye zikredilmiştir.¹⁶⁷

¹⁶² el-'Aḥfeş, burada açıkca ifade etmemekle beraber, fâilden sonra gelen mef'ûlün mansub olmasının sebebinin fiilin fâille meşgul olmasına bağlamaktadır. Bu konu yani mef'ûlün bihi nasbeden âmilin ne olduğuyula alakalı Basaralı ve Kûfeli âlimler arasında farklı görüşler ortaya konmuştur. Basaralılar, hem fâilin hem de mef'ûlün âmilinin sadece fiil olduğunu söylerler. Çünkü hem mef'ûle hem de fâile amel edecek tek âmil fiildir. Fâilin amelde tesiri yoktur. Fâil isimdir, isimlerde de aslanan amel etmemeleridir. Kûfeliler ise, mef'ûlü nasbeden hem fiil hem de fâildir görüşünü benimserler. Çünkü mef'ûl, fâil ve fiilden sonra gelir. Buda gösterir ki mef'ûlün âmili hem fiil hem de fâildir. Kûfelilerden bazıları ise mef'ûlü nasbedenin sadece fâil olduğu görüşündedirler. Halefu'l-'Aḥmer'e göre ise mef'ûlü nasbeden âmil mef'ûliyet, fâili ref eden ise fâiliyettir. Bkz., İbnü'l-Enbârî, **el-İnşâf fî mesâilî'l-hilâf beyne'n-naḥviyyîn el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn**, s. 78-81; ez-Zübeydî, **İ'tilâfu'n-nuşra fî ihtilâfî nühâti'l-Kûfe ve'l-Başra**, s. 34-35.

¹⁶³ Bu âyette mansub olarak geçen ذَهَبًا kelimesi temyizdir. Ancak müellif bu kelimenin temyiz olduğuna dair bir bilgi vermemektedir.

¹⁶⁴ el-'Aḥfeş, bu örneği açıklarken وَجْهًا kelimesinin temyiz olduğuyula alakalı bir görüş belirtmemiştir.

¹⁶⁵ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 226.

¹⁶⁶ اسْمًا لِلْحَالِ ifadesi el-'Aḥfeş'in kendine özgü kullandığı kavramlardan biridir. Bu kavramla el-'Aḥfeş, sahibu'l-hal'i kastetmektedir.

¹⁶⁷ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 226.

2. Mef'ûl-u Fih

el-'Ahfeş, zarfın tanımını şu şekilde yapmaktadır: “الظرفُ هُوَ مَا يَكُونُ فِيهِ الشَّيْءُ” zarf, içinde bir şey var olan ögedir.”¹⁶⁸ Zarflar mansubdur. “فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ” (Ateş) çevresindekileri aydınlatınca...” [Bakara 2: 17] âyetinde geçen حَوْلَهُ kelimesi de zarf olduğu için mansubdur. Bunun bir örneği şâir 'A'sâ Meymûn b. Kays'ın (ö.7/628) şu mısralarında mevcuttur:

مَا بِأَلْهَا بِاللَّيْلِ زَالَ زَوَالَهَا هَذَا النَّهَارَ بَدَا لَهَا مِنْ هَمَّهَا

“(Bir kadını vasfediyor): Gün başlayınca (kadının hüznü) ortaya çıkıyor. Günün ışığı kaybolunca (acaba) hali nice olur. (Yani, asıl gamların ortaya çıkma vakti gecedir. Bu kadın gündüz böyleyse gece nasıl olur.)”¹⁶⁹

Bu şiirde النَّهَارَ kelimesi zarf olduğu için mansubdur. Şâir dileseydi النَّهَارَ kelimesini merfu yapar ona fihi gibi zamir gönderirdi. زَوَالَهَا kelimesine gelince sanki: أَرَاكَ اللَّهُ اللَّيْلَ زَوَالَهَا şeklinde bir cümle söylemiştir.¹⁷⁰

تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا “(Yaptığı kötülüklerle) kendi arasında uzak bir mesafe bulunsun ister.” [Âl-i İmrân 3: 30] âyetindeki بين kelimesi isim değil zarftır. Eğer isim olsaydı أَمَدًا kelimesi merfu olurdu. Başka bir kelimeye zarf olan bir kelime kullanıldığında ve zarfın başına da nasb harflerinden biri geldiğinde aşağıdaki cümlede olduğu gibi zarftan sonra gelen kelimenin mansub olması gerekir. إِنَّ عِنْدَنَا زَيْدًا çünkü bu cümlede عِنْدَنَا isim değil, zarftır. Eğer عِنْدَنَا İN şeklinde bir cümle olursa عِنْدَنَا den sonra زَيْدٌ diyerek merfu olabilirdi. Çünkü الَّذِي عِنْدَنَا terkibi isimdir.¹⁷¹

¹⁶⁸ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 54.

¹⁶⁹ 'A'sâ, Meymûn b. Kays (ö. 7/628), **Dîvanu şî'ri Meymûn b. Kays b. Cendel ma'a şerhi ebi'l- 'Abbâs Şa'leb**, Yrs, 1927, s. 22; İbn Kuteybe, **el-Cerâsîm**, (Thk: Muḥammed Câsim el-Ḥamîdî), Vizâratu's-Şekâfe, Dimeşk, Trs, II, 324; İbn Sîde, **el-Muḥaşşas**, I. Bas, (Thk: Ḥalil İbrâhîm Ceffâl), Daru 'İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, Beyrût, 1417/1996, III, 394; el-Ḥamevî, **İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ)** (Mu'cemu'l-'udebâ), II, 761; İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arap**, III. Bas, Daru Şâdir, Beyrût, 1414, XI, 314; eş-Şafedî, **el-Vâfi bi'l-vefayât**, X, 135.

¹⁷⁰ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 54.

¹⁷¹ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 214.

“*Ya da bir yere atın ki (babanızın yüzü) size kalsın*” [Yûsuf 12: 9] âyetindeki اَرْضًا kelimesi zarf değildir; fakat bu kelimedeki فِي cer harfî hazfedilip, bu kelime üzerinde fiil amel ettirilmiştir. 172

“*Onlar sabah akşam o ateşe sokulurlar. Kıyametin kopacağı gün de: Firavun ailesini azabın en çetinine sokun (denilecek)!*” [Mü'min 40: 46] âyetindeki غَدَاً kelimesi masdardır. 173 Nitekim ظَلَمًا cümlesinde de مَوْعِدِكَ غَدَاً kelimesi masdar olup zarf yapılmıştır. Eğer مَوْعِدِكَ ظَلَمًا denilse ve مَوْعِدِكَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ ifadesinde olduğu gibi merfu yapılsa iyi bir kullanım olmaz. Çünkü bu ve سَحَرَ gibi benzeri masdarlar sadece zarf olarak kullanılırlar. Bütün zarflar da çekimli değildir. 174

3. Hal

Hal olan kelimeler mansubdur 175 ve bununla ilgili Kur'ân'da pek çok örnek vardır. 176 el-'Ahfeş, hal olarak kullanılan kelimelerin aynı zamanda farklı konumlarda (farklı bir öge olarak) da kullanılabileceğini ifade eder. “*Orada bir pınardır*” [İnsân 76: 18] âyetinde geçen عَيْنًا kelimesinin nasb olmasının dört yönü vardır. Bu kelime يُسْقَوْنَ عَيْنًا şeklinde mahzuf يُسْقَوْنَ fiilinin mef'ûlün bihi olarak nasb olabilir, hal olarak nasb olabilir, bir önceki âyette geçen الكَأْسُ kelimesinden bedel olarak nasb olabilir ya da fiili gizlenmiş olup medh üzere nasb 177 olabilir. “*Orada (tahtlara) yaslanırlar*” [İnsân 76: 13], مُنَكَّبِينَ فِيهَا “*Üzerlerine o cennet gölgeleri sarkmış*” [İnsân 76: 14] âyetlerindeki مُنَكَّبِينَ ve وَدَانِيَةً عَلَيَّهِمْ ظِلَالُهَا kelimeleri de medh üzere nasbdır ya da hal olduğundan nasbdır. 178 مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ “*(Hem hatırlayın ki bir zaman) sizi Firavun ailesinden de kurtardık, (onlar) size azabın en kötüsünü reva görüyordu*” [Bakara 2: 49] âyetinde geçen يَسُومُونَكُمْ ifadesi merfu konumundadır. Ancak bu kelime hal olarak okunabilir. Bu durumda اَيَّتِ كَلِمَاتٍ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ سَائِمِينَ لَكُمْ “*Birbirinden gelen*” 179

172 el-'Ahfeş, a.g.e., I, 396.

173 غَدَاً kelimesi sarf (kelime yapısı) yönüyle masdardır. Ancak nahiv(cümle yapısı) yönüyle zaman zarfıdır.

174 el-'Ahfeş, a.g.e., II, 501-502.

175 el-Ferrâ'ya göre hal olan kelime ister marife olsun ister nekra olsun mansubdur. Ayrıca el-Ferrâ', hal için “*hurûc*” tabirini de kullanmaktadır. Bkz., el-Ferrâ', **Me'âni'l-Kur'ân**, I, 216, 365.

176 el-'Ahfeş, a.g.e., I, 166, 213, 219, 227, 263, 272, 288, II, 409, 438, 475, 500, 539, 562.

177 Arapça da, vurgu yapılmak istenen kelimelere dikkat çekmek için i'râb değiştirilerek “özellikle şunu kastediyorum” mânâsında "a'ni" gibi fiillerin takdiriyle üstünlü olarak okunur ki, bu durum "medh üzere nasb" tabiri ile ifade edilir.

178 el-'Ahfeş, a.g.e., II, 560.

179 el-'Ahfeş, a.g.e., I, 98.

bir zürriyet olarak” [Âl-i İmrân 3: 34] âyetinde geçen ذُرِّيَّةٌ kelimesi hal olduğu için mansubdur; fakat bu kelime إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ “Allâh, Âdem’i seçti” [Âl-i İmrân 3: 33] âyetindeki آدَمَ kelimesinden bedel de olabilir.¹⁸⁰ وَهَذَا كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ مُّصَدِّقٌ “İşte bu da sana indirdiğimiz ve (kendinden öncekileri) doğrulayıcı mübarek bir kitaptır” [En’âm 6: 92] âyetindeki كِتَابٌ مُّبَارَكٌ kelimesinin كِتَابٌ kelimesinin sıfatı olduğu için merfudur. Ancak أَنْزَلْنَاهُ cümlesindeki mef’ûl “ه” zamirinin hali olarak da meftuh okunabilir.¹⁸¹

مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ “Kendisinden öncekileri doğrulayıcı olarak indirdi” [Âl-i İmrân 3: 3] âyetinde مُصَدِّقًا kelimesi hal olduğundan dolayı fethalı okunmuştur. هُدًى لِلنَّاسِ “İnsanlara yol gösterici olarak...” [Âl-i İmrân 3: 4] âyetindeki هُدًى kelimesi de hal olduğu için mansubdur. Ancak bu kelime aynı zamanda maksur bir kelime olduğu için farklı konumlarda da bulunsa daima bu şekilde yazılır.¹⁸²

el-’Aḥfeş, Kur’ân’da hal yapısının pek çok yerde geçtiğini; ancak halin başka bir konumdan uzak (müstağni) olduğunda hal olduğunu söylemektedir. إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا هُدًى لِّلْعَالَمِينَ “İnsanlar için kurulan ilk ev Mekke’deki bütün canlılar için bereket ve hidayet kaynağı olan (Kâbe)dir.” [Âl-i İmrân 3: 96] âyetindeki بِبَكَّةَ yapısı إِنَّ nin haberidir. Sonrasında gelen مُبَارَكًا kelimesi ise hal olduğundan mansubdur ve إِنَّ nin haberi olmaktan uzaktır. هُدًى kelimesi ise hal olan مُبَارَكًا kelimesine atfen mansubdur.¹⁸³

وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً “Eğer bir erkek (veya kadının, anababası ve çocukları bulunmadığı halde) kelâle şeklinde malı mirasçılara kalırsa” [Nisâ 4: 12] âyetindeki كَلَالَةً kelimesi mansubdur. Bu kelimeyi كَانَ nin haberi olarak mansub kabul edenler de vardır. Bu durumda يُورَثُ kelimesi رَجُلٌ kelimesinin sıfatı olmuş olur. el-’Aḥfeş’e göre ise, “burada كَانَ yi haber almaktan müstağni kılıp وَقَعَ anlamında tam fiil olarak da okumak mümkündür. Bu takdirde كَلَالَةً kelimesi hal olarak mansub olmuş olur. Yani يُورَثُ كَلَالَةً şeklinde hal olarak okunur ki يُضْرَبُ قَائِمًا cümlesinde de aynı durum söz konusudur.” el-’Aḥfeş, bu açıklamadan sonra haberi olmadan kullanılan كَانَ ile ilgili şiiirden delil getirir.¹⁸⁴

¹⁸⁰ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 215.

¹⁸¹ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 307, bu konuyla ilgili diğer örnekler için Bkz., a.g.e., I, 211, II, 454, 519, 531, 588.

¹⁸² el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 208.

¹⁸³ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 227.

¹⁸⁴ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 251.

Şu âyet ise cümle hal ile ilgilidir. وَلَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى “Sarhoş haldeyken namaza yaklaşmayın” [Nisâ 4: 43] âyetindeki وَأَنْتُمْ سُكَارَى cümlesi¹⁸⁵ hal olduğundan nasb konumundadır. Aynı şekilde âyetin devamındaki جُنُبًا kelimesi de وَأَنْتُمْ سُكَارَى cümlesine atfen mansubdur. Bu durumda âyet sanki وَلَا تَقْرَبُوهَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ şeklinde olmuş olur.¹⁸⁶

“(Ey iman edenler), Peygamberin evlerine, vaktine dikkat etmeksizin ve yemek için izin verilmedikçe girmeyin” [Ahzâb 33: 53] âyetindeki غَيْرَ kelimesi hal olarak mansubdur. Yani cümle şu şekilde düşünülmelidir: Burada غَيْرَ kelimesi طَعَامٍ kelimesine tabi olarak mecur yapılmamıştır. Eğer mecur olsaydı أَنْتُمْ zamirinin kullanılması gerekirdi. Çünkü مُبِغِضًا امْرَأَةً مُبِغِضًا şeklinde bir cümle kurulduğunda مُبِغِضًا kelimesi sadece mansub olur. Eğer bu kelime مُبِغِضٍ şeklinde mecur olursa o zaman هُوَ مُبِغِضٍ لَهَا şeklinde zamir getirerek okunması gerekirdi. Çünkü عَبْدُ اللَّهِ kelimesinin sıfatı امْرَأَةً kelimesinin sonrasına getirilir ve bu kelimenin عَبْدُ اللَّهِ nin sıfatı olduğunu gösteren zamir getirilmezse cümle tam bir mânâ ifade etmez. Örneğin هَذَا رَجُلٌ مَعَ امْرَأَةٍ مُلَازِمِهَا şeklinde bir cümle kurulsa hata olur. Bu hatadan ya مَلَازِمِهَا şeklinde merfu yapılarak ya da مَلَازِمِهَا هُوَ şeklinde mecur yapılarak kurtulunur.¹⁸⁷

Bilindiği üzere marifenin durumunu haber veren kelime hal olarak kabul edilmektedir. el-’Ahfeş de bu görüşü savunmaktadır. “Onun önünden (Kur’ân’dan önce) de bir yol gösterici ve rahmet olarak Mûsâ’nın kitabı var.” [Ahkâf 46: 12] âyetindeki إِمَامًا kelimesi mansubdur. Çünkü marife bir kelimenin durumundan haber vermektedir.¹⁸⁸ Yani haldir. Aynı durum şu âyette de görülmektedir: إِنَّهَا لِأَخَذَى الْكَبِيرِ نَذِيرًا “Muhakkak ki o (cehennem), büyüklerden biridir insanları ikaz etmek için.” [Müddessir 74: 35-36] âyetindeki لِأَخَذَى الْكَبِيرِ kelimesinden haber verdiği için yani hal olduğu için mansubdur.¹⁸⁹

el-’Ahfeş’e göre hal olan kelime cümlenin başında da gelebilir. el-’Ahfeş, حُسَّعًا “Gözleri hor ve hakir olarak, yaygın çekirgeler gibi

¹⁸⁵ Bu cümlenin isim cümlesi olarak hal olduğuyula alakalı bir bilgi vermeksizin sadece bu yapının hal olduğundan nasb konumunda olduğunu söylemekle yetinmektedir.

¹⁸⁶ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 258, ayrıca bu konuyla ilgili örnekler için Bkz., I, 271,

¹⁸⁷ el-’Ahfeş, a.g.e., II, 482.

¹⁸⁸ el-’Ahfeş, a.g.e., II, 519.

¹⁸⁹ el-’Ahfeş, a.g.e., II, 556.

kabirlerinden çıkarlar.” [Kamer 54: 7] âyetinin başında gelen **خُسَعًا** kelimesinin kendisinden sonra gelen **يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ** cümlesindeki vâvu'l-cemâa'nın hali olduğu için mansub olduğu görüşünü benimser. Yani hal olan kelime cümlenin başında gelmiştir. Ancak bazıları **خُسَعًا** kelimesini **خُسَيْعًا** şeklinde okumuşlardır. Çünkü bu kelimenin mukaddem bir sıfat olduğunu savunmuşlardır. Yine bu kelimeyi fiil konumunda kullanıp âmil saymışlardır. Ancak el-'Ahfeş, kendi görüşünü desteklemek için, **خَاشِعَةً أَبْصَارُهُمْ**, “Gözleri hor ve hakir olarak” [Kalem 68: 43] âyetini delil getirmiştir.¹⁹⁰ Yani bu âyette de **خَاشِعَةً** kelimesi yukarıdaki âyetteki gibi hal olarak cümlenin başında kullanılmıştır.

4. İstisnâ

غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ “*Gazaba uğrayanların yoluna değil*” [Fâtiha 1: 7] âyetinde geçen **غَيْرِ** kelimesi bazı âlimler tarafından **غَيْرِ** şeklinde istisnâ¹⁹¹ kabul edilip fethalı okunur.¹⁹² Çünkü Hicaz ehline göre istisnâ edilen şey müstesnâ minh'in cinsinden değilse¹⁹³, şu cümlede olduğu gibi, müstesnâ mansub olur: **بِأَنفُسِهِمْ أَلْحِقْنَا الْكُفْرَانَ** bazıları ise müstesnâyı müstesnâ minh'in konumunda¹⁹⁴ kabul ettikleri için merfu yapıp **بِأَنفُسِهِمْ** şeklinde okurlar. Bundan dolayı onların (Hicaz ehli) lügatında bu âyet **غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ** şeklinde cer

¹⁹⁰ el-'Ahfeş, a.g.e., II, 528.

¹⁹¹ Basra ve Kûfe ekolleri arasında **غَيْرِ** kelimesinin okunuşuyla alakalı tartışmalar yapılmıştır. Kûfelilere göre, **“Zeyd'in ayağa kalkmasından başka bir şey bana fayda vermez”** cümlelerinde olduğu gibi **غَيْرِ** kelimesi ister mutasarrıf (mu'rab) ister gayri mutasarrıf (mebnî) bir kelimeye muzaaf olsun **إِلَّا** için uygun olan her yerde **غَيْرِ** kelimesi feth üzere mebni olabilir. Çünkü **غَيْرِ** kelimesi burada **إِلَّا** nın yerindedir. **إِلَّا** ise istisnâ harfidir. İsimler ise harflerin yerlerine kullanılınca mebni olur. Basralılar ise, mutasarrıf olmayan bir kelimeye muzaaf olunca **غَيْرِ** nın feth üzere mebni olması caiz derler, mutasarrıf olan (mu'rab) bir kelimeye muzaaf olduğunda ise caiz olmaz derler. Mutasarrıf olmayan bir kelimeye muzaaf olunca **غَيْرِ** nın feth üzere mebni olması caiz olur. Neml sûresinin şu âyeti buna delildir: **“Onlar o gün korkudan emindirler”** [Neml 27: 89]. Bu âyette **يَوْمَئِذٍ** kelimesine muzaaf olarak mebni olmuştur ki, o da çekimi olmayan bir kelimedir. Çekimli bir kelimeye muzaaf olduğunda mebni olması caiz olmaz, çünkü irabda aslı gibi kalır. Bkz., İbnü'l-Enbârî, **El-İnşâf fi mesâilil-hilâf beyne'n-naḥviyyîn el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn**, s. 287-289; ez-Zübeydî, **İ'tilâfu'n-nuşra fi ihtilâfi nühâtil-Kûfe ve'l-Başra**, s. 39-40; es-Suyûtî, **Hem'ul-hevâmi' fi şerhi cem'i'l-cevâmi'**, II, 206-207.

¹⁹² Bu kelimenin (**غَيْرِ**) okunuşuyla alakalı âlimlerin görüşleri ve geniş bilgi için Bkz., Bkz., Ebû Ḥayyân, Muḥammed b. Yûsuf (ö. 745/1344); **el-Baḥru'l-muḥîṭ**, I. Bas, (Thk: Komisyon, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1993/1413, I, 148-149. en-Naḥḥâs, Ebû Ca'fer 'Aḥmed b. Muḥammed b. 'İsmâ'il (ö. 338/949); **'İ'râbu'l-Ḳur'ân**, (Thk: Züheyr Gâzi Zâhid), II. Bas, 'Âlemü'l-Kutub, Yrs., 1985, I, 175-176. en-Naḥḥâs, bu eserinde, el-'Ahfeş'in bu kelimeyi hem hal olarak hem de istisnâ olarak okunabileceğini söylediğiyle alakalı bir bilgiye yer vermektedir. en-Naḥḥâs verdiği bu bilgiyle alakalı herhangi bir dipnot yazmamıştır. Bununla beraber el-'Ahfeş'in elimizdeki bu eserinde el-'Ahfeş, bu kelimenin bu âyette sadece hal olarak mansub olduğunu söylemektedir.

¹⁹³ Burada kastedilen istisnâ, müstesnâ ile müstesnâ minh ayrı cinsten olduğu için **“munkatı istisnâ”** dır. Bu konumdaki müstesnâ ise cümle olumlu da olsa olumsuz da olsa daima mansubdur.

¹⁹⁴ Burada kastedilen istisnâ, müstesnâ ile müstesnâ minh aynı cinsten olduğu için **“muttasıl istisnâ”** dır. Bu konumdaki müstesnâ ise cümle olumlu ise mansub olur; cümle olumsuz ise ya mansub olur ya da müstesnâ minhten bedel olarak okunur.

halinde kesralı okunur. Bununla beraber, eğer istenirse غَيْرٌ kelimesi hal olarak da okunabilir. Çünkü غَيْرٌ kelimesi nekra, öncesinde geçen kelime ise marifedir. Âyette geçen ism-i mevsûl şahıs anlamı ifade ettiği için غَيْرٌ kelimesi ona tabi olarak mecrur yapılmıştır. Fakat el-'Aḥfeş, غَيْرٌ kelimesinin mecrur olmasını ism-i mevsûle sıfat olması yönüyle değil de bedel olması yönüyle uygun olacağı görüşündedir. Şu âyeti de: بِالنَّاصِيَةِ نَاصِيَةً كَازِبَةٍ: “(Biz sürükleyeceğiz) o alnı! Yalancı alnı” [Alak 96: 15-16] delil olarak gösterir.¹⁹⁵ el-Ferrâ'ya göre غَيْرٌ kelimesi إِلاّ yerine kullanıldığında kendisinden öncesine sıfat olabildiği gibi إِلاّ dan sonra gelen kelimenin aldığı i'râbı da alabilir. هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرُ اللَّهِ “Allâh'tan başka bir yaratıcı mı var?” [Fâtır 35: 3] âyetinde geçen غَيْرٌ kelimesi merfu olduğu gibi mecrur da olabilir.¹⁹⁶ el-Ferrâ' ayrıca غَيْرٌ kelimesinin لاّ mânâsında kullanıldığında, غَيْرٌ kelimesinin mansub olacağını ifade eder.¹⁹⁷

لاّ يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولَى الضَّرَرِ “Mü'minlerden özür sahibi olmaksızın oturanlar eşit olmazlar” [Nisâ 4: 95] âyetinde geçen غَيْرٌ kelimesi الْقَاعِدُونَ kelimesinin sıfatı olarak merfudur, aynı şekilde الْمُؤْمِنِينَ kelimesinin sıfatı olarak da mecrur olabilir. Ancak el-'Aḥfeş'e göre munkatı müstesnâ, munkatı olarak mansub da olabilir. el-'Aḥfeş, غَيْرُ أُولَى الضَّرَرِ âyetinin الْقَاعِدُونَ لاّ يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ âyetinden sonra nazil olduğu bilgisinin kendisine ulaştığını, ancak bu istisnânın, kendisiyle cihada çıkmaya güç yetiremeyen bir topluluğun kastedildiği bir istisnâ olduğunu söyler.¹⁹⁸

Fâilden sonra gelen mef'ûlün mansub olması gibi istisnâ da mansubdur.¹⁹⁹ el-'Aḥfeş, إِبْلِيسَ فَسَجَدُوا إِلاّ إِبْلِيسَ “İblis müstesna hepsi secde ettiler” [Bakara 2: 34] âyetindeki إِبْلِيسَ

¹⁹⁵ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 17-18.

¹⁹⁶ el-Ferrâ', **Me'âni'l-Ḳur'ân**, I, 366.

¹⁹⁷ el-Ferrâ', **Me'âni'l-Ḳur'ân**, I, 298.

¹⁹⁸ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 264-265.

¹⁹⁹ İstisnânın mansub olmasıyla alakalı Basra ve Kûfe ekolleri arasında şu tartışmalar yapılmıştır. Kûfeliler, قام القوم إلا زيدا “Zeyd hariç kavim kalktı” ve benzeri cümlelerde müstesnayı nasbeden âmil konusunda kendi aralarında da ihtilafa düşmüşlerdir. Kûfeliler arasında meşhur olan görüşe göre müstesnayı nasbeden âmil لاّ nın kendisidir. Basralılardan, Ebû'l-'Abbâs, Muḥammed bin Yezîd el-Müberred ve Ebû İshâk ez-Zeccâc da müstesnayı nasbeden âmilin لاّ olduğu görüşündedirlerdir. el-Ferrâ' ise لاّ edatının انْ edatının tahfif edilip لا ile idğam edildiğini, bundan dolayı da müstesnayı nasbeden âmilin انْ olduğunu söyler. Basralılar ise müstesnayı nasbeden âmilin, لاّ vasıtasıyla fiil ya da fiilin mânâsı olduğunu söylerler. Bu konuyla alakalı detaylı bilgi için Bkz., İbnü'l-Enbârî, **El-İnşâf fi mesâilil-hilâf beyne'n-naḥviyyîn el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn**, s. 260-263; el-Müberred, **Mukteḍab**. IV, 389-390; el-Enbârî, **Esrâru'l-'Arabiyye**, s. 207; es-Suyûtî, **Hem'ul-hevâmi' fi şerhi cem'i'l-cevâmi'**, II, 184-185; el-Eşmûnî, **Şerhu'l-Eşmûnî 'alâ elfiyeti ibni Mâlik**, Thk: Muḥammed Muḥyiddîn 'Abdülhamîd, I. Bas, Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrût 1955, s. 227; Muhtar, **Tarîhu'n-nahvi'l-'Arabî fi'l-Meşrik ve'l-Mağrib**, s. 101.

kelimesinin istisnâ olduğu için mansub olduğu görüşündedir.²⁰⁰ Ona göre âyetteki fiil, إِبْلِيسَ kelimesini bırakıp *vâvu'l-cemââ* ile meşgul olmuştur. Bu durumda fiilin etkisi sadece *vâvu'l-cemââyı* kapsayanları içine almış, bu etki إِبْلِيسَ kelimesinin dışında kalmıştır. Bu durum şu örnekte olduğu gibidir: جَاءَ الْقَوْمُ إِلَّا زَيْدًا bu cümlede fiil الْقَوْمُ kelimesine has kılınp onunla meşgul olmuş. الْقَوْمُ kelimesinden sonra da başka bir kelime geldiği için, زَيْدًا kelimesi fâilden sonra gelen mef'ûlün gelmesine benzetilerek mansub kabul edilebilir. Çünkü fiil ve fâilden oluşan cümlede de fiil fâille meşgul olduğundan mef'ûl mansub olur.²⁰¹

el-'Aḥfeş, *munkatı istisnânın*²⁰² mansub olduğunu ve bu istisnâ çeşidinde kullanılan istisnâ edatının لَكِنْ anlamında olduğunu söyler. Ona göre, وَمِنْهُمْ أُمِّيُونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيَّ, “*Bunların bir de ümmî kısmı vardır, kitabı, kitabeti bilmezler, ancak bir takım kuruntu yığıını ümniyyeler kurarlar*” [Bakara 2: 78] âyetinde geçen أَمَانِيَّ kelimesi cümlenin evvelinden bağımsız bir istisnâ (*munkatı istisnâ*) olduğu için mansubdur. Âyette geçen إِلَّا edatı da لَكِنْ anlamındadır. Cümle sanki لَكِنْ أَمَانِيَّ ya da لَكِنَّهُمْ يَتَمَنُونَ şeklidir. Bu âyetteki istisnâ edatını لَكِنْ ile tefsîr etmesinin sebebi ise, أَمَانِيَّ kelimesinin cümlenin evvelinden bağımsız olduğunu (*munkatı istisnâ*) açıklamak içindir. Çünkü bir cümlede لَكِنْ denildiği zaman لَكِنْ edatından sonra gelen kelimelerin önceki cümleden mana olarak tersi olduğu anlaşılır. Kur'ân'da bununla ilgili pek çok örnek vardır: وَمَا لِأَحَدٍ عِنْدَهُ مِنْ نِعْمَةٍ تُجْزَى إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ “*Ve onun yanında, hiç kimsenin karşılık verilecek bir nimeti yoktur (o, verdiği kendisine yapılan bir iyiliğin karşılığı olarak değil) yalnız yüce Rabbinin rızası için verir.*” [Leyl 92: 19-20],²⁰³ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ “*O hususta bir bilgileri yoktur. Ancak zanna uyuyorlar.*” [Nisâ 4: 157], قُلُوبًا كَانَتْ مِنَ الْقُرُونِ مِنْ قَبْلِكُمْ أُولُوا بَقِيَّةً يَنْهَوْنَ عَنِ الْفَسَادِ فِي الْأَرْضِ إِلَّا قَلِيلًا “*Sizden önceki asırlarda yeryüzünde (insanları) bozgunculuktan alıkoyacak faziletli*

²⁰⁰ el-'Aḥfeş'in burada kastettiği istisnâ çeşidi “*tam istisnâ*”dır. Yani, bir cümlede müstesnâ minh varsa ve cümle olumlu ise müstesnâ olan kelime mansub mansubdur. Bu istisnâ çeşidine ayrıca, müstesnâ ile müstesnâ minh ayrı cinsten olduğu için “*munkatı istisnâ*” da denir. Bkz., Ḥasen, ‘Abbâs, **en-Naḥvu'l-vâfi**, III. Bas, Dâru'l-Me'ârif, Mısır, Trs, II, 315-316.

²⁰¹ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 64.

²⁰² el-'Aḥfeş, *munkatı İstisnâ* yerine kendine özgü “*إِسْتِثْنَاءٌ خَارِجٌ*”, “*مُسْتَنْثَى لَيْسَ مِنْ أَوَّلِ الْكَلَامِ*”, “*خَارِجاً مِنْ أَوَّلِ الْكَلَامِ*”, “*مُسْتَنْثَى لَيْسَ مِنْ أَوَّلِ الْكَلَامِ*”, vb tabirlerini kullanmaktadır. Bkz., I, 122,123, 190, 217, 229, 264, 265, II, 407, 439, 458, 472, 480, 510, 541.

²⁰³ el-Ferrâ' da لِ edatının لَكِنْ mânâsında kullanıldığını ifade eder ve el-'Aḥfeş'in yukarıda verdiği [Leyl 92: 19-20] âyetini delil getirir. Bkz.,el-Ferrâ', **Me'âni'l-Ḳur'ân**, III, 272.

kimseler bulunsaydı ya! Ancak (onlardan, yalnızca kurtardığımız) pek az kimselerden başka yok” [Hûd 11: 116], bu âyetlerdeki istisnâ edatları لَكِنْ anlamındadır.²⁰⁴

Munkatî istisnâ yapısında müstesnâ mansub olur ancak, müstesnânın merfu olması da mümkündür. فَلَوْلَا كَانَتْ قَرِيَّةٌ أَمْنَتْ فَتَفَعَّلَهَا إِيمَانُهَا إِلَّا قَوْمٌ يُؤُسُّ “Hiçbir şehir ahalisi yoktur ki, (yeis halinde) imân etmiş olsun da bu imânı ona faide versin. Yûnus kavmi ise müstesna” [Yûnus 10: 98] bu âyette geçen istisnâ edatı لَكِنْ anlamına geldiğinden buradaki قَوْمٌ يُؤُسُّ إِلَّا قَوْمٌ يُؤُسُّ لَكِنْ قَوْمٌ يُؤُسُّ anlamındadır. Ancak, âyette müstesnâ olan قَوْمٌ kelimesi merfu da olabilir, bu durumda istisnâ edatı ve sonrası غَيْرٌ gibi sıfat konumunda olmuş olur.²⁰⁵ Sanki âyet اَيُّهَا قَوْمٌ يُؤُسُّ لَكِنْ قَوْمٌ يُؤُسُّ غَيْرُ قَرِيَّةٌ أَمْنَتْ فَهَلَّا كَانَتْ قَرِيَّةٌ أَمْنَتْ غَيْرُ قَرِيَّةٌ قَوْمٌ يُؤُسُّ لَوْ كَانَ “Yerde ve gökte Allâh’tan başka ilâhlar olsa idi ikisi de fâsid olmuş gitmişti” [Enbiyâ 21: 22]. Bu âyette geçen اِلَّا اللهُ yapısı sıfattır. Eğer sıfat olmasaydı nasb olurdu. Çünkü buradaki müstesnâ mukaddem müstesnâdır²⁰⁶ ve bu müstesnânın cümleden çıkarılması da caizdir.²⁰⁷ el-’Aḥfeş, bütün mukaddem müstesnâların cümleden çıkarılmasını caiz görür. Mukaddem müstesnânın mansub oluşuna gelince, bu durumda müstesnânın cümleden çıkarılması caiz olabilir. Eğer لَوْ كَانَ فِيهِمَا إِلَهَةٌ إِلَّا اللهُ لَفَسَدَتَا [Enbiyâ 21: 22] âyeti لَوْ كَانَ فِيهِمَا إِلَهَةٌ لَوْ كَانَ فِيهِمَا إِلَهَةٌ لَفَسَدَتَا şeklinde okunsa caizdir. Aynı şekilde cümleden düşürülen müstesnânın mansub olması da caizdir. Bu husus şu cümlede مَا رَبِّي أَحَدٌ إِلَّا زَيْدًا مِثْلَكَ şeklinde ifade edilmiştir. Müellif, mukaddem müstesnâda, müstesnânın, müstesnâ minhin sıfatı olarak merfu olabileceğini ise şiirden delille gösterir:

أُنِيخَتْ فَأَلْقَتْ بِلْدَةٍ فَوْقَ بِلْدَةٍ قَلِيلٌ بِهَا الْأَصْوَاتُ إِلَّا بُعَامُهَا

“Develer ihtırıldı (çökertildi), belde sarsıldı (develerin çökerken ayak seslerinden). Orada sesler azdır (duyulmaz), sadece (korkudan) (develerin) fisıltısı (duyulur.)”²⁰⁸

²⁰⁴ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 122-123. Ayrıca el-’Aḥfeş’in bu konyla alakalı verdiği örnekler için Bkz., I, 190, 230, II, 407,411, 458, 472.

²⁰⁵ Biindiği üzere istisnâ edatlarından olan غَيْرٌ ve سِوَى kelimeleri nekra olduklarında istisnâ edatı olmaktan çıkar ve kendilerinden önce gelen nekre kelimenin sıfatı olurlar. Müellif de burada bunu kastetmektedir.

²⁰⁶ el-’Aḥfeş burada مُسْتَسْنَى مُقَدَّم adında yeni bir tabir kullanmaktadır. Bu konumda müstesnâ olan kelimenin cümleden çıkarılmasının caiz olduğunu söylemektedir. Ancak biz nahiv kitaplarında yaptığımız araştırma da bu tabirle ifade edilen bir müstesnâ çeşidine rastlamadık. Ayrıca nahiv kitaplarında müstesnâ olan kelimenin hafzedilişiyle alakalı bir istisnâ çeşidi de yer almamaktadır.

²⁰⁷ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 123.

²⁰⁸ es-Sicistânî, Ebû Hâtim (ö. 248/862), **el-Farḳ**, (Thk: Hâtim Şâlih ed-Dâmin), Mecelletu’l-Mecma’il-’İlmî el-’Irâkî, Yrs, 1406/1986, I, 233; İbn Sirâc, Ebû Bekir Muḥammed (ö. 316/895), **el-’Usûl fi’n-nahv**, (Thk: ‘Abdulhüseyn el-Fetelî), Muessesetu’r-Risâle, Beyrût, Trs, I, 286; el-Ezdî, Ebû ‘Ali el-Ḥasen (ö. 463/1071), **el-’Umde fi meḥâsini’ş-şî’ri ve ’âdâbih**, V. Bas, (Thk: Muḥammed Muḥyiddîn

Bu şiirde بُعَاْمٌ sıfat olarak kullanılmıştır. Aynı durum, Hađrâmi b. Âmir el-Esedi (ö. 126/744)'nin şu beytinde geçmektedir.

وَكُلُّ أَخٍ مُفَارِقُهُ أَخُوهُ لَعَمْرُ أَبِيكَ إِلَّا الْفَرَقْدَانِ

“Babanın ömrüne yemin olsun ki her kardeş, kardeşinden ayrılacaktır. Ancak Ferkadân (denilen iki yıldız) bundan müstesnâdır.”²⁰⁹

Bu şiirdeki müstesnâ olan الْفَرَقْدَانِ kelimesi de أَخُوهُ kelimesinin sıfatı olarak merfu olmuştur.²¹⁰

el-'Ahfeş, bu izahlardan sonra tekrar لكن anlamındaki mansub olan istisnânın kullanımıyla alakalı âyet ve şiirlerden delil getirerek açıklamalarda bulunur. el-'Ahfeş'in bu açıklamaları bize, müstesnâ mukaddem ile munkatı istisnânın farklı olduğu fikrini vermektedir.

C. İSİM

1. Müzekker-Müennes

el-'Ahfeş, bütün müennes kelimelerde fiili ile arasına fâsıla girdiğinde fiilin müzekker olmasının güzel olduğunu ancak, insanlarda çirkin olduğunu çünkü akıllıların fiili daha çok hak ettiğini söyler ve örnek olarak şu ayeti istişhâd eder: وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ “Hiç kimseden (Allâh izin vermedikçe) şefaât kabul olunmaz” [Bakara 2: 48].²¹¹ el-'Ahfeş, cansız varlıklarla akıllı varlıklar arasındaki ayrımı göstermek için kullanılan bu müennes kullanımına تَأْنِيْتُ الْفَصْلِ “ayırma müennesi” tabirini kullanır. Yani iki mânâ arasındaki ayrımı göstermek için kullanır. el-'Ahfeş'e göre akılsız olan “الأَرْضُ”, “جَدَارٌ” gibi bütün

'Abdulhamîd), Dâru'l-Cil, Yrs, 1401/1981, I, 321; et-Tebrîzî, Ebû Zekeriyâ (ö. 502/1109), **Şerhu'l-kaşâ'idi'l-aşr**, İdâratu't-Tabâ'ati'l-Münîra, Yrs, 1352, I, 76; İbn Hişâm, 'Abdillâh b. Yûsuf b. 'Aḥmed (ö.761/1360), **Muğni'l-lebîb an kutubi'l-e'ârîb**, VI. Bas, (Thk: Mâzin el-Mubârek, Muḥammed 'Ali Ḥamdullâh), Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1985, I, 100; ez-Zebîdî, **Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kaşûs**, (Thk: Heyet), Dâru'l-Hidâye, Yrs, Trs, VII, 445.

²⁰⁹ ez-Zeccâc, **Me'âni'l-Ḳur'ân ve 'i'râbuh**, III, 377; el-Begavî, Ebû Muḥammed el-Hüseyn b. Mes'ûd (ö. 510/1116), **Me'âlimu't-tenzîl fi tefsîri'l-Ḳur'ân**, IV. Bas, Dâru't-Tayyibe, Yrs, 1417/1997, I, 166; ez-Zerkeşî, Bedruddîn Muḥammed b. Bahâdır b. 'Abdillâh (ö. 794/1392), **Ma'nâ lâ ilâhe illallâh**, III. Bas, Dâru'l-'Îtisâm, Kâhire, 1405/1985, I, 77; el-Enbârî, **el-Mevsû'atu'l-Ḳur'âniyye**, 4, 331; el-'Âlûsî, Şihâbuddîn Maḥmûd b. 'Abdillâh (ö. 1270/1854), **Rûḥu'l-me'ânî**, I. Bas, (Thk: 'Ali 'Abdulbârî 'Atiyye), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1415, I, 562.

²¹⁰ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 123-124.

²¹¹ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 95.

varlıklar arasında, akıllı olan “الرَّجُلُ” ve “الْمَرْأَةُ” arasında olan mânâ ilişkisi vardır. Bu nedenle bütün akılsızlar mânâ yönüyle aynıdır. Bütün akıllılar ise mânâ yönüyle “الرَّجُلُ” ve “الْمَرْأَةُ” gibidir. İşte bu nedenle, رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ, “Onları bana secde ederlerken gördüm” [Yûsuf 12: 4], لَا يُؤْخَذُ مِنْكُمْ, “Kendilerinin ihtiyacı olsa bile” [Haşr 59: 9], وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ, “(Artık bugün) sizden fidye kabul edilmez” [Hadîd 57: 15], âyetlerinde olduğu gibi fiil ile fâil arasına fâsıla girdiğinde akılsız varlıklarda fiilin müzekker olması, akıllı varlıklarda ise ismin durumuna göre fiilin müennes ya da müzekker olması daha uygundur. Ancak, حَضَرَ الْقَاضِيَ امْرَأَةً örneğinde olduğu gibi akıllı varlıklarda da araya fâsıla girdiğinde fiilin müzekker kullanımın olduğunu söyleyenler olmuştur. Çoğullarda ise fiiller, müzekker de müennes de gelebilir, çünkü buralarda kullanılan müenneslik, mânâ farkını göstermek için kullanılan “ayırma müennesi” mânâsında olmayıp, هِيَ الرَّجَالُ وَ هِيَ الْقَوْمُ örneğinde olduğu gibi cem’ilik müennesidir. Bu örneklerdeki müennesler, müzekker gibidir. Ayırmak için değildir. Ayırmak için kullanıldığında ذَهَبَ الرَّجُلُ وَ ذَهَبَتِ الْمَرْأَةُ şeklinde fiilleri duruma göre müennes ve müzekker kullanırsın. Ancak çoğullarda ذَهَبَ الرَّجَالُ وَ ذَهَبَتِ النِّسَاءُ ve ذَهَبَ الرَّجَالُ وَ ذَهَبَتِ النِّسَاءُ örneğinde olduğu gibi isim çoğul olduğunda fiili müzekker de müennes de kullanabilirsin. “Nuh kavmi, gönderilen peygamberleri yalanladı” [Şuarâ 26: 105], كَذَّبَتْ قَوْمَ نُوحٍ الْمُرْسَلِينَ “Kavmin o (Kur’ân’ı) yalanladı” [En’âm 6: 66] âyetlerinde de bu şekilde kullanılmıştır. ’Ahtal’in (ö. 92/710) şu beytinde de aynı kullanıma örnek vardır:

فَمَا تَرَكَتْ قَوْمِي لِقَوْمِكَ حَيَّةً تَقَلَّبُ فِي بَحْرِ وَلَا بَلَدٍ قَفْرٍ

“Benim kavmim, senin kavmine, savaştan sonra hiç bir canlı bırakmaz denizde ve karada gezen. (Yani olumlu bir şey bırakmaz.)”²¹²

قَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ “Kendilerine açık deliller gelmiş” [Âli İmrân 3: 86], وَ جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ “Şehirde bir takım kadınlar dediler” [Yûsuf 12: 30] âyetlerinde de olduğu gibi akıllı çoğullarda fiil müzekker de müennes de gelebilir.²¹³ Ancak akılsız çoğullarda fiillerin müzekker gelmesi çirkin olur, akıllılarda daha güzel olur. Çünkü insanlar dışındaki bütün çoğullar müennes kabul edilir. هِيَ الْحَمِيرُ örneğinde هُمْ kullanılmamıştır. Ancak أُولَئِكَ الْحَمِيرُ

²¹² Şarafuddîn, el-Mevsû’atu’l-Ḳur’âniyye, I, 177;

²¹³ el-’Aḥfeş, aynı şekilde وَيَوْمَ يَأْتِيهِمُ الْأَشْهُادُ [Mü’min 40: 51] âyetinde geçen fiilin “تَقَوْمٌ” şeklinde müennes olarak okunmasının caiz olduğunu söyler. Çünkü müzekker ve müennes bütün akıllı çoğulların fiillerinin müzekker ya da müennes gelmesi caizdir der. el-’Aḥfeş, a.g.e., II, 502; en-Naḥḥâs, ’İrâbu’l-Ḳur’ân, (Thk: Züheyr Gâzî Zâhid), IV,38.

şeklinde kullanılmaktadır. Çünkü buradaki أَوْلِيكَ hem müennes hem de müzekker kabul edilmektedir.²¹⁴

وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي
ağaçlardan ve insanların kuracakları kovanlardan) kendine (evler) edin” [Nahl 16: 68] âyetinde النَّحْلُ kelimesi Hicaz ehline göre müennes kabul edilmektedir. Bazıları da هُوَ النَّحْلُ şeklinde müzekker okurlar. Bu nedenle tekili ile arasında sadece ”الهَاءُ” farkı bulunan ”الْبُرِّ وَ الشَّعِيرُ” gibi²¹⁵ bütün çoğullar Hicazlılara göre müennesdir. Ancak el-’Ahfeş’e göre bu kelimeler müzekkerdir.²¹⁶

Müennes bir kelimeye muzaaf olan müzekker bir ismin fiili de müennes gelebilir. وَلَوْ جَاءَتْهُمْ كُلُّ آيَةٍ fiilinin müennes gelmesinin sebebi, müennes olan bir kelimeye muzaaf olmasıdır.²¹⁷ el-Ferrâ’ da müennes bir kelimeye muzaaf olan kelimenin müennes kabul edildiğini bildirir ve ”يَا بَدْرُ مَا سَمِعْتُمُ النَّاسَ يَلْعَنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَيْكَ مِنْ لَدُنْ رَبِّكَ وَقَالُوا بِالْبُاطِلِ آيَاتٍ” [Lokman 31: 16] âyetini örnek gösterir.²¹⁸

Bazı kelimeler müenneslik alâmeti taşımalarına rağmen, müzekker anlamında olduğu için bu kelimeler de müzekker kabul edilir. وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُو الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينُ ”Eğer miras bölüşümü sırasında (pay sahibi olmayan) uzak akrabalar, yetimler ve yoksullar hazır bulunursa onlara da bir şeyler veriniz” [Nisâ 4: 8] âyetinde müennes olan ”الْقِسْمَةَ” kelimesinin mânâsı müzekker olan ”المِيرَاثُ وَالْمَالُ” miras ve mal mânâsında olduğu için müzekker kabul edilerek âyetin devamında kendisine dönen zamir ”مِنْهُ” şeklinde müzekker olmuştur. ”وَأَنْتَيْنَا الْإِنجِيلَ فِيهِ هُدًى وَنُورٌ” [Mâide 5: 46] âyetindeki الْإِنجِيلَ kelimesini ise bazıları müennes olarak ”هِيَ الْإِنجِيلُ” şeklinde, bazıları da müzekker olarak ”هُوَ الْإِنجِيلُ” şeklinde okur. Ancak

²¹⁴ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 95-96.

²¹⁵ Burada kastedilen çoğul cins isimlerdir. el-’Ahfeş, çoğul cins isimleri ifade ederken ”جَمْعٌ لَيْسَ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ” ”وَاحِدَةٌ إِلَى الْهَاءِ” çoğulu ile tekili arasında sadece hâ (müenneslik tâsı, el-’Ahfeş, müenneslik tâsı olan ”ة” harfini tabir ederken, ”هَاءُ التَّأْنِيثِ” müenneslik hâsı, tabirini kullanmaktadır. Bu tabir için, Bkz., el-’Ahfeş, a.g.e., I, 79, 177, 355) harfi bulunan çoğullar, tabirini kullanmaktadır.(Bkz., el-’Ahfeş, a.g.e., II, 417.) Zira bu isimler çoğul mânâsı verirler ve bunların tekileri de sonlarına ”ة” harfi getirilerek شَجْرٌ/شَجَرَةٌ gibi yapılırlar.

²¹⁶ el-’Ahfeş, a.g.e., II, 417. el-’Ahfeş, burada kendi görüşünü belirtmemektedir. Ancak, Nahhâs, bu âyetle ilgili kaynak vermeksizin el-’Ahfeş’in bu tarz kelimeleri müzekker olarak kabul ettiğini söylemektedir. Bkz., en-Nahhâs, ’İ’râbu’l-’Kur’ân, II, 402.

²¹⁷ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 378.

²¹⁸ el-Ferrâ’, Me’âni’l-’Kur’ân, I, 187.

bu kelime mânâ olarak müzekker olduğu için bu âyette de kendisinden sonra dönen zamir müzekker olarak gelmiştir.²¹⁹

“Baş üstüne derler, fakat senin yanından çıktıklarında, içlerinden bir takımı, geceleyin senin dediklerinden başka bir şey kurarlar” [Nisâ 4: 81] âyetinde geçen طَائِفَةٌ kelimesinin fiilinin müzekker gelmesinin sebebi de bu kelimenin, رَجَالٌ mânâsında olmasındandır. “Eğer içinizden bir grup (benimle gönderilene inanır)” [A’râf 7: 87] âyetinde de aynı durum söz konusudur.²²⁰ Aynı şekilde وَجَاءَتْ سَيَّارَةٌ فَأَرْسَلُوا وَارِدَهُمْ “Bir kervan geldi, sucularını (su almaya) gönderdiler” [Yûsuf 12: 19] âyetinde de سَيَّارَةٌ kelimesi “الرَّجَالُ” mânâsında olduğundan öncesindeki fiili müennes gelmesine rağmen sonrasındaki fiili müzekker gelmiştir.²²¹

“Şüphe yok ki, Allâh'ın rahmeti, iyilik yapanlara yakındır” [A’râf 7: 56], âyetinde “قَرِيبٌ” kelimesi müennes olan “الرَّحْمَةُ” kelimesinin sıfatı olarak müzekker gelmiştir. Araplar’da, “رِيحٌ حَرِيْقٌ مِلْحَفَةٌ جَدِيدٌ شَاةٌ سَدِيسٌ” gibi benzer kullanımlar vardır. Bu âyette “الرَّحْمَةُ” kelimesi “المَطْرُ” ve benzeri bir mânâyâ tefsîr edildiğinden “قَرِيبٌ” kelimesi müzekker olarak kullanılmıştır. “Eğer içinizden bir grup (benimle gönderilene) inanır” [A’râf 7: 87] âyetinde طَائِفَةٌ kelimesi müzekker kabul edilmiştir. Çünkü, bu kelime ile müzekker olan “النَّاسُ” kelimesi kastedilmiştir. Bu nedenle bazı müennes kelimeler istendiğinde müzekker olarak kabul edilirler.²²² Örneğin الأَنْعَامُ kelimesi, وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ “Gerçekten süt veren hayvanlarda da size bir ibret vardır. Size onların karınlarındaki.... içirmekteyiz” [Nahl 16: 66] âyeti ile وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهَا “Hayvanlarda da sizin için elbette ibretler vardır. Onların karınlarındakilerden size içiririz” [Mü’minûn 23: 21] âyetinde müzekker ve müennes olarak kullanılmıştır. Çünkü bu kelimeye hem müzekker hem de müennes zamir râci olmuştur.²²³

el-’Aḥfeş, bazı kelimeleri de kendilerinde müenneslik alâmeti bulunmamasına rağmen çoğul anlam ifade ettikleri için müennes kabul etmiştir. “Her

²¹⁹ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 282.

²²⁰ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 262

²²¹ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 396.

²²² el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 327.

²²³ el-’Aḥfeş, a.g.e., II, 513

ümme kendi peygamberlerini yakalamaya kalkıştı” [Mü’min 40: 5] âyetinde müzekker olan كُلُّ kelimesi çoğul ifade ettiği için fiili müennes olarak gelmiştir.²²⁴

Arapça’da bazı kelimeler hem erkek hem de dişi için kullanılmaktadır. ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ “Sekiz eş yarattı” [En’âm 6: 143] âyetinde أَزْوَاجٍ lafzının bütün tekilleri زَوْجٌ şeklinde gelir. İkili ise, هَذَا زَوْجَانِ şeklinde gelir. وَ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ “Biz herşeyden iki çift yarattık” [Zariyat 51 : 49] âyetinde de aynı şekilde kullanılmıştır. Kadınlar için هِيَ زَوْجٌ وَ هِيَ زَوْجَةٌ ’ şeklinde kullanılır. وَ هُوَ زَوْجُهَا şeklinde kullanılır. “eşini bırakma” [Ahzab 33: 37] âyetinde زَوْجٌ kelimesi kadın mânâsında kullanılmıştır. ’Ahtal (ö. 92/710)’ın aşağıdaki beyitinde olduğu gibi, bu kelimenin müennesinin الزَّوْجَةُ olduğunu söyleyenler de vardır.

زَوْجَةٌ أَشْمَطُ مَرْهُوبٍ بَوَادِرُهُ قَدْ صَارَ فِي رَأْسِهِ التَّخْوِيسُ وَ النَّزَعُ

“Yaşlı, başı beyaz ve siyah karışık bir kadının heybetinden korkulur. (Bakınca irkilirsin) Onun başında kellik ve alnı açıklık (kısmi kellik) vardır. (çirkinlik alâmetleri vardır).”²²⁵

زَوْجٌ kelimesinin هُمَا زَوْجٌ şeklinde ikil için de kullanıldığı söylenmektedir. Lebîd (ö. 35-38/655-659)’ın şu beyitinde olduğu gibi.²²⁶

مِنْ كُلِّ مَخْفُوفٍ يُظَلُّ عَصِيَّةً زَوْجٌ عَلَيْهِ كِلَّةٌ وَ قِرَامَهَا

“(şapka ve takke gibi şeylerle başı örten kişi hakkında)

Her türlü kapalı şeyden başını örtüyor, başında şapka ve bez (şapkanın hammaddesi) olan kişi.”²²⁷

كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا “Herkes kendi nefsinin kurtarmak için mücadele ederek (gelir)” [Nahl 16: 111] âyetinde geçen “نَفْسٌ” kelimesi burada müennes olarak kullanılmıştır. Çünkü

²²⁴ el-’Ahfeş, a.g.e., II, 498.

²²⁵ el-Fârisî, el-**Hucce li’l-kurrâ es-seb’a**, IV, 325; İbn Sîde, el-**Muḥaşşaş**, I, 357; İbn Manzûr, **Lisânu’l-’Arap**, VII, 34.

²²⁶ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 315.

²²⁷ Lebîd, b. Rabîa el-’Âmirî(ö. 35-38/655-659); **Divanu Lebîd b. Rabî’a**, I. Bas, Dâru’l-Ma’rife, Beyrût, 1425/2004, s. 108; et-Ṭaberî, **Câmi’u’l-beyân fi te’vîli’l-Ḳur’ân**, I. Bas, (Thk: ‘Ahmed Muhammed Şâkir), Muessetü’r-Risâle, Yrs, 1420/2000, XII, 174; İbn ‘Atiyye, el-**Muḥarraru’l-vecîz fi tefsîri’l-kitâbi’l-’azîz**, III, 171; eş-Şinķîti, Muhammed Emîn (ö. 1393/1973), **Edvâ’ül-Beyân fi ’İdâhi’l-Ḳur’ân bi’l-Ḳur’ân**, Dâru’l-Fikr, Beyrût, 1415/1995, II, 307; Dervîş, **’Îrâbu’l-Ḳur’ân ve beyânuhû**, IV, 355.

bu kelime *مَا جَاءَنِي نَفْسٌ وَاحِدَةٌ، وَمَا جَاءَنِي نَفْسٌ وَاحِدٌ* cümlelerinde olduğu gibi, hem müzekker hem de müennes olarak kullanılmaktadır.²²⁸

Arapça'da bazı eşyalar müzekker bazıları da müennes kabul edilirler. Örneğin "الدَّار" kelimesi müennes, "الحَائِطُ" kelimesi müzekker kabul edilmektedir.²²⁹

el-'Aḥfeş'e göre akılsız çoğul varlıklar konuşurduklarında ve itaat ettiklerinde akıllılar gibi kabul edilir. Bu nedenle de müzekker sayılır. *“يَأْيُهَا التَّمَلُّ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ Ey karıncalar! Haydi, yuvalarınıza girin.”* [Neml 27: 18] âyetinde التَّمَلُّ kelimesi akılsız çoğul olmasına rağmen konuşurduğundan müzekker kabul edilmiş ve kendisinden sonra gelen fiil müzekker çoğul kullanılmıştır.²³⁰ *“Sorun bakalım onlara, eğer konuşabiliyorlarsa!”* [Enbiyâ 21: 63] âyetinin öncesinde geçen الأصنام "putlar" [Enbiyâ 21: 57] kelimesi akılsız çoğul olmasına rağmen müzekker kabul edilmiştir.²³¹

“Her biri bir yöredekilerdir, sağa sola döner, dolaşır” [Nahl 16: 48]²³² âyeti, *“كلُّ فِي فَلَكٍ يَسْبُحُونَ”* [Enbiyâ 21: 33]²³³ âyetindeki akılsız kelimeler, akıllı varlıklar gibi itaat ettikleri için müzekker kabul edilmişler ve fiilleri de müzekker kullanılmıştır.

2.Müfred-Müsennâ-Cemi

el-'Aḥfeş, bazı lafızların tekil olmasına rağmen çoğul mânâsında kullanıldığını söyler.²³⁴ "السَّمْعُ" kelimesi tekil bir kelime olmasına rağmen çoğul anlamında da kullanılmıştır. *“Şayet Allâh, dileyseydi onların işitmelerini giderirdi”* [Bakara 2: 20], ve *“Allâh onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir”* [Bakara 2: 7] âyetlerinde geçen "السَّمْعُ" kelimesi çoğul anlamında kullanılmıştır.²³⁵ Aynı şekilde الإنسان "insan" kelimesi de tekil olmasına rağmen النَّاسُ "insanlar" anlamında kullanılmaktadır.²³⁶ وَيُنْشِئُ السَّحَابَ الثَّقَالَ "yağmur yüklü bulutları oluşturan odur" [Ra'd 13: 12] âyetindeki السَّحَابُ kelimesi de السَّحَابَاتُ anlamında

²²⁸ el-'Aḥfeş, a.g.e., II, 419. Ayrıca bu kelimelere örnek için Bkz., Me'âni'l-Ḳur'ân, II, 532.

²²⁹ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 345.

²³⁰ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 394.

²³¹ el-'Aḥfeş, a.g.e., II, 447

²³² el-'Aḥfeş, a.g.e., II, 416.

²³³ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 394.

²³⁴ el-'Aḥfeş, a.g.e., II, 518.

²³⁵ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 56.

²³⁶ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 54; II, 549.

kullanılmıştır.²³⁷ وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ [Bakara 2: 257] âyetinde الطَّاغُوتُ kelimesi lafız olarak tekil olmasına rağmen çoğul anlamında kullanılmıştır. Çoğulu ise الطَّوَائِثُ şeklindedir.²³⁸ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا “Onlar ne iyi arkadaşlardır” [Nisâ 4: 69] âyetinde de رَفِيقًا kelimesi “هُم لِي صَدِيقٌ” cümlesinde olduğu gibi lafzen tekil, mânâ yönüyle çoğuldur.²³⁹

Müellif, bazı çoğul isimler için “tekili olmayan çoğul”²⁴⁰ ifadesini kullanır. Bu kelimelerin tekillerinin olduğuyla alakalı rivâyetleri zikrettikten sonra kendisinin Araplardan bu kelimelerin tekillerinin kullanımlarıyla alakalı bir şey duymadığını bu nedenle de bu kelimelerin tekil mânâsında da kullanıldığını ifade eder. وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْعَمَامَ وَأَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّانَ وَالسَّلْوَى وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْعَمَامَ “ve sizi bulutla gölgeledik, size kudret helvası ve bildircin gönderdik” [Bakara 2: 57], âyetinde السَّلْوَى kelimesi çoğuldur, tekili duyulmamıştır, ancak tekili de çoğulu gibi السَّلْوَى şeklindedir. دَفْلَى , سُلامى , حُبَارَى ve شُكَاعَى²⁴¹ kelimelerinin de hem tekil hem de çoğulları aynı lafızlardır.²⁴² “Bu, eskilerin masallarından başka birşey değildir” [En’âm 6: 25] âyetinde أُسْطُورَةٌ أُسْطُورَةٌ kelimesinin tekilinin أُسْطُورَةٌ olduğunu söyleyenler vardır. Ancak, el-’Ahfeş’e göre bu kelime tekili olmayan çoğullardandır. عَبَادِيدُ امْدَاكِيرُ ve أَبَابِيلُ “Sürü sürü (kuşlar)” [Fil 105: 3] kelimelerinin de aynı şekilde tekileri yoktur. Ancak “أَبَابِيلُ” kelimesinin tekilinin “إِبْيَلُ”, “إِبُولُ” olduğunu söyleyenler olmuştur. Fakat el-’Ahfeş, bu kelimenin tekilini bilen hiçbir arap görmediğini zikreder. شِمَطَاطُ kelimesinin tekilinin ise الشَّمَاطِيطُ olduğunu iddia edenler vardır. Bu kelimelerin hepsinin tekili vardır ancak, tekileri kullanılmaz ve onlarla konuşulmaz. el-’Ahfeş, fasih konuşan Arapların “أَرْسَلَ إِبْلَهُ أَبَابِيلَ” şeklinde konuşmalarını işittiğini ve bu kelimenin çoğul anlamında kullanıldığını, tekiliyle konuşulmadığını söyler.²⁴³

²³⁷ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 112.

²³⁸ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 196.

²³⁹ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 261, Ayrıca müfred lafızların çoğul mânâsında kullanıldığı diğer örnekler için Bkz., a.g.e., I, 228; II, 457, 459; II, 503; II, 543; II, 546; II, 548; II, 416; II, 498; II, 518

²⁴⁰ Müellif, düzenli eril çoğul, düzenli dişil çoğul ve çoğul cins isimler dışındaki çoğul isimler için bir kaç farklı tabir kullanmaktadır. Tekili olmayan çoğullar anlamına gelen “الْجَمْعُ الَّذِي لَيْسَ لَهُ وَاحِدٌ”, “الْجَمْعُ الَّذِي لَيْسَ لَهُ وَاحِدٌ”, “الْجَمْعُ الَّذِي لَيْسَ لَهُ وَاحِدٌ”, “الْجَمْعُ الَّذِي لَيْسَ لَهُ وَاحِدٌ”, “الْجَمْعُ الَّذِي لَيْسَ لَهُ وَاحِدٌ”, “الْجَمْعُ الَّذِي لَيْسَ لَهُ وَاحِدٌ”, “الْجَمْعُ الَّذِي لَيْسَ لَهُ وَاحِدٌ”, “الْجَمْعُ الَّذِي لَيْسَ لَهُ وَاحِدٌ” gibi tabirler kullanmıştır. Bkz., el-’Ahfeş, a.g.e., I, 296, 315, 396, II, 417, 466, 582.

²⁴¹ Ancak bu kelimelerden سُلامى nın çoğulu سَلَامِيَاتُ şeklinde ve حُبَارَى nın çoğulu حُبَارِيَاتُ şeklinde ve شُكَاعَى nın müfredinin de شُكَاعَاةُ şeklinde geldiğini söyleyenler vardır.

²⁴² el-’Ahfeş, a.g.e., I, 101-102.

²⁴³ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 296; Ayrıca Bkz., a.g.e., II, 441, 453, 542, 582.

وَنَحْنُ عُصْبَةٌ “Biz kuvvetli bir topluluk olduğumuz halde” [En’âm 6: 25] âyetinde الْعِصَابَةُ، الْعُصْبَةُ çoğuldur. Bu kelimenin الْقَوْمُ ve الرَّهْطُ kelimeleri gibi tekili yoktur.²⁴⁴ el-Ferrâ’ da, çoğul olan kelimelerin bazen tekil mânâda kullanıldığı söyler. رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً “Yarabbi! Bana kendi tarafından pek temiz bir zürriyet bağışla” [Âl-i İmrân 3: 38] âyette geçen ذُرِّيَّةً kelimesi çoğul olmasına rağmen tekil anlamında kullanılmıştır.²⁴⁵

el-’Ahfeş’ göre, bazı kelimeler tek bir lafızla tekil, ikil ve çoğul anlamında kullanılabilir. هَلُمَّ شُهَدَاءَكُمْ “Haydi! şahitlerinizi getirin” [En’âm 6: 150] âyetindeki هَلُمَّ kelimesi tekil, ikil ve çoğul olarak kullanılmaktadır.²⁴⁶

Yine, حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفَلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِم بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ “Hatta gemilerde bulduğunuz ve o gemiler, içindekilerle beraber hoş bir esinti ile akıp gittiklerinde” [Yûnus 10: 22] âyetinde الْفَلْكَ kelimesi sonrasında gelen وَجَرَيْنَ بِهِم kelimesinden anlaşıldığı üzere bu kelimenin çoğul mânâsında müennes olarak kullanıldığını, ancak bu kelimenin müfred müzekker olarak da kullanıldığını söyleyerek فِي الْفَلْكِ الْمَشْحُونِ “o dolu gemide” [Şuarâ 26: 19] âyetini delil getirmiştir.²⁴⁷

فَاتَّقُوا اللَّهَ وَلَا تُخْرُونَ فِي ضَيْفِي “Allâh’tan korkun ve misafirlerimin önünde beni rezil etmeyin!” [Hûd 11: 78] âyetinde geçen الضَّيْفِ kelimesi hem tekil hem çoğul anlamında kullanılmaktadır. “هُؤُلَاءِ ضَيْفِي، وَهَذَا ضَيْفِي” misallerinde de الضَّيْفِ kelimesi hem tekil hem çoğul olarak kullanılmıştır. “هُؤُلَاءِ عَدُوٌّ، وَهَذَا عَدُوٌّ”، “هُؤُلَاءِ جُنُبٌ، وَهَذَا جُنُبٌ” misallerindeki kelimeler de aynı şekilde hem tekil hem çoğul olarak kullanılmıştır.²⁴⁸ el-Ferrâ’ da, Arapların الزُّورِ الضَّيْفِ gibi bazı kelimeleri ikil ve çoğul olması gereken yerlerde de tekil olarak kullandıklarını ifade eder.²⁴⁹

Bazı kelimeler hem çoğul isim mânâsında hem de çoğul mânâda müfred masdar olabilir. لَا تُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكْرًا “Sizden ne bir karşılık isteriz ne de bir teşekkür!” [İnsân 76: 9] âyetinde geçen شُكْرًا kelimesi hem isim olan الشُّكْرُ kelimesinin çoğulu anlamında

²⁴⁴ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 396.

²⁴⁵ el-Ferrâ’, **Me’âni’l-Ķur’ân**, I, 208.

²⁴⁶ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 317.

²⁴⁷ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 371.

²⁴⁸ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 386; Ayrıca bu konuyla alakalı örnekler için Bkz., a.g.e, II, 441, 453.

²⁴⁹ el-Ferrâ’, **Me’âni’l-Ķur’ân**, II, 145, III, 172.

anlaşılabilir, الْفُلْسُ وَالْفُلُوسُ, الْكُفْرُ وَالْكُفُورُ örneklerinde olduğu gibi; hem de çoğul mânâsında قَعَدَ خُرُوجاً misallerinde olduğu gibi bir masdar olarak anlaşılabilir.²⁵⁰

Arapların, “كُلُّ شَيْئَيْنِ مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ جَمَاعَةٌ” ifadelerinden hareketle bütün ikiller çoğul mânâsında kullanılabilir. “Eğer (ikiniz) Allâh'a tevbe ederseniz, ne iyi; çünkü ikinizin de kalpleri eğildi” [Tahrîm 66: 4] âyeti ile وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا “Hırsızlık eden erkek ve kadının ellerini kesin” [Mâide 5: 38] âyetindeki ikiller çoğul mânâsında kullanılmaktadır. el-’Aḥfeş, ayrıca Arapların ikil kelimeleri şiirlerde kendi anlamlarında kullandıklarını söylemekte ve şiirlerden delil getirmektedir.²⁵¹ el-Ferrâ’ ise tam aksini savunmaktadır. Ona göre çoğullar bazen ikil anlamında kullanılır. وَ أَلْقَى الْأَلْوَاخَ “ve levhaları bıraktı” [A’râf 7: 150] âyetiyle “Eğer ölenin kardeşleri de varsa” [Nisâ 4: 11] âyetlerindeki إِخْوَةَ الْأَلْوَاخِ kelimeleri ikil anlamında kullanılmıştır.²⁵²

“Göklerle yer bitişik bir halde iken” [Enbiyâ 21: 30] âyetinde geçen السَّمَاوَاتِ kelimesi lafzen çoğul olduğu halde الْأَرْضِ kelimesi gibi tekil kabul edilmiştir. Aynı kullanım أَنْ تَرُؤَا اللَّهَ يُمَسِّكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا “Doğrusu, zeval bulmasın diye gökleri ve yeri tutan Allâh’tır” [Fâtır 35: 41] âyetinde de geçmektedir. Bu durum Arap kelimelerinde de İLْقَا حَانَ سُوْدَانَ şeklinde kullanılmaktadır.²⁵³

Tekil isimlerin sonuna zâit elif-nûn ile yâ-nûn getirilerek ikil isimler yapılır. Örneğin, “مُؤْمِنٌ” kelimesi مُؤْمِنَانِ، مُؤْمِنَيْنِ şeklinde yapılmaktadır. Aynı şekilde müfred müzekker isimlerin sonuna da zâit vâv-nûn ile yâ-nûn getirilerek düzenli eril çoğul isimler yapılmaktadır. Örneğin “مُسْلِمٌ” kelimesi مُسْلِمِينَ وَ مُسْلِمُونَ şeklinde yapılmaktadır. Ancak zâit olarak gelen bu nûn harfleri karışıklığı önlemek için ikillerde, kesralı olarak okunur; düzenli eril çoğullarda, fethalı olarak okunurlar. “Allâh’ın her ikisine de nimet verdiği, Allâh’a karşı gelmekten korkan iki adam çıkıp şöyle söyledi” [Mâide 5: 23] âyeti ile إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا “Hani onlara o iki elçiyi göndermiştik de onları yalanladılar” [Yâsîn 36: 14] âyetinde geçen رَجُلَانِ ve اثْنَيْنِ kelimeleri ikil olduklarından nûn harfleri kesralı olarak gelmiştir.

²⁵⁰ el-’Aḥfeş, a.g.e., II, 559-560.

²⁵¹ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 248, II, 545

²⁵² el-Ferrâ’, **Me’âni’l-Ḳur’ân**, I, 394.

²⁵³ el-’Aḥfeş, a.g.e., II, 448; Ayrıca Bkz., Ebû ‘Ubeyde, **Mecâzu’l-Ḳur’ân**, II, 36.

Düzenli eril çoğul isimlerin cer ve nasb alâmetleri, الْعَالَمِينَ “âlemler” [Fâtiha 1: 2] âyeti ile الْمُتَّقِينَ “müttakiler” [Bakara 2: 180] âyetinde olduğu gibi “يَاء” yâ harfi ile gösterilir. Aynı şekilde ikillerin de cer ve nasb alâmetleri “يَاء” yâ harfi ile gösterilir. Ancak ikil ve çoğulları ayırt etmek için, çoğullardaki cem’i yâ’sının (yâ harfinin)²⁵⁴ öncesi kesralı okunurken, ikillerde fethalı okunur. Düzenli eril isimlerin ref alâmetleri “وَاوُ” vâv harfi ile ikillerin ise “الِف” elif harfi ile gösterilir. İkil ve düzenli eril çoğul isimlerdeki bu nûn harfleri ، رَأَيْتُ مُسْلِمِيكَ بَنُوكَ ، örneklerinde olduğu gibi izâfet durumunda düşer. Ancak، الشَّيَاطِينُ، الْمَسَاكِينُ، الْمُهَاجِرِينَ، gibi çoğul isimlerdeki nûn harfleri kelimelerin aslından olduğu için izâfet durumlarında düşmezler.²⁵⁵

وَمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِحِيٍّ “Siz de beni kurtaramazsınız” [İbrâhîm 14: 22] âyetinde, düzenli eril çoğul olan مُصْرِحِينَ kelimesi izâfet yâ’sına (mütekellim yâ’sına)²⁵⁶ muzaaf olduğundan nûn düşmüş ve sakin olan çoğul yâ’sı ile mütekellim yâ’sı ile bir araya geldiğinden cem’i yâ’sının harekesi aynen sakin kalmış ve mütekellim yâ’sı ise fethalı okunmuştur. A’meş’in bu âyeti بِمُصْرِحِيٍّ şeklinde kesra okuduğu rivayet edilse de, el-’Aḥfeş bu okuyuşun hatalı olduğunu kendisinin ne Araplardan ne de nahiv ehlinden böyle bir şey duymadığını bildirir.²⁵⁷ el-Ferrâ’, وَمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِحِيٍّ [İbrâhîm 14: 22] aynı âyeti delil getirmekte ve âyette geçen بِمُصْرِحِيٍّ terkindeki ikinci yâ’nın mütekellim yâ’sı olduğunu ve birinci yâ’nın sakin olmasından dolayı mütekellim yâ’sının mansub olacağını söyler. Ayrıca, bazı kurrâlar tarafından âyetteki mütekellim yâ’sı kelimenin aslından zannedilerek بِمُصْرِحِيٍّ şeklinde kesralı okunmuştur der. Fakat bu düşüncenin yanlış olduğunu ifade eder.²⁵⁸

فَإِذَا أَقْضَيْتُمْ مِنْ عَرَاقَاتٍ فَأَذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ “Arafat’tan indiğiniz zaman Meş’ar- i Harâm yanında (Müzdelife’de) Allâh’ı zikredin.” [Bakara 2: 198] bu âyette geçen عَرَاقَاتٍ kelimesi çekimi yapılan çoğuldur (düzenli dişil çoğul).²⁵⁹ Bu kelimenin sonundaki “ت” ta harfinin dammeli ve kesralı okunması, düzenli eril çoğul مُسْلِمِينَ kelimesindeki “يَاء” yâ ve

²⁵⁴ el-’Aḥfeş, düzenli eril çoğul isimlerin nasb ve cer alâmetlerini gösteren yâ harfi için, “يَاءُ الْجَمِيعِ” ve “يَاءُ الْجَمْعِ” tabirlerini kullanır. Bkz., el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 14-15, II, 407.

²⁵⁵ el-’Aḥfeş, a.g.e., II, 13-14; ayrıca bu konularla ilgili diğer örnekler için Bkz., el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 58;

²⁵⁶ Müellif, “يَاءُ الْمُتَكَلِّمِ” mütekellim yâ’sı tabiri yerine, “يَاءُ الْإِضَافَةِ” izâfet yâ’sı tabirini kullanmaktadır.

²⁵⁷ el-’Aḥfeş, a.g.e., II, 407

²⁵⁸ el-Ferrâ’, **Me’âni’l-Ḳur’ân**, II, 75-76.

²⁵⁹ el-’Aḥfeş, düzenli dişil çoğul isimler için “الْجَمَاعَةُ الَّتِي كَانَتْ تُنْصَرِفُ” çekimlenebilen çoğullar ve “جَمَاعَةٌ فِي” “أَجْرَهَا تَاءٌ زَائِدَةٌ تَذْهَبُ فِي الْوَالِدِ أَوْ فِي نَصْبِهِ” sonlarında müfred ve tasğir durumlarında hafz olan zâit tâ bulunan çoğullar, ifadesini kullanmaktadır. Bkz., el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 57, 177.

مُسْلِمُونَ kelimesindeki “وَأُو” vâv makamındadır. Yani ref alâmeti damme ile, nasb²⁶⁰ ve cer alâmeti kesra ile gösterilir. عَرَفَاتٍ ve مُسْلِمَاتٍ örneklerinde olduğu gibi düzenli dişil çoğul isimlerdeki “tenvinler” ise düzenli eril isimlerdeki “nûn” makamındadır.²⁶¹ Bu şekildeki çoğul müennes kelimelerin sonlarındaki “ت” harfleri²⁶² zâit olup tekil ve ismi tasğir kullanımlarında kaybolur.²⁶³ Bu kelimelerin çekimini yapanlar bu şekilde isimlendirirler. Ancak, Araplardan bu kelimenin çekimini yapmayanlar, bu kelimelerdeki çoğulluk alâmeti olan “ت” harfini, “حَمْدَةٌ” kelimesinde ki “هَاءُ التَّائِيْبِ” müenneslik hâsına (müenneslik tâsı)²⁶⁴ benzetmektedirler. Ancak, el-’Ahfeş bu benzetmenin çirkin ve zayıf olduğu görüşündedir.²⁶⁵

el-’Ahfeş, bazı düzensiz çoğulların (cem’i teksîr), sonlarının harekelenmesini tekillerinin durumuna bağlar. وَمِنْهُمْ أُمِّيُونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيَّ. “Ve onlardan bazıları da ümmîdirler (okuma yazma bilmeyenler) Kitab’ı bilmezler. Ancak birtakım bâtil şeyleri (kuruntuları) bilirler” [Bakara 2: 78] âyetinde geçen أَمَانِيَّ kelimesinin müsakkal (şeddeli) okunmasının sebebi de tekilinin أُمْنِيَّةٌ şeklinde müsakkal (şeddeli) olmasıdır. Bu nedenle de tekili şeddeli okunan bütün kelimelerin çoğulları da بَخْضَائِيٍّ وَ بَحْتِيَّةٌ örneğinde olduğu gibi şeddeli okunur. Ancak el-’Ahfeş, bazılarının bu kelimeyi إِلَّا أَمَانِيَّ şeklinde hafif (şeddesiz) okuduklarını söyleyerek bu şekilde okunmanın da caiz olduğunu çünkü çoğul kelimelerin tekilerinden farklı olarak eksik ya da fazla olarak okunabileceğini söyler. الْأَتَّافِيَّ kelimesinin tekili de أَتْفِيَّةٌ²⁶⁶ şeklinde müsakkal olmasına rağmen çoğulu bütün Araplar tarafından muhaffef olarak okunmaktadır. Araplar daha çok konuşma ve şiirde muhaffef olarak okurlar. Bütün bunlarla beraber el-’Ahfeş, Belanber’in مَعَاطِيٍّ وَ صَحَارِيٍّ şeklinde müsakkal okuduğunu duyduğunu zikreder.²⁶⁷

²⁶⁰ وَ هُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ وَ غَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ “Asmalı ve asmasız (üzüm) bahçeleri yaratan O’dur.” [En’am 6: 141] âyetinde düzenli dişil çoğul olan جَنَّاتٍ kelimesinin nasb alâmeti, çoğulluk tâsının kesralı okunmasıdır. Bkz., el-’Ahfeş, a.g.e., I, 314. Benzeri kullanımlar için Bkz., el-’Ahfeş, a.g.e., I, 57.

²⁶¹ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 177.

²⁶² Müellif, “ت” harfinin, cem-i müennes tâsı olduğunu söyler. Bkz., el-’Ahfeş, a.g.e., I, 12.

²⁶³ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 57.

²⁶⁴ el-’Ahfeş, müenneslik tâsı olan “ة” harfini tabir ederken, “هَاءُ التَّائِيْبِ” müenneslik hâsı, tabirini kullanmaktadır. Bkz., el-’Ahfeş, a.g.e., I, 79, 177, 355.

²⁶⁵ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 177.

²⁶⁶ Üzerine tencere konulan şey, insan başı gibi yüksek taş ya da yanında iki kaya olan dağ anlamlarına gelen bu kelimenin muhaffef ve müsakkal okunduğuna dair farklı görüşler için Bkz., İbn Manzûr, **Lisânu’l-’Arap**, II, 109-110.

²⁶⁷ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 124-125.

3. Gayr-ı Munsarif

Üçüncü harfi “ا” olan ve bu harften sonra, sakîl (harekeli) bir harf gelen ya da iki ve daha fazla hafif (harekesiz) harf gelen bütün çoğullar marife ve nekra durumlarında gayr-i munsariftirler.²⁶⁸ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ “(Allâh size) birçok yerde...” [Tevbe 9: 25], مَخَارِيبَ وَ تَمَائِيلَ, “mihrablar (kaleler) timsaller (heykeller)” [Sebe’ 34: 13], مَسَاجِدَ “mescitler” [Bakara 2: 114] âyetlerinde geçen çoğul kelimeleri de buna örnektir. Ancak aynı kalıptan olup da son harfi müenneslik tâsı olan kelimeler صَيَاقِلَةٌ, طَيَّالِسَةٌ örneklerinde olduğu gibi nekra durumunda munsariftirler. Araplar bu kalıpların tekiler için değil de çoğullar için kullanıldığını naklederler. el-’Aḥfeş de bu kalıpların çoğul olarak kullanıldığında gayr-ı munsarif olduğunu ancak sonlarında müenneslik tâsı bulunan kelimelerin ayrı olduğunu ve bu nedenle حَضْرَمَوْتُ وَ حَضْرَمَوْتُ gibi nekra durumlarında munsarif olduğunu söyler.²⁶⁹

O, bazı masdarların da gayr-ı munsarif olduğu görüşündedir. يَا رَبِّ لَا عِلْمَ لَنَا “Yâ Rab! Seni noksan sıfatlardan tenzih ederiz, (senin bize öğrettiklerinden başka) bizim bir bilgimiz yoktur (dediler.)” [Bakara 2: 32] âyetindeki سُبْحَانَ kelimesi de masdar olup aynı zamanda gayri munsariftir. Bunun delili A’şâ’nın şu şiiridir.²⁷⁰

أَقُولُ لَمَّا جَاءَنِي فَخْرُهُ سُبْحَانَ مَنْ عَقَمَةَ الْفَاحِرِ

“Alkame’nin kendisiyle övünmesi bana ulaşınca (şaşırpıp, övünecek hiçbir şeyi olmadığı için), övünen Alkame’den dolayı sübhânallah (diyorum).”²⁷¹

el-’Aḥfeş’e göre Arapça olmayan isimler de gayr-ı munsariftir. وَمَا أَنْزَلَ عَلَى الْمَلَائِكِينَ بَيَابِلَ “Babil’de Hârût, Mârût adında iki meleğe indirilen şeyleri (öğretiyorlardı.)” [Bakara 2: 102] bu âyette geçen هَارُوتَ وَ مَارُوتَ kelimeleri الْمَلَائِكِينَ kelimesinden bedel ya da الْمَلَائِكِينَ kelimesine atıf olduğundan mecrur olması gerekirken mansub olmuştur. Çünkü bu iki kelime “هَارُوتَ وَ مَارُوتَ” Arapça olmadığından gayr-ı munsariftir.²⁷² قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَإِلَهَ آبَائِكَ “Senin ilâhın ve ataların İbrâhîm, İsmâil ve ishâk’ın ilâhına ibadet

²⁶⁸ Bu tanımlardan kastettiği, münthe’l-cümû denilen gayri munsarif olarak kabul edilen çoğul kalıplardır.

²⁶⁹ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 355-356.

²⁷⁰ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 64.

²⁷¹ Aşâ, *Dîvanu şîri Meymûn b. Kays b. Cendel ma’a şerhi ebi’l-’Abbâs Şa’leb*, s. 106; et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân fi te’vîli’l-Ḳur’ân*, I, 474; en-Nîsâbûrî, Ebû’l-Ḥasen ‘Ali b. ‘Aḥmed b. Muḥammed b. ‘Ali el-Vâhidî (ö. 468/1076), *el-Vasîṭ fi tefsîri’l-Ḳur’âni’l-mecîd*, I. Bas, (Thk: Heyet) , Dâru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, Beyrût, 1415/1994, II, 312; el-Kirmânî, ‘Acâibu’t-te’vîl, I, 619; el-Ḳurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Ḳur’ân*, I, 276.

²⁷² el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 147.

ederiz dediler” [Bakara 2: 133] bu âyette geçen *إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ* kelimeleri *آبَاءِ* kelimesinden bedel olduğu için mecrur olması gerekirken â’cemî isim olduklarından gayr-ı munsarif olarak mansub olmuşlardır.²⁷³

el-’Aḥfeş, iki harfli ya da üç harfli olup da ortası sakın olan bütün müennes isimlerin munsarif olduğu, bunun dışında kalan müennes isimlerin ise müennes isim olarak devam ettiği sürece gayr-ı munsarif olduğu görüşündedir. *وَمَا أَنْزَلَ عَلَى الْمَلَائِكِينَ بَيَابِلَ هَارُوتَ وَ مَارُوتَ* “*Babil’de Hârût, Mârût adında iki meleğe indirilen şeyleri (öğretiyorlardı)*” [Bakara 2: 102] âyetinde geçen *بَيَابِلَ* kelimesi mecrur olmasına rağmen mansub olmuştur. Çünkü iki ya da üç harfli müennes bir isim olmayıp ortası da sakın olmadığından gayr-ı munsarif müennes bir isim olarak mansub olmuştur.²⁷⁴ el-Ferrâ’ da üç harfli müennes isimlerden orta harfleri sakın olanların munsarif kabul edildiğini bildirir. *هِنْدُ دَعْدُ* kelimelerini örnek olarak zikreder. Bu kelimelerin çok kullanılmalarından dolayı muhaffef hale geldiklerini bu nedenle de munsarif olduklarını söyler.²⁷⁵

فَعْلَانُ ve *فَعْلَى* vezninde²⁷⁶ gelen kelimeler marife ve nekra durumlarında gayr-ı munsarif kabul edilirler. *حَيْرَانَ لَهُ* “*Yeryüzünde şaşkın şaşkın (dolaşan)*” [En’âm 6: 71] âyetinde geçen *حَيْرَانَ* kelimesi gayr-ı munsariftir.²⁷⁷

أَفْعُلُ vezninde olan isimler de gayr-ı munsariftir. *وَلَا أَصْغَرَ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْبَرَ* “*Ondan ne daha küçük ve ne de daha büyük bir şey*” [Yûnus 10: 61] âyetinde geçen *أَصْغَرَ* ve *أَكْبَرَ* kelimeleri *أَفْعُلُ* vezninde geldiklerinden gayr-ı munsariftir. Bu vezinden gelen kelimelerin gayr-ı munsarif olmaları Arapça’da daha iyidir ve pek çok kırâatte de böyle okunmuştur.²⁷⁸ el-Ferrâ’ da *أَفْعُلُ* vezninde gelen kelimelerin gayr-ı munsarif olduğu görüşündedir. Ancak bu vezinden gelen kelimelerin çok kullanılması ve nekra olmaları durumunda munsarif olarak da okunabileceğini savunur.²⁷⁹

²⁷³ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 158. Ayrıca benzer kelimeler için Bkz., a.g.e, I, 384.

²⁷⁴ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 147-148.

²⁷⁵ el-Ferrâ’, **Me’âni’l-Ḳur’ân**, I, 42-43.

²⁷⁶ Burada, müennesi *فَعْلَى* şeklinde olan *فَعْلَانُ* veznindeki (*عَطْشَانُ, غَضْبَانُ, سَكْرَانُ*) gibi sıfat-ı müşebbehelerin gayr-ı munsarif olduğunu söylemektedir.

²⁷⁷ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 302.

²⁷⁸ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 375.

²⁷⁹ el-Ferrâ’, **Me’âni’l-Ḳur’ân**, III, 189.

Üleştirme sayıları²⁸⁰ sadece sayı mânâsında kullanıldıklarında gayr-ı munsariftirler. “أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مِثْلَ ثَلَاثِ رُبَاعٍ” [Fâtır 35: 1], “İkişer üçer, dörder kanatlı” [Sebe’ 34: 46] *Allâh için ikişer ikişer ve teker teker kalkmanızı (nasihat edeceğim)*” [Sebe’ 34: 46] âyetleriyle ثَلَاثَ ثَلَاثَ / ثَلَاثَ أَحَادَ أَحَادَ cümlesinde kullanılan üleştirme sayıları sayı anlamında kullanıldıklarından gayr-ı munsariftirler. Aşağıdaki şiirde de aynı durum söz konusudur.²⁸¹

أَحَادَ اللَّهِ ذَلِكَ مِنْ لِقَاءِ أَحَادَ أَحَادَ فِي شَهْرِ حَلَالِ

“Allâh böyle kavuşmayı göstermesin. (olmaz olsun) Halali (denilen 8 ayda- 4 ay hariç) ayın başında, ilk gününde.”²⁸²

*el-Ferrâ’ da رَبَاعٍ ثَلَاثَ ثَلَاثَ kelimelerinin gayr-ı munsarif oldukları görüşündedir.*²⁸³

Bazı kelimeler verilen mânâyâ göre munsarif ya da gayr-ı munsarif olarak okunabilirler. Biliniz ki, *Semûd kavmi gerçekten Rablerini inkâr ettiler.*” [Hûd 11: 68] âyetinde geçen ثَمُودَ kelimesi eğer yaşayan bir kişinin ismi ya da baba ismi ise müzekker bir isimdir ve munsarif olması uygundur. Ancak, kabile ismi ise gayr-ı munsarif kabul edilir. el-’Ahfeş, *إِنَّ ثَمُودًا* şeklinde munsarif olarak okur ve Kur’ân’da geçen bütün yerlerde ve konuşma da bu şekilde okunmasının caiz olduğunu ifade eder.²⁸⁴ Mukaddes vâdide, *Tuvâ’da (şöyle seslenmişti)*” [Nâziât 79: 16] âyetinde geçen طُوى kelimesini bir belde ya da bir mevki ismi kabul edenler gayr-ı munsarif kabul ederler. Ancak, طُوى kelimesini bir vâdi ismi kabul edenler munsarif kabul ederler. Bazıları da bu kelimeye *جِنَّتِكَ بَعْدَ طُوى* “gecenin karanlığı” şeklinde mânâ verdikleri için طُوى مِنَ اللَّيْلِ şeklinde munsarif kabul etmişlerdir.²⁸⁵

4. Zamirler

el-’Ahfeş, zamirlerle alakalı nasb makamındaki zamirler ve ref makamındaki zamirler diye ayırım yapmaktadır. *إِيَّاكَ نَعْبُدُ* “Sadece sana ibadet ederiz” [Fâtiha 1: 5]

²⁸⁰ Burada kastettiği, مَفْعَلٌ/فُعَالٌ vezninde gelen üleştirme sayılarıdır.

²⁸¹ el-’Ahfeş, a.g.e., II, 485.

²⁸² Mâverdî, Ebû’l-Hasen ‘Ali b. Muhammed (ö. 450/1058), **Tefsîru’l- mâverdî**, (Thk: Seyyid b. ‘Abdimağsîd b. ‘Abdirrahmân), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, Trs, 5/52; Şarafuddîn, **el-Mevsû’atu’l-Ḳur’âniyye**, II, 164.

²⁸³ el-Ferrâ’, **Me’âni’l-Ḳur’ân**, I, 254.

²⁸⁴ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 384.

²⁸⁵ el-’Ahfeş, a.g.e., II, 566.

âyetinde geçen *إِيَّاكَ* kelimesi zamir olup, mansub konumundadır. Bizim bildiğimiz mânâda mansub munfasıl zamir diye ayrıma gitmez. Ancak mansub konumda iken *الكاف، الهاء* gibi zamirler kullanılmazsa bunların yerine *إِيَّاكَ*, *إِيَّاهُ* ve benzeri zamirler kullanılır.²⁸⁶ *ضَلَّ مَنْ* “Sadece *إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ*” [İsrâ 17: 67], *تَدْعُونَ إِلَّا إِيَّاهُ* “*Allâh'tan başka yalvardıklarınız kaybolur*” [Fâtîha 1: 5] âyetlerinde geçen *إِيَّاهُ* ve *إِيَّاكَ* zamirleri mansub konumda olduğu için kullanılmaktadır.

Merfu konumda ise *هِيَ*, *هُوَ*, *أَنْتُمْ*, *أَنْتَ* ve benzeri zamirler²⁸⁷ kullanılır.²⁸⁸

el-'Aḥfeş, Arap keliminde, merfu munfasıl zamirlerden *هِيَ*, *هُوَ* ve *لَا مَ الْأَمْرَ* (emir lâmi)nin öncesinde *فَاءٌ*, *وَإِ* geldiğinde *هِيَ*, *هُوَ* zamirlerinin ilk harflerinin sakin olacağını söyler ve görüşünü desteklemek için şu âyetin *فَوَيْ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَنْتَدُ قَسْوَةً* “*Şimdi onlar taşlar gibi, hatta daha duygusuz*” [Bakara 2: 74] *كَالْحِجَارَةِ فَوَيْ* şeklinde okunmasını delil getirir. Ancak *هُوَ*, *وَهُوَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ* “*Ve O, Allâh'tır. O'ndan başka ilâh yoktur*” [Kasas 28: 70], *فَلْيَعْبُدُوا* “*(Bu Beyt (Kâbe)nin Rabbine) kulluk etsinler*” [Kureyş 106: 3] âyetlerinde ve *العَزِيزُ الْحَكِيمُ* “*O, güç ve hikmet sahibidir*” [İbrâhîm 14: 4] âyetlerinde ve *فَلْيَعْبُدُوا* “*(Bu Beyt (Kâbe)nin Rabbine) kulluk etsinler*” [Kureyş 106: 3] âyetindeki emir lâminin *فَلْيَعْبُدُوا* şeklinde kesralı okunmasına işaret ederek bazılarının da harekeli okuduklarını nakleder.²⁸⁹

بِرْ vakit de, *Ey Allâhum, eğer bu senin katından gelmiş bir hak kitap ise*” [Enfal 8: 32] âyetinde geçen *هُوَ* zamiri burada te'kîd anlamında zâit fâsıla zamiridir. Bu zamir zahir bir isme sıfat olamaz ancak kendisi gibi bir zamire sıfat olarak gelebilir.²⁹⁰ *فَاكَا تONLAR KENDİLERİ ZALİM İDİLER*” [Zuhruf 43: 76] âyeti ve *تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ وَأَعْظَمُ أَجْرًا* “*Allâh yanında daha hayırlı ve ecirce daha büyük bulacaksınız*” [Müzzemmil 73: 20] âyetinde geçen *هُم* ve *هُوَ* zamirleri kendileri gibi zamiri niteledikleri için sıfattırlar. Ancak bu durumdaki zamirler zâit fâsıla zamiri olarak te'kîd anlamına da gelebilirler. Benî Temîm ise, *فَاكَا TONLAR KENDİLERİ ZALİM İDİLER*” [Zuhruf 43: 76] âyetinde ve *تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرٌ وَأَعْظَمُ أَجْرًا* “*Allâh yanında daha hayırlı ve ecirce daha büyük bulacaksınız*” [Müzzemmil 73: 20] âyetinde okunduğu gibi bu

²⁸⁶ el-'Aḥfeş, mansub muttasıl ve mansub munfasıl zamirlerin ayrımına gitmeksizin mansub muttasıl zamirlerin kullanılmadığı yerlerde mansub munfasıl zamirlerin kullanılacağını söyleyerek bu ayrıma işaret etmektedir.

²⁸⁷ Yine merfu muttasıl ve merfu munfasıl zamir ayrımına girmeksizin merfu konumda merfu munfasıl zamirlerin kullanılacağını söylemektedir.

²⁸⁸ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 15-16.

²⁸⁹ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 115.

²⁹⁰ *هِيَ*, *هُوَ*, *هِيَ*, *هُمَا*, *هُنَّ*, *أَنْتُمْ*, *أَنْتُمْ* ve benzerleri olan munfasıl zamirlerin ancak zamir olan isimden (yani zamirden) sonra geldiklerinde sıfat olabileceklerini söyler. Ve bu zamirlerin fâsıla zamiri olarak da isimlendirildiklerini savunur. Bkz., el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 386,554.

zamirlerin kendisinden öncesi zahir isim de olsa zamir de olsa kendisinden sonrasının merfu olduğunu söyler. هُوَ،هُمَا، أَنْتَ zamirlerinin fâsıla zamiri kabul edildiği gibi Benî Temîm de bu âyetlerdeki zamirleri zâit fâsıla zamiri kabul etmişlerdir.²⁹¹ هُوَ لَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطَهَرُ²⁹¹ “(Ey kavmim!) İşte onlar benim kızlarımdır, onlar sizin için en temizdirler” [Hûd 11: 78] âyetinde de هُنَّ zamirinden sonra gelen kelime merfu yapılmıştır.²⁹²

وَالْأَرْحَامَ وَأَنْفُوا الْأَرْحَامَ şeklinde olup وَالْأَرْحَامَ “Rahimler” [Nisâ 4: 1] âyetinin takdiri أَنْفُوا الْأَرْحَامَ şeklinde olup وَالْأَرْحَامَ kelimesi mansubdur. Bazıları²⁹³ وَالْأَرْحَامَ kelimesini وَالْأَرْحَامَ şeklinde kendisinden önce geçen بِه zamirine atfederek kesralı okumuşlardır. Ancak el-’Ahfeş, bu kelimeyi mansub olarak fethalı okumanın daha güzel olduğu görüşündedir. Çünkü zahir bir kelime, mecrur bir zamire atfedilerek mecrur olmaz.²⁹⁴ Aynı şekilde âyetin sonunda geçen رَقِيبًا رَقِيبًا مِنْ “Allâh şüphesiz hepinizi görüp gözetmektedir” [Nisâ 4: 1] cümlesindeki رَقِيبًا kelimesi de رَقِيبًا şeklinde başına cer harfi getirilerek kesralı okunabilir.²⁹⁵

5. İsm-i Mevsûl

وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ “Sana neyi infak edeceklerini soruyorlar. De ki: İhtiyaçtan fazlasını (infak edin)” [Bakara 2: 219] âyette geçen مَاذَا eğer, مَا (ism-i mevsûl olan مَا) ve

²⁹¹ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 347-348.

²⁹² el-’Ahfeş, a.g.e., I, 386.

²⁹³ Kâtâde, Hamza, ’A’meş ve İbrâhîm b. Yezid (ö. 96/...), الْأَرْحَامَ kelimesini öncesinde geçen بِه zamirine atfederek kesralı okumuşlardır. Bkz., en-Nahhâs, ’İ’râbu’l-’Kur’ân, (Thk:Züheyr Gâzî Zâhid), I, 430-431; el-Ferrâ’, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd (ö. 207/822), Me’âni’l-’Kur’ân, III.Bas, ’Âlemü’l-Kutub, Beyrût, 1983, I, 252

²⁹⁴ Mecrur zamire zahir bir ismin atf yapılp yapılmayacağı ile ilgili Basralı ve Kûfeliler arasında tartışmalar yaşanmıştır. Kûfelilere göre, مررتُ بك و زيد “Sana ve Zeyd’e uğradım” cümlesinde olduğu gibi mecrur zamire atf yapmak caizdir. Çünkü bu tür kullanımlar hem Kur’ân’da hem de Arapların sözlerinde mevcuttur. Şu âyette olduğu gibi: وَأَنْفُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ “Adını anıp Kendisini vesile ederek birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allâh’a saygısızlık etmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakınınız.” [Nisâ 4: 1] Bu âyette yedi kurranın kırâatinden biri olan Hamza ez-Zeyyât tarafından ve İbrâhîm en-Nahâî, Kâtâde, ’A’meş gibi kişilerin kırâatinde de mecrur olarak kesralı okunmuştur. Basralılar ise mecrur zamire atfetmek caiz değildir derler. Çünkü câr ve mecrur aynı konumdadır. Mecrur zamir cer harfine bitişiktir ondan ayrı değildir. Bu nedenle mecrur zamire bir kelimeyi atfetmek, onu cer harfine atfetmek demektirki bir ismin cer harfine atfı ise caiz değildir. Bkz., İbnü’l-Enbârî, El-İnşâf fi mesâilî’l-’hilâf beyne’n-naḥviyyîn el-Başriyyîn ve’l-Kûfiyyîn, s. 463-466; Muhtar, Tarîhu’n-naḥvi’l-’Arabî fi’l-Meşriḳ ve’l-Mağrib s. 101; ’Abdülkerim Muḥammed el-Ḥasen Bekkâr, Eserü’l-kırâati’s-seb’ fi tatavvuri’t-tefekküri’l-luğavi, 1. Bas, Daru’l-’Kalem, Beyrût 1411, s. 53. el-’Ahfeş, Me’âni’l-’Kur’ân’ında yukarıda da açıkladığımız gibi, zahir bir kelimenin mecrur bir zamire atfedilerek mecrur yapılmasını caiz görmez. Örnek olarak da, وَالْأَرْحَامَ [Nisâ 4: 1] âyetinde geçen bu kelimenin mansub olmasının daha güzel olduğunu ifade eder. Ancak, ez-Zübeydî, İ’tilâfu’n-nuşra fi ihtilâfi nühâti’l-Kûfe ve’l-Başra, adlı eserinde, Kûfe Ekolü ve Basra’dan el-Kuṭrub, Yûnus b. Ḥabîb ve el-’Ahfeş’e göre mecrur zamire atf yapmanın caiz olduğunu söyler. Örnek olarak da yukarıda el-’Ahfeş’in mansub olmasının daha güzel olduğunu söylediği وَالْأَرْحَامَ [Nisâ 4: 1] âyetini gösterir. Bu görüşünü de es-Suyûtî’nin, Hem’ul-hevâmi’ fi şerhi cem’i’l-cevâmi’ adlı eserine dayandırmaktadır. ez-Zübeydî, İ’tilâfu’n-nuşra fi ihtilâfi nühâti’l-Kûfe ve’l-Başra, s. 62-63.

²⁹⁵ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 243.

الْعَفْوُ yerine kullanılırsa âyetin devamındaki الْعَفْوُ kelimesi mübtedânın haberi olarak الْعَفْوُ şeklinde merfu olur. Âyetin takdiri: الْعَفْوُ الَّذِي يُنْفِقُونَ: الْعَفْوُ şeklinde olur. Âyette geçen مَاذَا eğer الْعَفْوُ yerine kullanılmazsa bu durumda الْعَفْوُ kelimesi يُنْفِقُونَ dan dolayı mansub olur. Şu âyet bu durumun delilidir: «Onlara Rabbiniz ne indirdi?» وَإِذَا قِيلَ مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا أُسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ «Eskilerin masalları» dediler» [Nahl 16: 24] bu âyette geçen مَاذَا kelimesi ism-i mevsûl olan الْعَفْوُ yerine kullanılmıştır.²⁹⁶

Bir cümle ismi (mübtedâsı), ism-i mevsûl olan الَّذِي olup, haberi fâ (الْفَاءُ) ile başlar ve sılası fiil cümlesi olursa, bu yerlerdeki ism-i mevsûller, şart edatı olan مَنْ (مَنْ) anlamında kullanılır. الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ «Mallarını gece ve gündüz, gizlice ve açıkça infak edenler yok mu, işte onların Rableri katında ecir ve mükafatları vardır. Ve onlara herhangi bir korku yoktur» [Bakara 2: 274] âyetinde الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ şeklinde gelen haber cümlesi, fâ (الْفَاءُ) ile başlamıştır. Bu cümle ismi ise, الَّذِي ism-i mevsûludur. Sılası ise, fiil cümlesi olarak kullanılmıştır. Bu durumda الَّذِي ism-i mevsûlu şart edatı olan مَنْ (مَنْ) mânâsında kullanılmıştır. Çünkü şart cümlelerinde مَنْ'in (مَنْ) cevabının başına fâ (الْفَاءُ) gelir. Dolayısıyla yukarıdaki âyetin takdiri şu şekildedir: مَنْ يُنْفِقُ مَالَهُ فَلَهُ كَذَا Buna delil şu âyetler de vardır. «İnkâr edip Allâh yolundan alıkoyanları ve sonra da kâfir olarak ölenleri Allâh asla bağışlamaz» [Muhammed 47: 34] وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ مَاتُوا وَهُمْ كُفَّارًا فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ «Allâh yolunda öldürülenlere gelince, (Allâh) onların amellerini asla boşa çıkarmaz» [Muhammed 47: 4]. Bu kullanım Kur'ân'da ve Arapça'da çokça bulunmaktadır.²⁹⁷ Aynı durum şu âyette de söz konusudur. «İki topluluğun karşılaştığı günde başınıza gelen, Allâh'ın izniyledir» [Âl-i İmrân 3: 166] âyette geçen مَا edatı ism-i mevsûl olan الَّذِي yerine kullanıldığı için, haberinin başına fâ (الْفَاءُ) gelmiştir. Çünkü الَّذِي ism-i mevsûlü de şart edatı olan مَنْ (مَنْ) mânâsında olduğu için haberinin başına fâ gelmiştir.²⁹⁸

6. Münâdâ²⁹⁹

«Ey Âdem onlara bildir» [Bakara 2: 35], يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ «Ey Âdem otur» [Bakara 2: 33], يَا فِرْعَوْنَ إِنِّي رَسُولٌ «Ey Firavun şüphesizki ben elçiyim» [A'râf 7: 104] el-'Ahfeş, bu

²⁹⁶ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 184-185.

²⁹⁷ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 202-203.

²⁹⁸ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 237-238.

²⁹⁹ el-'Ahfeş, münâdâ yerine “duâ” tabirini kullanır.

âyetlerde geçen münâdâ olan *أَدُمُ* ve *فِرْعَوْنُ* kelimelerinin müfred isim oldukları için merfû kullanıldığını söyler. Bu isimlerin nasb makamında olmalarına rağmen mebni isimler gibi kabul edildiklerinden merfû okunduğunu zikreder. el-'Aḥfeş'e göre münâdâ olan isim muzâf konumunda geldiğinde mansub olur. Çünkü münâdâda aslolan mansub olmasıdır. Örneğin *يَا أَبَانَا مَا لَكَ لَا تَأْمَنَّا* “*Ey bizim babamız sen bize (Yûsuf'u) emanet etmezsin*” [Yûsuf 12: 11] âyetinde münâdâ olan *أَبَا* kelimesi muzâf konumunda geldiğinden mansub okunmuştur.³⁰⁰

D. FİİL

1. Mukâraabe Fiilleri (Kâde-Asâ-Zanne)

el-'Aḥfeş, *يَزِيغُ قُلُوبَ فَرِيقٍ مِّنْهُمْ*, “*içlerinden bir kısmının kalpleri az kalsın kayacak gibi olmuşken*” [Tevbe 9: 117] âyetinde geçen mukâraabe fiillerinden olan *كَادَ* ile alakalı farklı görüşleri zikrettikten sonra, bu fiilin bu âyette *كَانَ* gibi³⁰¹ amel etmesinin de mümkün olduğunu söyler. Bu durumda *كَادَ* fiilinin ismi gizli bir zamir olur ve *يَزِيغُ قُلُوبَ فَرِيقٍ* cümlesi ise *كَادَ* fiilinin haberi olur.³⁰²

2. Kâne ve Kardeşleri

Nakıs fiil olan *كَانَ* tam fiil olarak *وَقَعَ* anlamında kullanılabilir. *وَإِنْ كَانَ دُوْ عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ* “*Eğer borçlu sıkıntıda ise, ona kolaylık tanınmalısınız*” [Bakara 2: 280] âyetinin takdiri *وَإِنْ كَانَ مِمَّنْ تَقَاضُونَ دُوْ عُسْرَةٍ فَعَلَيْكُمْ أَنْ تَنْظُرُوا إِلَىٰ الْمَيْسِرَةِ* şeklindedir. Yine istendiği takdirde *كَانَ* haber almayıp *وَقَعَ* anlamında (tam fiil olarak) da kullanılabilir.³⁰³ Müellif, *إِلَّا أَنْ* *تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً* “*Meğer ki, aranızda hemen devredeceğiniz bir ticaret olsun*” [Bakara 2: 282] bu âyette geçen *تِجَارَةً حَاضِرَةً* yapısını merfu yaparak³⁰⁴ âyette geçen *كَانَ*'nin tam fiil olarak *تَفَعَّلَ* anlamında olduğunu söyler. Bununla beraber *كَانَ*'nin ismi gizli kabul edilerek, *إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِلْكَ تِجَارَةً حَاضِرَةً* yapısı *كَانَ*'nin haberi olarak mansub da olabilir. Bu durumda âyet *إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِلْكَ تِجَارَةً حَاضِرَةً* şeklinde okunabilir.³⁰⁵ el-Ferrâ' da *كَانَ*'nin tam fiil veya nakıs fiil olarak kullanılabileceğini ifade eder. *وَإِنْ كَانَ دُوْ عُسْرَةٍ* “*Eğer (borçlu) sıkıntıda ise*” [Bakara 2: 280] âyetindeki *كَانَ* fiilinin tam fiil olarak okunduğunu ancak, bu âyetin 'Abdullâh b. Mes'ûd ve

³⁰⁰ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 65.

³⁰¹ Yani nâkıs fiil olarak amel etmesi kastedilmektedir.

³⁰² el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 367.

³⁰³ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 203-204.

³⁰⁴ Bu yapı mushafta *كَانَ*'nin haberi olarak mansub okunmuştur.

³⁰⁵ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 205.

'Ubey b. Ka'b'ın kırâatinde ise عُسْرَةَ وَإِنْ كَانَ دَا عُسْرَةَ şeklinde nakıs fiil olarak okunduğunu bildirir. Aynı şekilde yukarıda el-'Ahfeş'in örnek olarak ele aldığı [Bakara 2: 282] âyetinde geçen كَانْ nin nakıs fiil ve tam fiil olarak kullanılacağını söyler.³⁰⁶

Muhaffef أَنْ edatı amel ettiği fiille beraber isim anlamı taşıdığından كَانْ nin haberi ve ismi olarak gelebilir. وَمَا كَانَ قَوْلُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا “Onların sözleri, sadece şöyle demekten ibaretti” [Âl-i İmrân 3: 147], مَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا “Kavminin ise şöyle demelerinden başka cevabı olmadı” [A'râf 7: 82], مَا كَانَ حُجَّتَهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا “şöyle demekten başka bir delilleri yoktur” [Câsiye 45: 25], bu âyetlerde geçen أَنْ yapıları isimdirler ve كَانْ 'nin ismi olarak merfu olurlar. Bununla beraber bu âyetlerin ilk kısımları merfu olup (كَانْ'nin ismi olarak), ikinci kısımları yani أَنْ قَالُوا yapısı كَانْ'nin haberi olarak mansub olabilir. Aşağıdaki beyitte de bu anlamda kullanılmıştır.

لَقَدْ عَلِمَ الْأَقْوَامُ مَا كَانَ دَاءَهَا بِنَهْلَانِ إِلَّا الْخِزْيُ مِمَّنْ يَفُودُهَا

“İnsanlar (kavimler) kabilenin derdinin, sıkıntısının Heslan dağında olmadığını, kabile sahibinden olduğunu anladılar.³⁰⁷

Bu şiirde geçen كَانْ nin ismi ve haberi yer değiştirerek الْخِزْيُ مَا كَانَ دَاؤها إِلَّا الْخِزْيُ şeklinde de okunabilir.³⁰⁸

EĞER bir erkek veya kadına kelâle yoluyla (çocuğu ve babası olmadığı halde) varis olunuyorsa” [Nisâ 4: 12] âyetindeki يُورَثُ kelimesi يُورَثُ şeklinde okunmak daha güzel olur. كَلَالَةً kelimesi ise istenirse كَانْ'nin haberi olarak mansub olabilir ve bu durumda da يُورَثُ kelimesi رَجُلٌ kelimesinin sıfatı olur. Yine istenirse كَانْ fiili haberden müstağni kılınarak (tam fiil olarak) وَقَعَ gibi okunabilir. Bu durumda da كَلَالَةً kelimesi hal olarak يُورَثُ şeklinde كَلَالَةً cümlesinde olduğu gibi mansub olur. Şâirin, haber almayan كَانْ fiili (tam fiil) hakkında söylediği şu beyitte de aynı durum söz konusudur.³⁰⁹

فَدَى لِبَنِي دُهْلٍ بِنِ شَيْبَانَ نَاقَتِي إِذَا كَانَ يَوْمٌ دَوَّ كَوَاكِبَ أَشْهَبُ

³⁰⁶ el-Ferrâ', **Me'âni'l-*Qur'*ân**, I, 185-186.

³⁰⁷ Şarafuddîn, **el-Mevsû'atu'l-*Qur'*âniyye**, II, 82.

³⁰⁸ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 235-236.

³⁰⁹ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 250-251.

“Benim devam beni Zühl bin Şeybân için feda olsun. Şiddetli (düşmanın saldırdığı) günde.”³¹⁰

Nakıs fiillerin ismi ile haberi arasında fâsıla zamiri kullanılır. Fâsıla zamiri kullanıldığında ise nâkıs fiilin haberi olan kelime mutlaka mansub olur. هُوَ لَاءِ بَنَاتِي هُنَّ أَطَهَرُ kullanıldığında ise nâkıs fiilin haberi olan kelime mutlaka mansub olur. هُنَّ أَطَهَرُ لَكُمْ şeklinde okunamaz çünkü sadece haber alan fiillerin (yani nakıs fiiller) ismi ile haberi arasına هِيَ، هُنَّ gibi fâsıl zamirleri geldiğinde, haber alan fiillerinin haberleri mansub olabilir.³¹¹

“Ey Allâh'ımız, eğer bu (Kur'an) bir gerçek olarak Senin katından ise” [Enfal 8: 32] âyetindeki الْحَقُّ kelimesi mansubdur (كَانَ fiilinin haberi olarak). Çünkü هُوَ burada te'kîd ifade eden zâit fâsıla zamiridir.³¹² Bu zamirler ise sadece haberden müstağni olmayan, haber alabilen fiillere (nâkıs fiiller) gelir. Burada هُوَ zamiri هَذَا ism-i işaretinin sıfatı değildir. Çünkü هَذَا هُوَ şeklinde bir ifade cümle olamaz. Bu zamir (fâsıla zamiri) zahir bir kelimenin de sıfatı olamaz. Ancak, şu âyette هُمُ الظَّالِمِينَ “fakat onlar kendileri zalim idiler” [Zuhruf 43: 76] olduğu gibi başka bir zamirin sıfatı olabilir. Ancak Benî Temîm' bu zamirlerin kendisinden öncesinin zahir bir isim ya da zamir olduğunda kendilerinden sonrasının merfu olduğunu söyler ve şu âyetleri delil getirir: هَذَا هُوَ الْحَقُّ “Ey Allâh'ımız, eğer bu (Kur'an) bir gerçek olarak Senin katından ise” [Enfal 8: 32] ve وَلَكِنْ كَانُوا هُمُ الظَّالِمُونَ “fakat onlar kendileri zalim idiler” [Zuhruf 43: 76]. Görüldüğü üzere bu âyetlerde fâsıl zamirinden sonra gelen nâkıs fiilin haberi konumunda olan الْحَقُّ kelimesi ve الظَّالِمُونَ kelimeleri merfudur. Bu zamirler kendisinden öncesinin ve sonrasının sıfatı olmadığını açıklamak için bu şekilde merfu yapıldığında da

³¹⁰ en-Nahhâs, en-Nâsih ve'l-Mensûh, I. Bas, (Thk: Muhammed 'Abdüsselâm Muhammed), Mektebetu'l-Felâh, Kuveyt, 1408, I, 263; el-Fârisî, el-Hucce li'l-kurrâ es-seb'a, II, 441; en-Nisâbûrî, el-Vasîf fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd, I, 406; el-Çurtubî, el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân, V, 151.

³¹¹ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 386.

³¹² Hâilî b. 'Ahmed ve Sibeveyh de الْحَقُّ kelimesini كَانَ fiilinin haberi olarak mansub kabul etmişlerdir. Onlara göre de burada geçen هُوَ zamiri fâsıla zamiridir. Ebû Ca'fer ise Ebû 'İshâk'dan fâsıla zamirini şu şekilde tanımladığını duyduğunu nakleder: Fâsıla zamiri haberin ma'rife ya da ma'rifeye yakın olduğunu göstermek için kullanılır der. Bu âyetteki الْحَقُّ kelimesinin ise sıfat olmadığını, كَانَ fiilinin ise وَفَع anlamında olmadığını (yani tam fiil olmayıp nakıs fiil anlamında olduğunu) söyler. Bkz., en-Nahhâs, 'Îrâbu'l-Kur'ân, II, 185. Ebû Hayyân, Cumhuriyetin الْحَقُّ kelimesini mansub kabul ettiğini ve âyette geçen هُوَ zamirini de fâsıla zamiri kabul ettiğini bildirir. A'meş ve Zeyd b. 'Ali'nin ise الْحَقُّ kelimesini ref halinde dammeli okuduklarını ifade eder. Yani, هُوَ الْحَقُّ cümlesini kanenin haberi olarak kabul ederler ki, Benî Temîm de bu şekilde, yani fâsıla zamirinden sonrasını merfu kabul etmektedir. Ebû Hayyân da bu okuyuşun Arapça da caiz olduğunu görüşündedir. Bu kelimenin okunuşuyla alakalı diğer görüşler için Bkz., Ebû Hayyân, el-Bahru'l-Muhîf, IV, 482.

zâit fâsıla zamiri olmuşlardır.³¹³ el-Ferrâ' ise الْحَقِّ kelimesi mansub olabileceği gibi, eğer هُوَ zamiri isim olarak kullanılırsa الْحَقِّ kelimesinin de هُوَ den dolayı merfu olacağını söyler.³¹⁴ وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ “İsterse bir yakını olsun” [Fâtır 35: 18] Âyetinde كَانَ fiilinin ismi, takdiri الإنسان olup, haberi ise ذَا قُرْبَىٰ kelimesidir.³¹⁵

E. MECRÛRÂT

1. İzâfet

Çekimlenemeyen isimlerin sonları bir hareke üzere mebnidir. حَيْثُ bütün durumlarda dam üzere mebnidir. Ancak bazıları حَيْثُ şeklinde mansub olarak kabul etmişlerdir. Bunun gibi قَبْلُ ve بَعْدُ kelimeleri de izâfet dışında bütün durumlarda dam üzere mebnidirler. يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا قَبْلُ “Bundan önce de, bundan sonra da emir Allâh'ındır” [Rûm 30: 4] âyetinde قَبْلُ ve بَعْدُ kendilerinden önce cer harfî olmasına rağmen izâfet konumunda olmadıkları için dammeli okunmuşlardır. لَّا يَسْتَوِيْ مِنْكُمْ مَنْ اَنْفَقَ مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ وَقَاتَلَ “İçinizden, fetihten önce harcayan ve savaşan biri olmaz.” [Hadîd 57: 10], كَالَّذِيْنَ مِنْ قَبْلِكُمْ “Sizden evvelkiler gibi” [Tevbe 9: 69], وَالَّذِيْنَ جَاؤْا مِنْ بَعْدِهِمْ “Onlardan sonra gelenler” [Haşir 59: 10] ayetlerinde ise قَبْلُ ve بَعْدُ kelimeleri muzaaf konumunda olduklarından kendilerinden önce gelen cer harflerinden dolayı kesralı okunmuşlardır.³¹⁶

رَأَيْتُ مُسْلِمِيْكَ وَرَأَيْتُ بَنُوْكَ örneklerinde olduğu gibi ikil ve düzenli eril çoğul isimlerin sonlarındaki nûnlar izâfet durumunda düşer.³¹⁷

Sadece zaman ifade eden isimler (zaman zarfları) fiile muzaaf olabilirler. وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِيْ نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا “Ve öyle bir günden korunun ki, kimse kimsenin yerine bir şey ödeyemez” [Bakara 2: 48] âyetinde geçen يَوْمًا kelimesinin tenvinli okunması bu kelimeye sıfat olan takdîrî zamirin var kabul edilmesidir. Yani, لَا تَجْزِيْ نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ فِيْهِ شَيْئًا cümlesinde olduğu gibi takdîrî olarak يَوْمًا kelimesinin sıfatı olan فِيْهِ deki الِهَاءِ zamiri var kabul edilir. Burada olduğu gibi zaman zarfları fiile muzaaf olmadan okunduğu gibi, fiile muzaaf olarak da هٰذَا يَوْمٌ يَفْعَلُ رَبِّدٌ cümlesinde olduğu gibi okunabilir. Bazı âlimlere göre de burada gelen الِهَاءِ zamiri لَا تَجْزِيْهِ şeklinde “yevm” kelimesine ait mef’ûl konumunda bir

³¹³ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 348.

³¹⁴ el-Ferrâ’, Me’âni’l-’Kur’ân, I, 409.

³¹⁵ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 485.

³¹⁶ el-’Ahfeş, Me’âni’l-’Kur’ân, (Thk. Dr. Hüdâ: Maḥmûd Karâ’a), I, 9-10.

³¹⁷ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 14.

isimdir. Şu cümle de olduğu gibi زَيْدٌ رَأَيْتُ رَجُلًا يُحِبُّ زَيْدٌ yani يُحِبُّهُ زَيْدٌ takdîrindedir. هَذَا يَوْمٌ لَا يَنْطَفُونَ. “Bu, onların konuşamayacakları gündür” [Mürselât 77: 35] âyeti takdirindedir. Bu âyette, zaman zarfı olan يَوْمٌ kelimesi fiile muzaaf olarak kullanılmıştır. Bu kelimeyi izâfet yapmadan هَذَا يَوْمٌ لَا يَنْطَفُونَ şeklinde okumak da caizdir.³¹⁸

فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكَ سُوءَ الْعَذَابِ “Firavun ailesinden (sizi kurtardık), (onlar) size azabın en kötüsünü reva görüyorlar” [Bakara 2: 49] âyeti ve أَتَيْتُ آلَ زَيْدٍ وَ أَهْلَ مَكَّةَ وَ آلَ مَكَّةَ وَ أَهْلَ الْمَدِينَةِ وَ أَهْلَ الْمَدِينَةِ cümlelerinde kullanıldığı gibi, آلٌ ve أَهْلٌ kelimelerinin özel isimlere izâfet yapılması daha güzel olur. Ancak, آلَ الْمَرْأَةِ وَ آلَ الرَّجُلِ وَ أَتَيْتُ آلَ الرَّجُلِ cümlelerinde özel isimlere izâfet yapılmadığı için bu kullanım güzel olmamıştır. Ayrıca, آلٌ kelimesi de yer isimlerinde çok kullanılmaz.³¹⁹

2. Cer Harfi

Bazı cer harfleri, farklı cer harfi anlamında kullanılabilir. “Allâh sizi kederden kedere uğrattı” [Âl-i İmrân 3: 153] âyetinde geçen “الْبَاءُ” cer harfi “عَلَى” cer harfi yerinde kullanılmış olup, عَلَى مَانَسَادٍ. “hurma dallarına” [Tâhâ 20: 71] âyetindeki “فِي” cer harfi “عَلَى” yerine kullanılmış olup, عَلَى جُدُوعِ النَّخْلِ مَانَسَادٍ. “Kılıçla bana bana vurdu” cümlesinde de “فِي” cer harfi “الْبَاءُ” cer harfi takdirinde olup بِالسَّيْفِ مَانَسَادٍ. “Babanın yanında kaldım/oturdu” cümlesindeki “فِي” cer harfi de “عَلَى” takdirinde olup عَلَى أَبِيكَ مَانَسَادٍ.³²⁰ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ نَامَازِ كِلْمَانِ) دَاهَا لَاهِيكْتِر” [Tevbe 9: 108] âyetindeki يَوْمٌ ifadesindeki “مِنْ” cer harfi “مُنْدٌ” anlamındadır. Zira Araplar, لَمْ أَرَهُ مِنْ يَوْمٍ كَذَا dediklerinde مُنْدٌ anlamını kastederler.³²¹

“Onların mallarını kendi mallarınıza katarak yemeyin” وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ

[Nisâ 4: 2] âyetindeki “إِلَى” cer harfi “مَعَ” takdirinde olup مَعَ أَمْوَالِكُمْ anlamındadır.³²² مَنْ

“إِلَى” cer harfi “Allâh yolunda yardımcılarım kim” [Âl-i İmrân 3: 52] âyetinde de “إِلَى” cer

³¹⁸ Zaman zarflarından başka isimlerin de fiile muzaaf olacağını savunanların görüşlerini şiiirden delil getirerek göstermiştir. Bu konuyla alakalı detaylı açıklamalar için Bkz., el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 92-94, II, 563 Ayrıca diğer örnekler için Bkz., a.g.e., I, 303.

³¹⁹ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 98.

³²⁰ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 236; Bu konuyla ilgili diğer örnekler için ayrıca Bkz., a.g.e., I, 51, 140, 334, II, 408, 502, 512.

³²¹ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 365.

³²² el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 244.

harfi “مَعَ” mânâsındadır.³²³ el-Ferrâ’ da bazı cer harflerinin birbiri yerine kullanılabileceği görüşündedir. Ona göre, على yerine ب ve ل cer harfleri³²⁴, في yerine ب³²⁵ ve ل yerine إلى kullanılabilir. “Rablerine boyun eğdiler.” [Hûd 11: 23] âyetinde ل yerine إلى kullanılmıştır.³²⁶ على yerine في kullanılır.³²⁷ ل yerine على kullanılabilir. “Gönderilen elçi kullarımıza şu sözümüz geçmişti.” [Sâffât 37: 171] âyetinde على yerine ل kullanılmıştır.³²⁸

el-’Ahfeş, cer harflerinin “أَنْ” ile beraber kullanıldığında hafzedildiğini/gizlendiğini söyler. “Sizden her kim hür mümin kadınları nikah edecek bir zenginliğe gücü yetmiyorsa” [Nisâ 4: 25] âyetinde geçen أَنْ يَنْكِحُ lafzı aslında أَنْ يَنْكِحُ إلى anlamındadır. Çünkü “أَنْ”den dolayı cer harfi gizlenmiştir.³²⁹ Aynı şekilde, “Allâh’ın mescidlerinde O’nun adının anılmasına engel olandan daha zalim kim vardır!” [Bakara 2: 114] âyetinde de أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ, وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ, وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ cümlesinden önce “مِنْ” cer harfi “أَنْ”den dolayı hafzedilmiştir.³³⁰

Bazen cer harfleri hafzedilir ve fiiller amel eder. “Veya onu bir yere atın ki, (babanızın sevgisi) size kalsın” [Yûsuf 12: 9] âyetindeki أَرْضًا kelimesi zarf değildir. Ancak öncesinde var olan “فِي” cer harfi hafzedilmiş ve fiil amel etmiştir.³³¹

Cer harfleri bazen zâittirler. Örneğin “الْبَاءُ” cer harfi zâit olup pek çok konuşmada kullanılır. “Hurmanın dalını kendine doğru silkele” [Meryem 19: 25] âyeti ve “yağla biter” [Mü’minûn 23: 20] âyetindeki “الْبَاءُ” cer harfi zâittir.³³² بِحَسْبِكَ قَوْلُ السُّوءِ “Kötülüğün cezası misli iledir” [Yûnus 10: 27] âyetindeki ve “Korunan kullar için” [Âl-i İmrân 3: 15] âyetinde de “الْبَاءُ” cer harfi zâittir.³³³ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا “اللَّامُ” cer harfi zâittir.³³⁴ مَا أَتَانِي مِنْ أَحَدٍ cümlesinde de “مِنْ” cer harfinin³³⁵ ve لَمَّا “size kitap ve hikmet verdim, sonra

³²³ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 51.

³²⁴ el-Ferrâ’, Me’âni’l-Ḳur’ân, I, 306.

³²⁵ el-Ferrâ’, Me’âni’l-Ḳur’ân, II, 70.

³²⁶ el-Ferrâ’, Me’âni’l-Ḳur’ân, II, 9.

³²⁷ el-Ferrâ’, Me’âni’l-Ḳur’ân, II, 261.

³²⁸ el-Ferrâ’, Me’âni’l-Ḳur’ân, II, 395.

³²⁹ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 251.

³³⁰ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 151, ayrıca Bkz., a.g.e., I, 266, II, 477.

³³¹ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 396.

³³² el-’Ahfeş, a.g.e., I, 172-173, II, 440, 451.

³³³ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 372, ayrıca Bkz., a.g.e II, 451, 519.

³³⁴ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 213.

³³⁵ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 194.

yanınızda bulunan (kitaplar)ı doğrulayıcı bir peygamber geldiğinde ona muhakkak inanacaksınız” [Âl-i İmrân 3: 81] âyetindeki “مِنْ” cer harfi de zâittir.³³⁶ “O'nun benzeri hiçbir şey yoktur” [Şûrâ 42: 11] âyetinde de “الْكَافُ” cer harfi zâit olarak kullanılmıştır.³³⁷

“مِنْ” cer harfi te'kîd mânâsında da kullanılır. “Seninle bizim aramızda bir perde var” [Fussilet 41: 5] âyetinde bu mânâda kullanılmıştır.³³⁸

Cer harfleri hafzedildiğinde fiiller amel eder. “Bir de Mûsâ kavminden yetmiş adam seçmişti” [A'râf 7: 155] âyetinden “مِنْ” cer harfi hafzedildiğinden فَوْمَهُ kelimesi اخْتَارَ fiilinin mef'ûlü olarak gelmiştir. Aslında cümle مِنْ اخْتَارَ مِنْ şeklinde.³³⁹

Bütün cer harflerinin bağlı olduğu bir fiil vardır. “(Onlar ki) dünya hayâtını sevip ahirete tercih ederler” [İbrâhîm 14: 3] âyetinde يَسْتَجِيبُونَ fiili عَلَى cer harfi ile kullanılmıştır. “eğer rüya tabir ediyorsanız” [Yûsuf 12: 43] ve “Allah size öğüt vermektedir” [Nûr 24: 17] âyetinde³⁴¹ ve “eğer rüya tabir ediyorsanız” [Yûsuf 12: 43] âyetinde de “الْلامُ” cer harfi fiile bağlı kullanılmıştır.³⁴²

F. EDATLAR

1. Fiili Muzâriyi Nasb Eden Edatlar

“Onu az bir değere satmak için” [Bakara 2: 79] âyette geçen lâm³⁴³ “اللامُ”³⁴⁴ eğer كَى mânâsında kullanılırsa gizli bir اُن den dolayı, kendisinden sonrası mansub

³³⁶ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 225.

³³⁷ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 197. Ayrıca Bkz., a.g.e, I, 197, 329-330.

³³⁸ el-'Ahfeş, a.g.e., II, 504.

³³⁹ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 339.

³⁴⁰ el-'Ahfeş, a.g.e., II, 406.

³⁴¹ el-'Ahfeş, a.g.e., II, 456.

³⁴² el-'Ahfeş, a.g.e., I, 395.

³⁴³ Yûnus b. Habîb Araplardan bazı insanların key “كَي” anlamında kullanılan lâmı “اللامُ” fethalı okuduklarını söylemiştir. Halef el-'Ahmer (ö: 180/...) de bu lâmın aslının fethalı olduğunu söyler ve Benî Anber lehçesinde bu şekilde okunduğunu ve bir adamın bu şekilde bir beyit okuduğunu ifade eder. el-'Ahfeş, yukarıdaki görüşleri ifade ettikten sonra, bu lâmın izâfet durumunda da ibtidâ lâmı ile arasındaki farkı belirtmek için kesralı okunduğu bilgisini nakleder ve bu konudaki tartışmaları aktarır. Geniş bilgi için Bkz., el-'Ahfeş, a.g.e., I, 130-132.

olur.³⁴⁵ Aynı şekilde كَيْ ile de gizli bir أَنْ den dolayı mansub olur.³⁴⁶ Bu durumda لَيْسْتَرُوا kelimesi fiili muzâriyi nasb eden edatlardan olan gizli bir أَنْ den dolayı للاشْتِرَاءِ anlamında isim olur. Başındaki اللام cer harfinden dolayı da cer mahallindedir. Aynı şekilde كَيْ لَا يَكُونُ “(içinizden zenginler arasında dolaşan) bir servet olmasın diye” [Haşir 59: 7] âyetinde de كَيْ fiilini nasb eden gizli bir أَنْ vardır.³⁴⁷

كَيْ edatı da nasb edatı olan أَنْ konumundadır. Çünkü, لِكَيْلَا تَأْسَوْا “üzülmemeniz için” [Hadîd 57: 23] âyetinde olduğu gibi eğer كَيْ olmasaydı ve kendinden sonra da isim gelmeseydi lâm olmazdı.³⁴⁸

³⁴⁴ Burada kastettiği lâm, *lâmu't-ta'lîl* “لَامُ التَّعْلِيلِ” dir. *lâmu't-ta'lîl*'in muzâri fiili nasb etmesiyle alakalı farklı görüşler ortaya konmuştur. Kûfeli dilciler, كَيْ mânâsındaki لام التعليل muzâri fiili, gizli bir أَنْ olmaksızın nasb ederler ve جَنَّكَ لِتُكْرِمَنِي “Bana ikram etmen için sana geldim” cümlesini örnek olarak verirler. Çünkü لام التعليل كَيْ in yerine geçmiştir ve onunla aynı anlamı taşımaktadır. كَيْ edatı nasıl muzâriyi kendisi nasbediyorsa لام التعليل de aynı şekilde nasb eder. Basralı dilciler ise لام التعليل den sonra gizli bir أَنْ olduğunu ve bu edattan dolayı nasb olduğunu söylerler ve جَنَّكَ لِتُكْرِمَنِي cümlesini örnek olarak zikrederler. Bazı dilciler ise bu tarz cümlelerdeki muzâri fiillerin şart mânâsı taşıdıkları için mansub olduklarını söylemişlerdir. قَمْتُ لِتَقُومَ “Senin ayağa kalkman için kalktım” cümlesinde olduğu gibi. Bkz., İbnü'l-Enbârî, *El-İnşâf fi mesâilî'l-hilâf beyne'n-naḥviyyîn el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, s. 575-578; ez-Zübeydî, *İ'tilâfu'n-nuşra fi ihtilâfi nühâti'l-Kûfe ve'l-Başra*, s. 151; el-Müberred, *Mukteḍab*, II, 7; es-Suyûtî, *Hem'ul-hevâmi' fi şerhi cem'i'l-cevâmi'*, II, 321-322.

³⁴⁵ Bu şekilde okunuşla ilgili âyet örnekleri için Bkz., el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 237, 303, II, 510.

³⁴⁶ كَيْ edatından sonra gelen fiilin mansub olmasına sebep olan edatın أَنْ olup olmadığı ve أَنْ edatının ortaya çıkmasının caiz olup olmadığıyla alakalı dilciler arasında farklı görüşler ortaya konmuştur. Kûfeliler كَيْ edatından sonra أَنْ edatının ortaya çıkmasını caiz görürler. جَنَّ لَكَ أَنْ أَكْرَمَكَ “Sana ikram etmek için geldim” cümlesinde ortaya çıkmıştır. Ancak كَيْ fiilini nasb eden كَيْ dir derler. أَنْ edatının te'kid ifade ettiğini ve amel etmediğini söylerler. Kûfelilerden bir kısmı ise fiili nasb eden edatın olduğunu, كَيْ ve أَنْ edatlarının ise te'kid ifade ettiğini savunurlar. كَيْ den sonra أَنْ edatının ortaya çıkmasının caiz olmasının delilinin nakil ve kıyas olduğunu ifade ederler. Kıyasa göre ise, أَنْ edatının te'kid olduğunu ve كَيْ edatı ile lafızları farklı olsa da anlamlarının aynı olduğu görüşünü zikrederler. Ayrıca Araplar bu şekilde kullandıkları için de gelebilir derler. Basralılara göre ise كَيْ ve كَيْ den sonra أَنْ edatının ortaya çıkması caiz değildir. Çünkü, böyle bir durumda âmil bizzat كَيْ dir. Takdîrî أَنْ değildir. Âmil bizzat كَيْ olduğu için أَنْ edatını ortaya çıkması caiz olmaz. Bkz., İbnü'l-Enbârî, *El-İnşâf fi mesâilî'l-hilâf beyne'n-naḥviyyîn el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, s. 579-584; ez-Zübeydî, *İ'tilâfu'n-nuşra fi ihtilâfi nühâti'l-Kûfe ve'l-Başra*, s. 151-152. Ayrıca bu edatın “كَيْ” cer harfi mi yoksa nasb edatı mı olduğuyla alakalı da tartışmalar yapılmıştır. Kûfeliler, كَيْ edatının cer harfi olmayıp, sadece nasb edatı olduğu görüşünü benimserler. Çünkü كَيْ isimlerin âmillerinden değil, fiillerin âmillerindedir. Bu nedenle ki كَيْ in başına ل gelerek كَيْ olabilir. Eğer cer harfi olsaydı başına ل gelmezdi. Çünkü cer harfinin başına cer harfi gelmez. Bununla beraber bazı şaz kullanımlar da vardır. Ancak bu kuralı bozamaz. Basralılar ise كَيْ edatının cer harfi olabileceğini söylerler. Çünkü istifhâm edatı olan مَا nın başına başka cer harfleri gelebileceği gibi كَيْ edatının başına da gelebilir derler. Bu durumda مَا nın ل düşer, كَيْ olur. مَا لَمْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ “Niçin yapmayacağınız şeyleri söylüyorsunuz?” [Saff 61: 2] âyetini de buna delil olarak gösterirler. Bkz., İbnü'l-Enbârî, *El-İnşâf fi mesâilî'l-hilâf beyne'n-naḥviyyîn el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, 570-573; ez-Zübeydî, *İ'tilâfu'n-nuşra fi ihtilâfi nühâti'l-Kûfe ve'l-Başra*, s. 150-151; el-Müberred, *Mukteḍab*, II, 8-9; es-Suyûtî, *Hem'ul-hevâmi' fi şerhi cem'i'l-cevâmi'*, II, 289.

³⁴⁷ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 126-127.

³⁴⁸ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 127.

هَذِهِ لَمْ يَخْلَفَ اللَّهُ وَعَدَهُ şeklinde olduğunu söylerler. Çünkü konuşmada kelimeler fazla olduğunda hafzedilir derler ve bu durumun Kur’ân’daki bütün لَمْ ler için geçerli olduğunu savunurlar.³⁵²

el-’Ahfeş’e göre fiili muzâriyi nasb eden diğer bir edat da إِذَا dir. إِذَا آتَيْكَ “o zaman sana getireceğim” cümlesinde fiili muzâri ve لَمْ ile mansub olduğu gibi إِذَا ile de mansub olmuştur. Ancak bu edattan önce فَا “الفاء” ya da وَا “الواو” kullanılırsa kendisinden sonrası merfu olur.³⁵³ وَإِذَا لَا تَمْتَعُونَ إِلَّا قَلِيلًا “O zaman, çok az faydalandırılırsınız” [Ahzâb 33: 16] âyetinde ve فَإِذَا لَا يُؤْتُونَ النَّاسَ نَقِيرًا “O zaman insanlara bir çekirdek parçası bile vermezler” [Nisâ 4: 53] âyetinde merfu olmuştur. Bununla beraber mansub da olabilir. Hatta bazı kırâatler, burada mansub olduğunu iddia ettiler.³⁵⁴

Ancak fiil, izen “إِذَا” edatına değil de; فَا’ya “الفاء” ve وَا’ya “الواو” dayandırıldığı için merfu olmuştur. Sanki o, فَا لَا يُؤْتُونَ النَّاسَ إِذَا نَقِيرًا ve وَلَا يَمْتَعُونَ إِذَا demektedir.³⁵⁵ el-Ferrâ’ da, إِذَا “o zaman seni döveceğim” örneğinde olduğu gibi istinaf (başlama) cümleleri ve mütekellime cevap konumundaki cümlelerin إِذَا edatıyla başladığında, bu edattan sonra gelen muzâri fiilin mansub olabileceğini bildirir. Yine bu edatın başında وَا “و” edatlarının kullanıldığını söyler. Eğer cümle إِذَا ile değil de başka bir kelimeyle başlıyorsa bu durumda إِذَا muzâri fiili nasb etmez. أَنَا إِذَا أَضْرِبُكَ şeklinde sonrasında gelen muzâri fiil merfu olur.³⁵⁶

Bazı yerlerde لَمْ dan sonra gelen fiil merfu olur, çünkü لَمْ edatı mânâ olarak şeddeli لَمْ anlamına gelir ve ismi de gizlenir. Buna delil olarak el-’Ahfeş, ismin ve şeddeli okumanın bu yerlerde güzel olacağını savunur. Şu âyetleri de örnek olarak verir: لَيْلًا يَعْلَمُ أَهْلٌ “Böylece Ehli kitab, Allâh’ın lutfundan hiç bir şey elde edemeyeceklerini bilsinler” [Hadîd 57: 29], وَحَسِبُوا أَلَّا تَكُونَ فِتْنَةً “Onlar, bir fitne kopmayacak sandılar” [Mâide 5: 71], أَلَّا يَرْجِعَ إِلَيْهِمْ قَوْلًا “onlara bir sözle karşılık veremiyor” [Tâhâ 20:

³⁵² el-’Ahfeş, a.g.e., I, 128.

³⁵³ Sibeveyh, إِذَا edatının eğer başında فَا “الفاء” ya da وَا “الواو” kullanılırsa kendisinden sonraki gelen fiilin nasb ve ref halinde olması caizdir der. Ona göre, ref olması, فَا edatının fiile ilsak (bağlı) olmasından; nasb olması ise, فَا edatının إِذَا edatına ilsak (bağlı) olmasındandır. Halil b. Ahmed ise, إِذَا edatının fiili nasb etmesini kendisinden sonra gizli ya da açık olarak لَمْ edatının gelmesine bağlamaktadır. Bkz., en-Nahhâs, ’İrâbu’l-’Kur’ân, I, 463.

³⁵⁴ ‘Abdullâh Mansûbe bu âyeti فَإِذَا لَا يُؤْتُونَ النَّاسَ نَقِيرًا şeklinde şelinde إِذَا edatına amel ettirerek kendisinden sonra gelen fiili nasp halinde nun harfini düşürerek okumuştur. Bkz., el-Ferrâ’, Me’âni’l-’Kur’ân, I, 273. Ayrıca, ‘Abdullâh b. Mes’ûd ve İbn ‘Abbâs da فَإِذَا لَا يُؤْتُونَ النَّاسَ نَقِيرًا şeklinde إِذَا edatına amel ettirerek aynı şekilde nasp halinde nun harfini düşürerek okumuşlardır. Ebû Hâyyân, el-Bahru’l-muḥîṭ, III, 284.

³⁵⁵ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 128-129, ayrıca Bkz., el-’Ahfeş a.g.e, II, 481-482.

³⁵⁶ el-Ferrâ’, Me’âni’l-’Kur’ân, I, 273-274.

89].³⁵⁷ el-'Aḥfeş, bazı yerlerde ise eğer أَنْ şeddeli أَنْ mânâsında değilse fiilin mansub olacağını ifade eder ve şu âyeti örnek verir: “أَيُّكَ إِلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ” *Alâmetin insanlarla konuşamamandır*” [Âl-i İmrân 3: 41]. Bu âyet aslında النَّاسَ لَا تُكَلِّمَ أَيُّكَ şeklinde. Âyette أَنْ edatından sonra gelen لَا ise nefiy (olumsuzluk) içindir. Aynı zamanda bu âyette أَنْ edatından sonra gelen fiilin أَيُّكَ أَنْكَ لَا تُكَلِّمَ şeklinde merfu olması da caizdir.³⁵⁸

عَلِمْتُ ve اسْتَيْقَنْتُ den sonra kelimenin merfu olması vaciptir. Vacip durumunda da fiillerde amel eden (fiilleri nasp eden) أَنْ edatının kullanılması uygun olmaz, çünkü bu durumda vacip olmaz. Ancak, عَلِمْتُ أَنْ لَا تُكْرِمُنِي ve لَا تُكْرِمُنِي أَنْ لَا تُكْرِمُنِي cümlelerinde bu edat (أَنْ) kullanılmasına rağmen fiili nasp etmez. أُرِيدُ أَنْ تَأْتِيَنِي cümlesinde ise gerçekleşmeyen bir durum söz konusu olduğundan mansub olur. Zan ve benzer bir durumdan sonra da merfu olur, çünkü eğer zan varsa bazı şeylerin bilindiği kabul edilir. لَا تُكْرِمُنِي cümlesinde ise durum gerçekleşmediği için أَنْ amel eder ve fiil mansub olur. Tecrübe etmişsin gibi bildiğin ve senin için kesinleşen bir durumda da merfu olur. Örneğin onun sana ikram etmeyeceğini tecrübe etmiş gibi bildiğin bir durumda: لَا تُكْرِمُنِي cümlesinde. Yani حَشِيْتُ حَشِيْتُ أَنْ لَا تُكْرِمُنِي demiş olursunki bu da caizdir.³⁵⁹

el-'Aḥfeş, “cevabiyye fâ'sının (الفَاء) geldiği yerlerde أَنْ edatının ortaya çıkması caiz değildir” der. Bu nedenle لَا تَأْتِيَهُ فَإِنَّ يَضْرِبَكَ لَا تَأْتِيَهُ فَيَضْرِبَكَ cümlesini söylemek caiz olmaz.³⁶⁰

2. أَنْ، إِنْ، أَنْ، إِنْ v.b. Edatlar

“Çünkü وَإِنَّ مِنَ الْجَارَةِ لَمَا يَفْجَرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشْقُقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ taşların öylesi var ki içinde nehirler kayıyor, öylesi var ki çatlıyor da bağrından sular fışkırıyor ve öylesi de var ki (Allâh korkusundan) yerlerde yuvarlanıyor” [Bakara 2: 74] âyetinde ve وَإِنَّ فِي الدَّارِ لَرْيَدًا cümlesinde olduğu gibi إِنْ edatı ile te'kîd lâmı arasında ilave ifadeler (حَشُوْ) girdiğinde, إِنْ edatından sonra te'kîd lâmı gelir. Aynı şekilde إِنْ edatının haberinin başına da te'kîd lâmı gelir ve إِنْ edatı cümle başında kullanılır. أَشْهَدُ إِنَّهُ لَطَرِيفٌ. “Allâh da biliyor ki: hakikaten sen şüphesiz onun Resûlüsün, bununla beraber Allâh şهادet ediyor ki doğrusu münafıklar

³⁵⁷ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 129.

³⁵⁸ el-Ferrâ' da aynı görüştedir. Bkz., el-Ferrâ', **Me'âni'l-Ḳur'ân**, II, 163.

³⁵⁹ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 129-130.

³⁶⁰ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 73.

أَفَلَا يَعْلَمُ إِذَا بُعْثِرَ مَا فِي الْقُبُورِ وَحُصِّلَ مَا فِيهَا فِي يَوْمٍ هَؤُلَاءِ لَٰخِبِيرٌ” [Münâfikûn 63: 1] âyeti ve “الصُّدُورِ إِنَّ رَبَّهُمْ بِهِمْ يَوْمَئِذٍ لَّخَبِيرٌ” *Bilmiyor mu ki, kabirdekiler deşildiği zaman, kalplerde olanlar ortaya konulduğu zaman, şüphe yok ki, Rabbileri o gün onlara (ait bütün işlerden) elbette haberdardır*” [Âdiyât 100: 9-11] bu âyetlerde de إِنَّ edatı cümle başında kabul edildiğinden kesreli okunur.³⁶¹ Eğer te’kîd lâmı olmasaydı أَنَّ şeklinde okunurdu. Çünkü أَنَّ eğer bir isim yerine ya da “ذَٰكَ” mânâsında kullanılmazsa ibtidâ olarak (cümle başı) إِنَّ şeklinde kesreli okunur. “أَذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ” *Size verdiğim nimeti ve vaktiyle sizi âlemlere üstün kıldığımı hatırlayın*” [Bakara 2: 47,122] âyetinde هَٰذَا anlamında olduğundan أَنَّ şeklinde okunmuştur. “Eğer o çokça tesbih edenlerden olmasa idi. (Elbette ki, onun karnında, tekrar dirilecekleri güne kadar) kalırdı” [Sâffât 37: 143-144] bu âyette ذَٰكَ لَوْلَا ذَٰكَ demek güzel olduğundan yani, أَنَّ yerine ذَٰكَ kullanılabildiğinden أَنَّ diye kullanılmıştır. Bu nedenle ذَٰكَ kullanımının güzel olduğu her yerde إِنَّ kullanılabilir. إِنَّ يَعْزَمُ ذَٰكَ cümlesinde يَعْزَمُ ذَٰكَ demek güzel olmadığından إِنَّ kullanılmıştır. Aynı şekilde إِنَّ edatının haberinin başına gelen “الَّلَامُ” lâm atılsa da إِنَّ diye okunur. Çünkü يَعْزَمُ ذَٰكَ demek güzel olmaz. “إِنَّمَا أَنَّهُمُ لَيَأْكُلُونَ الطَّعَامَ” *Şüphesiz onlar yemek yiyorlar*” [Furkân 25: 20] âyetinde de إِنَّ edatının haberinin başına te’kîd lâmı gelmeseydi yine إِنَّ okunacaktı çünkü إِنَّ yerine “ذَٰكَ” kullanmak güzel olmaz.

هَٰذَا” ve “ذَٰكَ” nin haberinin başına te’kîd lâmı gelmesine rağmen bu edat yerine “ذَٰكَ” ve “هَٰذَا” kullanmanın güzel olduğu yerlerde de أَنَّ okunur. “إِنَّ ذَٰلِكُمْ فَذُوقُوهُ وَأَنَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابَ النَّارِ” *İşte size Allâh'ın azabı, tadınız onu. Ayrıca kâfirler için cehennem azabı da vardır*” [Enfal 8: 14] âyetinde olduğu gibi أَنَّ okunmuştur çünkü أَنَّ yerine هَٰذَا gelebilir.

el-’Ahfeş, “لِأَنَّ كُلَّ شَيْءٍ بَعْدَ الْقَوْلِ جَوَابٌ” yani, birinin sözünden (kavl ve türevlerinden sonra) sonra gelen her şeyin rivâyet/anlatım/konuşma olduğunu ve bundan sonra gelen أَنَّ اللهَ يُبَشِّرُكَ şeklinde okunabileceğini söyler. “فَقَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ بِذَٰكَ” [Âl-i İmrân3: 39] bu âyette أَنَّ yerine ذَٰكَ getirerek فَقَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ بِذَٰكَ şeklinde okumak uygun olduğundan أَنَّ diye okumak caizdir. Ancak, kavl sözünden sonra gelen cümle ibtidâ olarak kabul edildiğinden ve cümle başında da إِنَّ okunduğundan فَقَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ بِذَٰكَ cümlelerinde إِنَّ زَيْدًا مُنْطَلِقٌ ve قُلْتُ : عَبْدُ اللهِ مُنْطَلِقٌ : إِنَّ اللهَ يُبَشِّرُكَ diyerek إِنَّ okunabilir. el-Ferrâ’ da قَوْلٌ kelimesinin türevlerinden sonra ان maddesi إِنَّ şeklinde kesreli okunacağını ifade ettikten sonra, قُلْتُ إِنَّكَ قَائِمٌ cümlesini örnek olarak zikreder. Ancak,

³⁶¹ el-Ferrâ’ da aynı görüştedir. Bkz., el-Ferrâ’, **Me’âni’l-‘Kur’ân**, I, 364.

وَأَنَّ قَوْلُ مَدَدِ انِ örneğinde olduğu فَوْلُ ve türevlerinin mef'ûlü konumunda gelirse أَنَّ şeklinde fethalı olarak da okunur.³⁶² Yine el-Ferrâ', el-'Aḥfeş'in de örnek olarak ele aldığı [Âl-i İmrân3: 39] âyetindeki ان maddesini meksur okuyanlar olduğunu ancak meftuh okumanın Arapçaya daha uygun olduğunu söyler.³⁶³

وَأَنَّ Cer harflerinden “الَّلَامُ” lâm ve diğerlerinin أَنَّ ile kullanılmaması güzel olur. وَأَنَّ فَوْلُ قَوْلُ مَدَدِ انِ “Muhakkak ki mescidler, Allâh içindir. Öyleyse, Allâh ile beraber başkasına ibadet etmeyin” [Cin 72: 18] âyeti وَأَنَّ فَوْلُ قَوْلُ مَدَدِ انِ “De ki:”) Cinlerden bir grubun (Kur'ân'tı) dinledikler bana vahyolundu” [Cin 72: 1] âyetinde geçen وَأَنَّ فَوْلُ قَوْلُ مَدَدِ انِ ifadesini takdir ederek bu âyeti de وَأَنَّ فَوْلُ قَوْلُ مَدَدِ انِ şeklinde okumuşlardır. Aynı şekilde وَأَنَّ فَوْلُ قَوْلُ مَدَدِ انِ “Doğrusu, Rabbimizin şanı çok yücedir” [Cin 72: 3] âyetinde de وَأَنَّ فَوْلُ قَوْلُ مَدَدِ انِ kelimesinden dolayı وَأَنَّ فَوْلُ قَوْلُ مَدَدِ انِ okumuşlardır. Bu şekilde okumak caizdir. Ancak bazıları da cinlerin sözlerinden dolayı yani birinin sözünden (kavl ve türevlerinden sonra) sonra gelen her şeyin rivâyet/anlatım/konuşma olduğundan dolayı وَأَنَّ فَوْلُ قَوْلُ مَدَدِ انِ şeklinde okumuşlardır.³⁶⁴

وَأَنَّ فَوْلُ قَوْلُ مَدَدِ انِ ya gelince eğer وَأَنَّ فَوْلُ قَوْلُ مَدَدِ انِ okumak güzelse وَأَنَّ فَوْلُ قَوْلُ مَدَدِ انِ okunur ancak, وَأَنَّ فَوْلُ قَوْلُ مَدَدِ انِ okumak güzel değilse وَأَنَّ فَوْلُ قَوْلُ مَدَدِ انِ okunur. وَأَنَّ فَوْلُ قَوْلُ مَدَدِ انِ “Ben sadece sizin gibi bir insanım, ancak bana ilâhınızın bir tek ilâh olduğu vahyediliyor” [Fussilet 41: 6] âyetinde ilk geçtiği yerde وَأَنَّ فَوْلُ قَوْلُ مَدَدِ انِ okunmuş, ikinci geçtiği yerde ise وَأَنَّ فَوْلُ قَوْلُ مَدَدِ انِ okumak güzel olduğundan وَأَنَّ فَوْلُ قَوْلُ مَدَدِ انِ okunmuştur. Şu beyitte:

أَرَانِي وَلَا كُفْرَانَ لِلَّهِ إِنَّمَا
أُوَاحِي مِنَ الْأَقْوَامِ كُلِّ بَخِيلٍ

“Allah’a karşı haddimi aşmıyorum, fakat bütün cimriler bana gösteriliyor. (ben toplumdaki bütün cimrileri biliyorum)”³⁶⁵

وَأَنَّ فَوْلُ قَوْلُ مَدَدِ انِ okumak güzel olmadığından وَأَنَّ فَوْلُ قَوْلُ مَدَدِ انِ okunmuştur. Çünkü, وَأَنَّ فَوْلُ قَوْلُ مَدَدِ انِ böyle söylemek güzel değildir.

³⁶² el-Ferrâ', **Me'âni'l-Ḳur'ân**, I, 180-181.

³⁶³ el-Ferrâ', **Me'âni'l-Ḳur'ân**, I, 210.

³⁶⁴ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 116-119.

³⁶⁵ Şâfi, Maḥmûd b. 'Abdirrahîm (ö. 1376/1975), **el-Cedvel fi 'i' râbi'l-Ḳur'âni'l-kerîm**, IV. Bas, Dâru'r-Raşîd, Dimeşk, Muessetu'l-'Îmân, Beyrût, 1418, VII, 18; Şarafuddîn, **el-Mevsû'atu'l-Ḳur'âniyye**, I, 193.

Yine şu beyitte:

أَبْلِغِ الْحَارِثَ بْنَ ظَالِمِ الْمُوِ عِدَّ وَالنَّازِرَ النَّذُورَ عَلَيْنَا

“Haris’e savaşıma-çarpişma vaktini haber ver. Onu öldürdükten sonra onun adaklarını
ben ödeyeceğim.”³⁶⁶

أَنْمَا تَقْتُلُ النَّيَّامَ وَلَا تَقُ تُلُّ بِقُطَّانِ دَا سِلَاحِ كَمِيَّآ

“Sen sadece uyuyan bir kişiyi öldürebilirsin. Zırh kuşanmış silahlı birisini öldüremezsın.
(Yani; öldüremeyecek kadar korkaksın).”³⁶⁷

ise *أَنْمَا* demek güzel olduğundan *أَنْمَا* okunmuştur.

“Size, ölüp bir toprak ve kemik yığını haline geldiğiniz zaman muhakkak çıkarılacağınızı mı va’dediyor?” [Mü’minûn 23: 35] âyetinde de ikincisi birincisinden bedel olarak *أَنْكُمْ* diye okunmuştur.³⁶⁸ *el-Ferrâ*’ *إِنَّمَا* edatının iki durumundan bahseder. İlk olarak, *إِنَّمَا دَخَلْتَ دَارَكَ* ve *إِنَّمَا أَعْجَبْتَنِي دَارَكَ* cümlelerinde olduğu gibi *إِنَّمَا* edatı tek kelime olarak kabul edilir ve sonrasında gelen fiil istediği şekilde amel eder. İkinci olarak ise, *مَا*, *إِنَّ* den bağımsızdır. *مَا* *الَّذِي* mânâsında olup *إِنَّ*’nin ismidir. *الَّذِي*’nin sılasından sonra gelen isim ise merfudur (*إِنَّ*’nin haberi olarak). *إِنَّ مَا أَخَذْتَ مَالَكَ*. “aldığın senin malındır” cümlesi *إِنَّ الَّذِي أَخَذْتَ مَالَكَ* mânâsındadır.³⁶⁹

Tahfif edilmiş te’kîd edatı olan *إِنَّ* nâfiye (olumsuzluk) “*مَا*” mânâsında kullanılır. *إِنَّ مَا الْكَافِرُونَ* [Mülk 67: 20] âyeti *“Kafirler ancak bir aldaniş içindedirler”* anlamında, *إِنَّ كَانَ لِلرَّحْمَنِ وَلَدٌ* [Zuhruf 43: 81] âyeti ise *“Eğer Rahman’ın çocuğu olsaydı”* anlamındadır. Ayrıca tahfif edilmiş te’kîd edatı olan *إِنَّ*’in, nâfiye (olumsuzluk) “*مَا*” mânâsında kullanıldığında daima esreli “*إِنَّ*” şeklinde gelir. *وَتَنْظُنُونَ إِنْ لَبِئْتُمْ* *فِيمَا إِنْ وَلَقَدْ مَكَتَاهُمْ* [İsrâ 17: 52] âyeti ve *إِنَّمَا قَلِيلًا*

³⁶⁶ İbn Dureyd el-Ezdî, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan (ö. 321/933), *el-İştikâk*, I. Bas, (Thk: ‘Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Dâru’l-Cil, Beyrût, 1411/1991, I; İbnu’l-Eşîr, Ebû’l-Hasen ‘Alî b. Ebî’l-Kerem el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi’t-târîh*, I. Bas, (Thk: ‘Ömer ‘Abdüsselâm), Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, Beyrût, 1417/1997, I, 507; ed-Daqr, ‘Abdu’l-Ğanî (ö. 1423/2002), *Mu’cemu’l-ğavâidi’l-‘Arabiyye*, Yrs, Trs, I, 102.

³⁶⁷ İbn Dureyd el-Ezdî, *el-İştikâk*, I, 453; İbnu’l-Eşîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, I, 507; el-Endelüsî, İbn Sa’îd (ö. 685/1286), *Neşvetu’t-tarab fi târihi câhiliyyeti’l-‘Arap*, (Thk: Nusret ‘Abdurrahmân), Mektebetu’l-Akşâ, ‘Ammân, Trs, I, 558; Şarafuddîn, *el-Mevsû’atu’l-‘Kur’âniyye*, I, 194.

³⁶⁸ el-‘Ahfeş, a.g.e., I, 119.

³⁶⁹ el-Ferrâ’, *Me’âni’l-‘Kur’ân*, I, 100-101.

مَكَانَكُمْ فِيهِ “And olsun ki, biz onlara size vermediğimiz imkanlar vermiştik” [Ahkâf 46: 26] âyetinde “إِنَّ” edatı olumsuz “مَا” mânâsında kullanıldığından “إِنَّ” edatı esreli gelmiştir.³⁷⁰

Haberinin başına te’kîd lâmı geldiğinde tahfif edilmiş olan إِنَّ, إِنْ anlamında kullanılır. İِنْ örneğinde bu manada kullanılmıştır. Çünkü haberinin başına lâ getirilmediğinde “مَا” edatı ile karışmasından korkulur. Bazıları da إِنْ زَيْدًا لَمُنْطَلِقٌ şeklinde okumuşlardır. إِنْ كُلُّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ “Üzerinde gözetleyici-koruyucu bulunmayan hiç bir nefis (kimse) yoktur” [Tarık 86: 4] âyetinde إِنْ edatından sonra merfu olmuştur ancak mansub da olabilir. Haberinin başına gelen lâm ve mâ edatı ise te’kîd içindir. وَإِنْ كَانَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ لظَالِمِينَ “Gerçekten Eyke halkı da zalim kimselerdi” [Hicr 15: 78] âyetinde ise إِنْ edatından sonra tahfif edilmiş “لَكِنَّ” adatından sonra geldiği gibi, fiil gelmiştir. Ancak, لَكِنَّ زَيْدٌ قَدْ قَالَ ذَلِكَ زَيْدٌ cümlesinde de olduğu gibi haberinin te’kîd lâmı gelmezken bu âyette haberinin başına te’kîd lâmı gelmiştir.³⁷¹

el-’Aḥfeş, إِنْ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ “*muḥakkak bu iki sihirbaz*” [Tâhâ 20: 63] âyetinde tahfif olarak gelen إِنْ edatını bazılarının şeddeli olarak إِنْ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ şeklinde³⁷² okuduklarını ancak bu şekilde okunmasının neredeyse hiç bilinmediğini söyler. Bu şekilde okuyanların, Belhâris b. Ka’b’ın “اليَاءُ” yâ harfi yerine “الآلِفُ” kullandığını zannettiklerini/iddia ettiklerini bu nedenle “رَأَيْتُ أَخَوَاكَ”, “رَأَيْتُ الرَّجُلَانَ”, “وَضَعْتُهُ عَلَاةً”, “ذَهَبْتُ إِِلَاهُ” şeklinde nasb konumunda “اليَاءُ” yâ harfi yerine “الآلِفُ” kullandıklarını nakleder. Ebû Zeyd’in ise, Belhâris b. Ka’b’ın fasih konuşan Araplardan “ضَرَبْتُ يَدَاهُ”, “وَضَعْتُهُ عَلَاةً” şeklinde duyduğunu ve “يَدَيْهِ” ve “عَلَيْهِ” şeklinde okumayı kastettiğini söylemektedir. Bazıları da إِنْ هَذَيْنِ لَسَاحِرَانِ şeklinde okumuşlardır. Ancak bu okuyuş da Kur’ân’a aykırıdır. Şâir, bu okuyuşla alakalı bazı Yemenlilerden şu rivâyette bulunmuştur.³⁷³

طَارُوا عَلَيْهِنَّ فَشَلَّ عَلَاةً

وَشَدُّدُ بِمَتْنِي حَقَبٍ حَقُّوَاهَا

³⁷⁰ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 119, ayrıca Bkz., a.g.e., I, 125, II, 455, 518.

³⁷¹ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 120.

³⁷² إِنْ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ bu âyetteki إِنْ edatının hangi anlama geldiğiyle alakalı dilciler arasında farklı farklı görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin: إِنْ edatının نَعْمَ anlamında olup هَذَانِ nin mübtedâ ve لَسَاحِرَانِ nin ise haberi olduğu, إِنْ edatının isminin zamiri şan olup هَذَانِ لَسَاحِرَانِ nin ise haberi olduğu gibi görüşler öne sürülmüştür. Bu edatın ve bu âyetin okunuşuyla alakalı diğer görüşler için Bkz., en-Naḥḥâs, ’İrâbu’l-Ḳur’ân, III, 43-46; el-Ferrâ’, Me’âni’l-Ḳur’ân, II, 183-185; Ebû ‘Ubeyde, Mecâzu’l-Ḳur’ân, II, 21-23; Dirîn, Eşeru’l-’Aḥfeş fi’l-kûfiyyîn ve teeşsuruhû bihim, s. 191-196.

³⁷³ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 120-121.

نَاجِيَةٌ وَنَاجِيًا أَبَاهَا

“Kabileye saldırdılar, elleri(nin en üst kısmı) felç oldu. Ağızlarına gem geçirildi.”³⁷⁴

İِنَّ el-’Aḥfeş, هَذَا لَسَاجِرَانَ şeklinde okuyuşun neredeyse hiç duyulmadığını bildirir. İِنَّ هَذَا لَسَاجِرَانَ şeklinde okuyuşun ise Kur’ân’a aykırı olduğunu ifade ederek bu görüşün doğru olmadığına işaret etmiştir. el-’Aḥfeş bu izahlardan sonra, bir kavmin ise bu âyeti هَذَا لَسَاجِرَانَ “bu iki sihirbaz” [Tâhâ 20: 63] şeklinde İِنَّ edatını tahfif okuyup, şeddeli İِنَّ mânâsına geldiğini ve mâ “ما” anlamına gelen İِنَّ edatından ayırt edebilmek için de İِنَّ edatından sonrasını merfu kabul edip, (haberinin başına) da lâm “لام” eklediklerini bildirir. Bütün bu izahlardan sonra el-’Aḥfeş kendi görüşünü açıklar. Kendisinin, bu âyeti ve İِنَّ edatını Benî Hâriş b. Ka’b’ın³⁷⁵ lügatında olduğu gibi هَذَا لَسَاجِرَانَ şeklinde şeddeli okuduğunu söyler.³⁷⁶ el-Ferrâ’ ise bu âyetin هَذَا لَسَاجِرَانَ şeklinde bazı kariler tarafından hatalı olduğu bilinmesine rağmen mushafa ters düşmemek için bu şekilde okunduğunu nakleder.³⁷⁷

Muhaffef İِنَّ edatı “أَيَّ” mânâsına da gelebilir. وَأَنْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنْ امشُوا. “İçlerinden ileri gelenler fırladı ve şöyle dedi: Yürüyün” [Sâd 38: 6] âyeti³⁷⁸ ve أَنْ قَدْ وَجَدْنَا “Biz (Rabbimizin bize vaat ettiğini) gerçek bulduk” [A’râf 7: 44] âyetinde³⁷⁹ İِنَّ edatı “أَيَّ” anlamındadır.

Muhaffef İِنَّ edatı مَانَسَافِnda da okunabilir. أَنْ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ “Hamd alemlerin Rabbi olan Allâh’a mahsusdur” [Yûnus 10: 10] âyeti ve أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَيْهِ “Allâh’ın laneti kendi üzerindedir” [Nûr 24: 7]³⁸⁰ âyetinde geçen muhaffef İِنَّ edatları وَأَنَّ الْحَمْدُ لِلَّهِ ve أَنَّ لَعْنَةَ اللَّهِ ile birlikte takdîrindedir. Muhaffef İِنَّ edatı fiilden önce geldiğinde ancak “لا” ile birlikte kullanılırsa güzel olur. Çünkü bu şekilde, şeddeli İِنَّ yerine kullanılmış olur.³⁸¹ أَفَلَا يَرَوْنَ أَلَّا

³⁷⁴ Mufaḍḍal eḍ-Ḍabbî, (ö. 168/784), **Emsâlü’l-’Arap**, (Thk: İhsân ‘Abbâs), Dâru’r-Râidi’l-’Arabî, Beyrût, I. Bas, 1401/1981, II. Bas, 1403/1983, I, 12; el-Bağdâdî, **Hizânetu’l-edeb ve lübb-ü lübâbi lisâni’l-’Arab**, VII, 113.

³⁷⁵ Ebû Zeyd, el-Kisâi, el-’Aḥfeş ve el-Ferrâ’, Hâriş b. Ka’b’ın lügatında هَذَا لَسَاجِرَانَ şeklinde okunduğunu söylerler. Hâriş b. Ka’b’ın lügatında ikillerin; ref, nasb ve cer alâmetleri ise elif ile gösterilir. Bkz., el-’Aḥfeş, a.g.e., II, 443-444; en-Naḥḥâs, **’İrâbu’l-Ḳur’ân**, III, 45; el-Ferrâ’, **Me’âni’l-Ḳur’ân**, II, 184; Dirîn, **Eşeru’l-’Aḥfeş fi’l-kûfiyyîn ve teessuruhû bihim**, s. 192.

³⁷⁶ el-’Aḥfeş, a.g.e., II, 443-444.

³⁷⁷ el-Ferrâ’, **Me’âni’l-Ḳur’ân**, II, 183.

³⁷⁸ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 122,

³⁷⁹ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 326.

³⁸⁰ Bu âyet mushafta وَأَنَّ لَعْنَةَ اللَّهِ عَلَيْهِ şeklinde gelmektedir. Ancak el-’Aḥfeş, burada geçen şeddeli İِنَّ edatının aslında muhaffef İِنَّ olduğunu ve mushafta da yazıldığı gibi İِنَّ mânâsında olduğunu söylemektedir.

³⁸¹ Ancak müellif, şu âyette muhaffef İِنَّ edatının fiille “لا” lâ edatı olmaksızın kullanıldığını ve şeddeli İِنَّ anlamına geldiğini söylemektedir. وَإِنْ يَكْفُرُوا [Kalem 68: 51], Bkz., el-’Aḥfeş, a.g.e., II, 547.

أَنْ يَرْجِعَ إِلَيْهِمْ قَوْلًا “*Şu gerçeği görmüyorlar mıydı ki, o onlara bir sözle karşılık veremiyor*” [Tâhâ 20: 89] ve وَحَسِبُوا أَلَّا تَكُونَ فِتْنَةً “*Hem başlarına bir fitne kopmayacak sandılar*” [Mâide 5: 71] âyetinde أَنْ edatı fiilden önce geldiğinde “*la*” ile beraber kullanılmıştır. Ancak أَنْ الْحَمْدُ لِلَّهِ âyetinde أَنْ edatı isimden önce zikredildiğinden “*la*” ile kullanılmamıştır. Bu örnekler أَنْ edatının, şeddeli أَنْ anlamında olduğunu ancak şeddeli أَنْ gibi amel etmediğini açıklamak için zikredilmiştir.³⁸²

Ayrıca muhaffef أَنْ fiilde amel eder ve fiili ile beraber “اسماً للمصدر” (*ismen li'l-masdar*) *masdar-ı müevvel* olarak gelir عَلَى أَنْ نُسَوِّيَ بَنَانَهُ “*parmak (uç)larını bile tesviyeye (eski haline getirmeye) (gücümüz yeter)*” [Kıyâmet 75: 4] âyetinde أَنْ نُسَوِّيَ yapısı *masdar* olan تَسْوِيَةٌ mânâsındadır.³⁸³

إِنْ edatı aşağıdaki âyetlerde ise şart edatı olarak kullanılmıştır.

وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ “*Siz, içinizdekini açıklasanız da saklasanız da*” [Bakara 2: 284] âyeti ve وَإِنْ تَعْفُوا وَتَصْفَحُوا “*Eğer affeder, kusurlarını başlarına kakmazsanız*” [Teğâbün 64: 14] âyetinde İِنْ edatı şart edatı olarak kullanılmıştır.³⁸⁴

el-'Aḥfeş şart edatlarından en etkili olanının İِنْ olduğunu, bu nedenle de İِنْ şart edatı olarak isimler üzerinde kullanıldığında, cezm alâmetini göstermese de güzel olacağını söyler ve aşağıdaki âyeti delil getirir. وَإِنْ امْرَأَةٌ خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزًا أَوْ إِعْرَاضًا “*Eğer bir kadın kocasının serkeşliğinden veya yüz çevirmesinden endişe ederse*” [Nisâ 4: 128].³⁸⁵

Şart edatı olan İِنْ, nefiy edatı olan مَا ile birleştiğinde de aynı şekilde şart edatı anlamı taşımaktadır. Ancak مَا ile beraber kullanıldığında kendisinden sonra gelen fiile şeddeli ya da şeddesiz “النُّونُ” nûn birleşir. Ancak bu nûn'un birleşmesi vacip değildir fakat birleşmesi güzel olur. Bazen nûn birleşmeden de kullanılabilir. *Eğer benim tarafımdan size bir hidâyet gelir de her kim hidâyetime tâbi olursa*” [Bakara 2: 38], *Eğer insanlardan birini görürsen*” [Meryem 19: 26], *فَلَنْ رَبِّ إِمَّا تُرِيَّبِي مَا* “*De ki: «Rabbim, eğer onlara va'dedilen azabı bana mutlaka göstereceksen*”

³⁸² el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 122. Ayrıca Bkz., el-'Aḥfeş, Me'âni'l-Ḳur'ân, I, 326.

³⁸³ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 122.

³⁸⁴ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 120, ayrıca Bkz., a.g.e., I, 234,

³⁸⁵ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 267.

[Mü'minûn 23: 93] Müellif, bu âyetlerde olduğu gibi bu şekilde kullanımların hem diğer âyetlerde hem de konuşmalarda sıkça kullanıldığını zikreder.³⁸⁶

Ancak, *إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا* “*Muhakkak biz ona (doğru) yolu gösterdik; ister şükredici olsun, ister nankör kafir!*” [İnsân 76: 3] âyeti ve *حَتَّىٰ إِذَا رَأَوْ مَا يُوعَدُونَ إِمَّا الْعَذَابَ وَإِمَّا السَّاعَةَ* “*Nihayet va'dolundukları şeyi, ya azabı ya da kıyâmeti gördükleri zaman*” [Meryem 19: 75] âyetinde ise *إِمَّا* atıf edatı olan *أَوْ* anlamında kullanılmıştır. Bu âyetlerin ilkinde, *رَأَوْ مَا يُوعَدُونَ* şeklinde hal olarak okunmuş; diğerinde ise, *مَرَرْتُ بِرَجُلٍ إِمَّا قَاعِدٌ وَإِمَّا قَائِمٌ* şeklinde bedel olarak okunmuştur. Bununla beraber, *إِمَّا* dan sonrasının ibtidâ olarak merfu olması da caizdir. el-'Ahfeş'e göre Kur'ân âyetlerinin de bu şekilde merfu olması caizdir, ancak bu şekilde kullanılmamaktadır.³⁸⁷

3. Şart ve Cezâ Edatları

Bilindiği üzere muzâri fiili cezm eden edatlardan bazıları sadece bir fiili cezm ederken, bazıları iki fiili cezm etmektedir. İki fiili cezm eden edatların cezm ettiği birinci fiile şart, ikinci fiile ise cezâ³⁸⁸ (cevap) denir.

el-'Ahfeş, şart edatlarının kullanıldığı yerde eğer mânâ anlaşılıyorsa lafzen cevabın gelmesine gerek yoktur der. *وَلَمَّا جَاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ* “*Yanlarındakini tasdik etmek üzere onlara Allâh katından bir kitap gelince*” [Bakara 2: 89] bu âyetin cevabı nerede diye sorulduğunda cevabının Kur'ân'da çok olduğunu ve mânâsı anlaşıldığından dolayı burada cevabın zikredilmediğini ifade eder. *لَوْ أَنَّ فُرَاتًا سِيرَتْ بِهِنَّ الْجِبَالُ أَوْ قُطِّعَتْ بِهِنَّ الْأَرْضُ أَوْ* “*Eğer okunan bir Kitapla dağlar yürütülseydi veya onunla yer parçalansaydı, yahut onunla ölümler konuşurulsaydı (o Kitap yine bu Kur'ân olacaktı). Fakat bütün işler Allâh'a aittir*” [Ra'd 13: 31] bu âyetin takdirinin ise, *لَوْ سِيرَتْ الْجِبَالُ بِقُرْآنٍ*

³⁸⁶ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 74-75.

³⁸⁷ el-'Ahfeş, a.g.e., I, 75, II, 559.

³⁸⁸ Cevap cümlesini cezmeden âmil konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kûfeliler şart ve cevap cümlelerinde cevap cümlesini cezm eden âmilin şart cümlesi olduğu görüşünü savunurlar. Kûfeliler, cevap cümlesinin şart cümlesinin lazımı olduğundan ve şart fiiline yakın olduğundan dolayı, cevap cümlesini şart cümlesinin cezm ettiğini söylerler. Basralılar kendi içlerinde bu konuda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Çoğunluğuna göre cevap cümlesini cezm eden âmil şart edatıdır. Bir kısmı ise cevap cümlesini hem şart edatı hem şart fiili cezm eder derler. Bazıları da, şart edatı şart fiilini, şart fiili de cevap cümlesini cezmeder derler. Diğer bir kısmı da şart edatı, şart fiilini cezmettiği gibi cevap fiilini de cezmeder derler. Bkz., İbnü'l-Enbârî, *El-İnşâf fî mesâilî'l-hilâf beyne'n-naḥviyyîn el-Baḥriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, s. 602-604; ez-Zübeydî, *İ'tilâfu'n-nuşra fî ihtilâfi nühâti'l-Kûfe ve'l-Başra*, s.128-129; el-Enbârî, *Esrârü'l-'Arabiyye*, s. 340.

لَا يُؤْتُوا وَيَلْبَسُوا فِيهِ الْجِبَالِ هَذَا لَكَانَ هَذَا الْقُرْآنُ سَتَسِيرُ بِهِ الْجِبَالِ şeklinde olduğunu, mânâ anlaşıldığından dolayı da lafzen cevabın zikredilmediğini söyler.³⁸⁹

Bazı Araplara³⁹⁰ göre emir lâmindan “لَا مَ الْأَمْرَ” önce vâv “وَاوْ” ya da fâ “فَاءٌ” geldiğinde emir lâmi sakin okunur. Ancak el-’Ahfeş, bu görüşte olanların وَلْيَتُوبُوا cümlesinde olduğu gibi emir lâmını hem harekeli hem cezimli okuduklarını, فَلْيَعْبُدُوا “ibadet etsinler” [Kureyş 106: 3] âyetinde geçen emir lâmını ise harekeli olarak okuduklarını ifade eder.³⁹¹ وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ “Sizden, hayra çağıran bir topluluk bulunsun” [Âl-i İmrân 3: 104] bu âyette geçen emir lâmını da yine el-’Ahfeş وَلْتَكُنْ şeklinde harekeli okumuş ve bazılarının وَلْتَكُنْ şeklinde cezimli okuduğunu söylemiştir.³⁹² el-’Ahfeş, bu konudaki görüşünü açıkça ifade etmemiştir. Ancak, yukarıdaki durum söz konusu olduğunda bazı yerlerde emir lâmını harekeli okumayı tercih etmiştir. Bununla beraber, وَلْنَحْمِلْ خَطَايَاكُمْ “günahlarınızı da yüklenelim” [Ankebût 29: 12]³⁹³ âyeti ve قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا “De ki: Allâh'ın bol ihsanıyla (fazlıyla) ve rahmetiyle, yalnız bunlarla sevinirsiniz. Bu, onların toplayıp yığmakta olduklarından hayırlıdır” [Yûnus 10: 58] âyetinde olduğu gibi bazı yerlerde ise cezimli okumayı tercih etmiştir.³⁹⁴ el-’Ahfeş, emir lâmının, emr-i hazırın kullanılmayacağı (yani muhatabın bulunmadığı yerde) yerlerde kullanıldığı görüşündedir.³⁹⁵

فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهَ اللَّهِ “Ne tarafa dönerseniz, Allâh'ın yönü o tarafa doğrudur” [Bakara 2: 115] âyetinde şart edatı olarak kullanılmış ve cevabı da “الْفَاءُ” fâ olarak gelmiştir.³⁹⁶ وَأَيْنَمَا يُوجَّهْهُ لَا يَأْتِ بِخَيْرٍ “Ne tarafa gönderilse hiçbir hayır getiremez” [Nahl 16: 76] âyetinde de şart edatı olarak gelmiştir.³⁹⁷

وَقَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ “Ve dediler ki: Bizi (büyülemek için) ne mucize getirirsen getir” [A'râf 7: 132] âyetinde geçen مَهْمَا edatı da şart edatlarından olup cevabı da yine aynı âyetin devamında gelen فَمَا نَحْنُ ifadesidir.³⁹⁸

³⁸⁹ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 142-143.

³⁹⁰ Bu kişiler, el-Kisâi, Ebû ‘Amr, Ebû Ca’fer ve Kâilûn’dur.

³⁹¹ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 115.

³⁹² el-’Ahfeş, a.g.e., I, 228.

³⁹³ el-’Ahfeş, a.g.e., II, 473.

³⁹⁴ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 374.

³⁹⁵ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 375.

³⁹⁶ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 152.

³⁹⁷ el-’Ahfeş, a.g.e., II, 417.

³⁹⁸ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 335.

el-'Aḥfeş, herhangi bir açıklama yapmaksızın *“Din gününü ne zaman? O gün ki, onlar ateş üzerine arz edileceklerdir”* [Zâriyât 51: 12-13] âyetinde geçen, şart edatı olan *أَيَّانَ*'nin yine şart edatlarından olan *مَتَى* anlamında kullanıldığını bildirmektedir.³⁹⁹

el-'Aḥfeş, şart edatlarından *مَنْ*'in cevabının başına *“فَاءٌ”* fâ'nın geldiğini söyler. Bu nedenle, *“Mallarını الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ، كَذًا مَا يُنْفِقُونَ”* [Bakara 2: 274] âyetinin başında gelen *مَنْ* ile sılâsı olan fiilin haberinin başına *“فَاءٌ”* fânın gelmesinden dolayı, bu yapı şart edatı olan *مَنْ* mânâsında kullanılmaktadır. Âyetin mânâsının da *مَنْ يُنْفِقُ كَذًا* şeklinde olduğunu bildirir.⁴⁰⁰ *“O iki ordu çarpıştığı gün başınıza gelen de yine Allâh'ın izniyledir”* [Âl-i İmrân 3: 166] âyetindeki *مَا* edatının *الَّذِي* yerine kullanıldığını, *الَّذِي* *مَنْ* mânâsında olduğu için *مَنْ* ile sılâsının haberinin *“فَاءٌ”* fâ ile başladığını zikreder. Çünkü *مَنْ* edatının cevabına fâ gelir.⁴⁰¹

“Kim dünya mükâfatını isterse (bilsin ki) dünyanın da ahiretin de mükâfatı Allâh katındadır” [Nisâ 4: 134] âyette geçen *كَانَ* fiilinin şart edatından dolayı *vacip fiil* *“فِعْلٌ وَاجِبٌ”*⁴⁰² olduğundan dolayı *cezm alâmetini* almadığını ifade eder.⁴⁰³

4. İstifham Edatları

Arap kelamının hepsinde eğer iki hemze bir kelimedede yan yana gelirse ağır gelir ve ikisinden biri tahfif olunur.⁴⁰⁴ Ancak aşağıdaki örnekleri incelediğimizde bu durumun bütün hemzeler için geçerli olmadığını görmekteyiz.

Başında *“el”* takısı (ال) bulunan bütün isimlere herhangi bir kelime birleştiğinde vasıl olan elifi (ل) düşürür. İstifham elifi ise baştaki bu elifi düşürmez. Ancak Araplardan az bir

³⁹⁹ el-'Aḥfeş, a.g.e., II, 524.

⁴⁰⁰ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 202-203.

⁴⁰¹ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 237-238.

⁴⁰² el-'Aḥfeş burada kendine özgü bir terim kullanmıştır. *Vacip fiil* *“فِعْلٌ وَاجِبٌ”* terimiyle kastettiği muhtemelen mâzî fiildir. Zira bilindiği üzere mâzî fiil mebnidir. Ayrıca çalışmamız esnasında el-'Aḥfeş'in bu ifadeyi kullandığı başka bir yere de rastlamadık.

⁴⁰³ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 266-267.

⁴⁰⁴ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 45.

topluluk, âyette de geçtiği üzere şu şekilde okur: *Allâh mı daha hayırlı yoksa onların ortak koşmakta oldukları mı?*” [Neml 27: 59], *Allâh mı size izin verdi?*” [Yûnus 10: 59], *“(O’na), Şimdi mi inandın? Daha önce isyan etmiştin (dendi)”* [Yûnus 10: 91] âyetlerde istifhâm eliflerini uzatarak okumuşlardır. el-’Ahfeş, istifhâm ile haberin arasını ayırmak için istifhâm eliflerinin uzatıldığı görüşündedir. *الرَّجُلُ قَالَ كَذَّاءٌ وَكَذَّاءٌ* örneğinde olduğu gibi eğer soru sormak istendiğinde baştaki elif uzatılmazsa istifhâm olduğu anlaşılır. Haber cümlesi olmuş olur. Sair vasıl elifleri “el” takısının (ال) başındaki vasıl elifi gibi değildir. Hemze-i vasıl ile istifhâm hemzesi bir araya geldiğinde vasıl hemzesi düşer. *أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ* “*Allâh, kızları oğullara tercih mi etmiş?*” [Sâffât 37: 153], *أَفْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَمْ بِهِ جِنَّةٌ* “*Allâh'a karşı yalan mı uyduruyor, yoksa kendisinde bir delilik mi vardır?*” [Sebe’ 34: 8] bu âyetlerdeki hemzeler meftuh ve maktudur (kat’ı) çünkü istifhâm hemzeleridir. *اصْطَفَى* ve *أَفْتَرَى* fiillerinin başlarındaki hemze-i vasıllar ise kendilerinden önce istifhâm edatı geldiğinden hazfedilmişlerdir.⁴⁰⁵ Aynı durum şu âyette de vardır: *أَطَّلَعَ الْغَيْبِ* “*Gaybe muttali' mi olmuş?*” [Meryem 19: 78] âyette geçen *أَطَّلَعَ* kelimesinin başındaki elif istifhâm elifidir. İstifham elifi geldiğinden kelimenin aslındaki vasıl elif’i hazfedilmiştir.⁴⁰⁶ el-Ferrâ’ da el-’Ahfeş ile aynı görüştedir. el-Ferrâ’ da *أَفْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَمْ بِهِ جِنَّةٌ* “*Allâh'a karşı yalan mı uyduruyor, yoksa kendisinde bir delilik mi vardır?*” [Sebe’ 34: 8] âyetiyle *أَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ* “*Allâh, kızları oğullara tercih mi etmiş?*” [Sâffât 37: 153] âyetindeki *أَفْتَرَى* ve *أَصْطَفَى* kelimesinin başındaki hemzenin istifhâm hemzesi olduğunu, istifhâm hemzesinin ise vasledilemeyeceğini söyler. İstifham hemzesinden dolayı kelimelerin aslındaki vasıl hemzelerinin düştüğünü bildirir. Bu kelimelerdeki hemzeleri vasıl hemzesi olarak kesralı okumanın ise istifhâm hemzesini düşüreceğinden caiz olmadığını ifade eder. Ancak, *الآن* ve *الذَّكْرَيْنِ* kelimelerinde istifhâm hemzesinden sonra gelen harf-i tarifi elifi fethalı olduğundan kaldırılamaz. Çünkü kaldırılırsa birinci elifin istifhâm olup olmadığı anlaşılabilir. Ayrıca cümlenin de haber cümlesi mi soru cümlesi mi olduğu anlaşılabilir. Bu yüzden uzatılarak okunur.⁴⁰⁷

سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ “*(Kâfirlere gelince) onları uyarsan da uyarmasan da farketmez; onlar iman etmezler*” [Bakara 2: 6] âyetin içerisinde bulunan istifhâm harfi (أ), *أَزِيدُ عِنْدَكَ أَمْ عَمَّرُو* şeklinde soru kelimesini sorgulamak için değildir. Çünkü *السَّوَاءِ* (أ),

⁴⁰⁵ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 7-8.

⁴⁰⁶ el-’Ahfeş, a.g.e., II, 441.

⁴⁰⁷ el-Ferrâ’, **Me’âni’l-’Kur’ân**, II, 354.

sorulduğunda, hangisinin kişinin yanında olduğu sorgulanmak istenir. Bu nedenle, ‘Amr ve Zeyd ikisi de sorugulanmada eşittir. Âyetteki istifhâm da bunun gibidir. Münafikun sûresindeki şu âyet de buna bir misaldir: *سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ أَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ* “Onlar için, bağışlanma dilesen de dilemesen de birdir.” [Münâfikûn 63: 6] Ancak bu âyetteki *أَسْتَغْفَرْتَ* fiilinin başındaki istifhâm hemzesi uzatılmamıştır. Çünkü fiilin başındaki hemze vasıl hamzesidir.⁴⁰⁸ Ancak, el-’Ahfeş’e göre hemze-i kat’ı ile istifhâm hemzesi birleştiğinde, istifhâm hemzesi uzatılır ve hemze-i kat’ı tahfif (harekesiz) okunur. Çünkü iki hemze bir araya gelmez. *سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَعَذَّرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ* “(Kâfirlere gelince) onları uyarsan da uyarmasan da farketmez; onlar iman etmezler” [Bakara 2: 6] âyette geçen *أَعَذَّرْتَهُمْ* mâzi fiilindeki hemze kat’ı hemzesi olup, başına da istifhâm hemzesi gelmiştir bu nedenle de ilki (istifhâm hemzesi) uzatılmış, ikincisi (hemze-i kat’ı) ise tahfif (harekesiz) okunmuştur.⁴⁰⁹ Bu kuraldan hareketle el-’Ahfeş, âyette geçen *أَعَذَّرْتَهُمْ* ifadesini *أَعَذَّرْتَهُمْ* şeklinde okur.⁴¹⁰

أَعَذَّرْتَهُمْ kelimesindeki hemzelerden ilki tahfif okunamaz çünkü muhaffef zayıftır. Muhaffef bu zayıflığından dolayı sâkine dönüşmüştür, sâkin ile ibtidâen cümleye başlanamaz. Ancak, bazı Araplar, ‘إِذَا’, ‘أَعَذَّرْتَهُمْ’, ve ‘أَنَا قُلْتُ لَكَ كَذَا وَ كَذَا’ şeklinde kelimenin aslında bulunan hemze ile istifhâm elifi arasına, iki hemzenin birbirine karışmaması için zâit bir elif koyarak okumuşlardır.⁴¹¹

أَوْ لَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ يَدْعُوهُمْ “Şeytan onları (alevli ateşin azabına) çağırıyor olsa da mı?” [Lokman 31: 21] âyetinde görüldüğü üzere istifham elifi atf harfiyle beraber de kullanılmaktadır.⁴¹²

el-’Ahfeş, başında fâ (الفاء) bulunmayan istifhâmın cevabının daima meczum olduğunu söyler. Şu âyeti örnek verir: *لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ وَأَكُن مِّنَ الصَّالِحِينَ* “Rabbim, beni yakın bir süreye kadar erteleseydin de sadaka verip iyilerden olsaydım!” [Münâfikûn 63: 10] âyetteki *فَأَصَّدَّقَ* kelimesini istifhâmın cevabıdır. Âyetteki *لَوْلَا* edatı ise

⁴⁰⁸ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 31.

⁴⁰⁹ en-Nahhâs, Bu konuyla alakalı sekiz farklı görüş olduğunu söyler ve bunları nakleder. Altıncı görüş olarak da el-’Ahfeş’in hemzelerden ilkinin (istifhâm hemzesinin) tahfif okunmasını caiz olduğunu söylediğini nakleder. Ancak bu bilgiyi nereden aldığına dair bir bilgi yer almaz. Bkz., en-Nahhâs, Ebû Ca’fer ‘Ahmed b. Muhammed b. ‘İsmâ’il (ö. 338/949); ‘İrâbu’l-’Kur’ân, (Thk:Züheyr Gâzî Zâhid), II.Bas, ‘Âlemü’l-Kutub, Yrs., 1985. I, 185.

⁴¹⁰ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 31.

⁴¹¹ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 46.

⁴¹² el-’Ahfeş, a.g.e., II, 477.

وَأَكُنْ anlamında kullanılmıştır. وَأَكُنْ kelimesi de فَأَصَدَّقَ kelimesine matuftur. Ancak, وَأَكُنْ kelimesi mansub olmuştur. Çünkü bu kelime istifhâmın cevabıdır ve başında da fâ (الفَاء) bulunmadığı için meczum okunmuştur.⁴¹³

انْقَلَبْتُمْ kelimesini, âyet başındaki إِنَّ edatının cevabı olması hasebiyle başındaki elif düşürülerek انْقَلَبْتُمْ şeklinde okunmamıştır. إِنَّ in öncesinde bulunan istifhâm edatı haberinin başında istifhâma ihtiyaç duymaz. Çünkü istifhâm edatının haberi mübtedânın haberi gibidir. Cümle içi kullanımda da أَرِيدُ أَرِيدُ حَسَنٌ denmez. أَرِيدُ حَسَنٌ denir.⁴¹⁴

فَلْيَنْظُرْ [Kehf 18:19] “O (biriniz) hangi yiyecek daha temiz baksın” فَلْيَنْظُرْ أَيُّهَا أَرْكِي طَعَامًا fiili أَيُّ kelimesi üzerinde tasarrufta bulunmamış (yani nasb etmemiş). Çünkü bu kendinden sonra istifhâm harfini kabul eden bir fiildir. أَنْظُرْ أَرِيدُ أَكْرَمُ أَمْ عَمْرُ cümlesinde olduğu gibi kullanılır.⁴¹⁵

5. Zâit Edatlar

Muhaffef أَنْ edatı zâit olarak “فَلَمَّا” ve “وَلَمَّا” ile birlikte kullanılır. فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ “Müjdeci gelince” [Yûsuf 12: 96] âyeti ve وَلَمَّا أَنْ جَاءَتْ رُسُلُنَا “Elçilerimiz gelince” [Ankebût 29: 33] âyetinde bu şekilde kullanılmıştır. Bu âyetlerde أَنْ edatı zâit olarak kullanılmıştır. Aynı şekilde muhaffef أَنْ edatı “لَوْ” edatıyla da zâit olarak şu cümlede أَنْ لَوْ جِئْتَنِي كَانَ خَيْرًا لَّكَ olduğu gibi kullanılmaktadır. Aslında لَوْ جِئْتَنِي denmektedir.⁴¹⁶

مَا كَانَ مَا كَانَ مَا إِنَّ كَانَ كَذَا وَكَذَا cümlesi مَا كَانَ ile beraber zâit olarak da kullanılır. Örneğin, مَا كَانَ مَا كَانَ مَا إِنَّ كَانَ كَذَا وَكَذَا mânâsında kullanılmıştır. مَا كَانَ edatının buradaki işlevi, مَا كَانَ mânâsında olan مَا كَانَ haberini etkilemesini yani nasb etmesini engellemektir. Mesela, مَا كَانَ مَا كَانَ مَا إِنَّ هَذَا زَيْدٌ cümlesinde مَا كَانَ edatı زَيْدٌ kelimesini etkileyememiştir. Konuyla alakalı şu beyti delil getirir.

وَمَا إِنَّ طِبُّنَا جُبْنٌ وَلَكِنْ مَنَائِنَا وَطُمُعَةُ آخِرِينَ

“Bizim doktorlarımız korkak değil fakat ölüm yine de bedene girmeye yol bulur.”⁴¹⁷

⁴¹³ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 69.

⁴¹⁴ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 234.

⁴¹⁵ el-’Aḥfeş, a.g.e., II, 429.

⁴¹⁶ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 121-122,

⁴¹⁷ İbn Hişâm, ‘Abdûlmelik (ö. 213/828), **es-Sîretu’n-nebeviyye**, II. Bas, (Thk: Muştafâ Şakâ, İbrâhîm Ebyârî, ‘Abdulḥafîz eş-Şelebi), Şirketu Mektebe ve Matba’atu Muştafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, Mısır, 1375/1955, II, 582; İbn Sa’d, Muḥammed b. Sa’d b. Menî’ (ö. 230/844), **Tabakâtü ibni S’ad**

Bu beyitte de görüldüğü üzere zâit *إن* edatı *ما* ile beraber kullanıldığından, *ما* edatı *جُبْنُ* kelimesi üzerinde amel edememiştir.⁴¹⁸

Muhaffef *أن* edatı bazı yerlerde ise zâit olarak kullanılmasına rağmen amel etmiştir. *“Bize ne oldu da Allâh yolunda savaşmayalım dediler.”* [Bakara 2: 246] Bu âyette *أن* edatı “*فَلَمَّا*”, “*وَلَمَّا*” ve “*لَوْ*” ile beraber zâit olarak kullanıldığı gibi kullanılmıştır. Âyetin takdiri, *وَمَا لَنَا لَا نُفَاتِلُ* şeklindedir ancak âyette zâit olmasına rağmen amel etmiştir. *مَا أَتَانِي مِنْ أَحَدٍ* cümlesinde de zâit olmasına rağmen cer harfî amel etmiştir. Müellif, bu açıklamalardan sonra zâit harfin amel etmesiyle ilgili, Ferezdağ (ö. 114/732)’in şu beytini delil olarak getirir:

لَوْ لَمْ تَكُنْ غَطْفَانُ لَا ذُنُوبَ لَهَا إِلَيَّ لَأَمْتُ دَوُو أَحْسَابِهَا عُمَرَا

*“İleri gelenleri beni kınasalar da ben sahip olduğum her şeyi (ben öldükten sonra) Gatafan kabilesine bağlıyorum.”*⁴¹⁹

Bu şiir, *لَوْ لَمْ تَكُنْ غَطْفَانُ لَهَا ذُنُوبٌ* anlamındadır. Şiirde geçen *لا* edatı zâittir ve amel etmiştir.⁴²⁰ *“Allâh onlara, niçin azab etmesin ki”* [Enfal 8: 34] âyetinde de aynı durum söz konusudur.⁴²¹

“Onlar için altundan ırmaklar akan cennetler var” [Bakara 2: 25] âyetinde *جَنَّاتٍ* kelimesinin öncesinde *أن* bulunmasına rağmen bu kelime ennenin muahhar ismi olarak mansub olmuştur. Çünkü çoğul müenneslerin sonunda bulunan bütün *ت* (*تَاءٌ*) harfleri zâittir. Tekil ve ism-i tasğir olduklarında bu harfler düşer. Bundan dolayı nasb halinde mecrur olarak kullanılır. *خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ* “*Gökleri ve yeri yarattı*” [En’âm 6: 1] âyetinde *السَّمَوَاتِ* cer okunmuş, *الْأَرْضِ* ise nasb okunmuştur. Çünkü *السَّمَوَاتِ* kelimesindeki *ت* zâittir.⁴²²

(**et-Tabakâtü'l-kübrâ**), (Thk: ‘Abdulazîz ‘Abdullâh es-Selvemî), Mektebetu’s-Şadîk, Tâif, 1416, I, 735; İbn ‘Asâkir, Ebû'l-Kâsim ‘Ali b. Hasen (ö. 571/1176), **Târîhu Dimeşk**, (Thk: ‘Amr b. Ğarâme), Dâru'l-Fikr, Yrs, 1415/1995, XIV, 219; İbnu'l-‘Adîm, Kemâluddîn (ö. 660/1262), **Buğyetu't-ţaleb fi târihi Haleb**, (Thk: Suheyl Zekkâr), Dâru'l-Fikr, Yrs, Trs, VI, 2088; İbn Keşîr el-Ķureşî, ‘İsmâ’îl b. ‘Ömer (ö. 774/), **el-Bidâye ve'n-nihâye**, I. Bas, (Thk: ‘Ali Şîrî), Dâru ‘İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Yrs, 1408/1988, V, 83.

⁴¹⁸ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 120.

⁴¹⁹ Ferezdağ, **Şerḥu dîvânî'l-Ferezdağ**, I, 385; et-Ṭaberî, **Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Ķur'ân**, XIII, 519; el-Fârisî, (ö.377/987), **el-Ḥucce li'l-ḳurrâ es-seb'a**, I, 168.

⁴²⁰ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 194.

⁴²¹ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 348-349.

⁴²² el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 57.

G. TEVÂBİ

1. Sıfat (Na't)

اللَّهِ مَالِكِ kelimesi [Fâtiha 1: 3] âyetindeki مَالِكِ kelimesi اللّٰه kelimesinin sıfatı olduğu için mecrurdur. اللّٰه kelimesi ise “ل” cer harfi ile mecrur olmuştur. Bu nedenle رَبِّ الْعَالَمِينَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ “(Hamd), alemlerin Rabbi (Allâh'a mahsustur.) O, Rahmân, Rahîm” [Fâtiha 1: 2-3] kelimelerinin اللّٰه kelimesinin sıfatı olup mecrur olması gibi, مَالِكِ kelimeside اللّٰه kelimesinin sıfatı olarak mecrurdur.⁴²³

الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ “Gazaba uğrayanların değil” [Fâtiha 1: 7] âyeti عَلَيْهِمْ صِرَاطِ kelimesinin muzaafun ileyi olarak kullanıldığından غَيْرِ kelimesi sıfat veya bedel olarak mecrur olur. غَيْرِ ve مِثْلُ kelimeleri بِالرَّجُلِ غَيْرِكَ ve إِنِّي لَأَمْرٌ بِالرَّجُلِ مِثْلِي ve örneğinde olduğu gibi el takılı “ال” marife bir isme sıfat olarak kullanılabileceği gibi nekra bir isme de sıfat olarak kullanılabilir. Ancak غَيْرِ kelimesinin bedel olarak kullanılması sıfat olarak kullanılmasından daha güzeldir.⁴²⁴

Ve وَأَنْتُمْ يَوْمًا لَا تَجْزَى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا “Fiil cümleleri sıfat olarak kullanılabilir. Ve وَأَنْتُمْ يَوْمًا لَا تَجْزَى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا [Bakara 2: 48] bu âyette وَأَنْتُمْ يَوْمًا kelimesinin sıfatı olarak kullanılmıştır. Bu da şu şekilde olur: Cümlede bulunması gereken فِيهِ kelimesi (aslında burada kastedilen فِيهِ deki هَاءُ zamiridir.) gizli hale getirilir ve وَأَنْتُمْ يَوْمًا kelimesinin sıfatı yapılı. Çünkü ‘يَوْمًا’ nekra bir kelimedir. Fiil, يَوْمِ kelimesini gerektiren bir şey kılınıp öne alındığında, bu fiil cümlesinin tümü nekranın sıfatı olur.⁴²⁵

Şu âyette de fiilin sıfat olmasıyla ilgili örnek verilmektedir. قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ اللَّهُمَّ رَبَّنَا أَنْزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ تَكُونُ لَنَا عِيداً لِأَوَّلِنَا وَآخِرِنَا يَا أَلَلَّهِمَّ! Bize gökten bir sofrayı indir ki bizim hem evvelimiz, hem âhirimiz (yani ümmetimizin tamamı) için o gün bir bayram olsun.” [Mâide 5: 114]. Âyette geçen تَكُونُ fiili الْمَائِدَةُ kelimesinin sıfatıdır. فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا يَرِثُنِي “Katından bana bir oğul bağışla ki, bana mirasçı olsun” [Meryem 19: 5-6] âyetindeki يَرِثُنِي fiilinin sıfat olarak kullanılmasında da aynı durum söz konusudur. Fiil, merfu olduğunda sıfat; cezm olduğunda ise cevap olarak

⁴²³ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 13.

⁴²⁴ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 16-17.

⁴²⁵ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 92-93.

kullanılır. Buna şöyle bir örnek verilebilir: *أَعْطِنِي تَوْباً يَسْغُنِي* burada fiil *وَاسِعاً* mânâsında ise sıfat; eğer fiil *يَسْغُنِي* ise cevap olarak kullanılmıştır.⁴²⁶

Zamir olan kelime, ism-i işâretin sıfatı olarak kullanılamaz. Şu âyette geçen *إِنَّ اللَّهَ* *رَأَيْتُ هَذَا هُوَ* örneğinde olduğu gibi bir ifade cümle olamaz. el-'Aḥfeş'e göre buradaki zamir, sıfat-ı zahireden olamaz. Zamirin sıfat olmasına dair şu âyetleri örnek verir: *“Fakat onlar kendileri zalim idiler”* [Zuhruf 43: 76] ve *“Allâh yanında daha hayırlı ve ecirce daha büyük bulacaksınız.”* [Müzzemmil 73: 20] Çünkü şöyle bir cümle kullanılır: *وَجَدْتُهُ هُوَ، وَأَتَانِي هُوَ* ve kullanılan bu cümlede her iki zamir de sıfat⁴²⁸ olarak kullanılmıştır.⁴²⁹

el-'Aḥfeş, şu âyette ise sebebî sıfatla ilgili görüşünü farklı bir kavram kullanarak açıklamaktadır. *“Türlü türlü renkte meyveler”* [Fâtır 35: 27] âyetinde geçen *مُخْتَلِفًا* kelimesi nasp halindedir. Çünkü her sıfat-ı mukaddem⁴³⁰ kendinden önceki kelimenin sebebi ise ona göre harekelenir. Bu âyette de kendinden önce bulunan *تَمْرَاتٍ* kelimesi mansub olduğundan *مُخْتَلِفًا* kelimesi de sıfat olarak mansub olmuştur. Aynı âyetin devamında ise *وَحُمُرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا* şeklinde *مُخْتَلِفٌ* kelimesi merfu olmuştur çünkü kendinden önceki kelime merfudur.⁴³¹

2. Atf-ı Nesak

الم [Bakara 2: 1] bu harflerin (hurûf-u mukatta) son harekeleri sakindir. Çünkü içinde kelimelerin mânâsı yoktur. Kelam mânâsı taşıması için harflerin atf harfleri ile birbirine bağlanması gerekir. Böylece Araplar alfabedeki tüm harfleri şayet atıfsız kullanacaklar ise

⁴²⁶ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 291.

⁴²⁷ el-'Aḥfeş, bu âyette geçen *هُوَ* zamirinin, cümleyi bağlamak (*حِيلَةٌ فِي الْكَلَامِ*) için te'kîd amaçlı kullanılan zâit bir kelime olduğu görüşündedir. Bkz., el-'Aḥfeş, a.g.e., II, 347-348.

⁴²⁸ Ancak el-'Aḥfeş, bu açıklamalarının devamında *هُوَ* zamirinin sıfat olarak kullanıldığına delil olarak gösterdiği bu âyetlerde ve cümlelerde geçen bu zamirin, sıfat anlamı taşımaksızın zâit olabileceğini söyler.

⁴²⁹ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 347-348.

⁴³⁰ el-'Aḥfeş'in burada kullandığı mukaddem sıfat *“صِفَةٌ مُّقَدَّمَةٌ”* tabiri kendine özgü bir kullanımdır. Onun, bu tabirle kastettiği nahiv konusu olan *“الصَّفَةُ السَّبَبِيَّةُ”* sebebî sıfattır. Şu örnekte olduğu gibi: *دَخَلْتُ الْبَيْتَ نَوَافِدُهُ* *“Pencereleri açık eve girdim”* bu cümlede *الْمُفْتَحَةُ* kelimesi sebebi sıfattır. Sıfattan sonraki kelime de zamir olduğu için bu durumlarda sebebî sıfat i'rab ve ma'rife-nekra yönünden öncesine (mevsuf), cinsiyet yönünden ise sonrasına (fâil veya nâibu fâil) uyar. Sıfattan sonra gelen isim zamir almazsa, sıfat ile mevsuf arasındaki uygunluk hakiki sıfat gibidir *الْوَالِدِ الْكَرِيمِ* cümlesinde olduğu gibi.

⁴³¹ el-'Aḥfeş, a.g.e., II, 486.

ألفُ و بَاءُ و تَاءُ و ثَاءُ gibi sakın, atıflı okuyacaklar ise ثَاءُ و تَاءُ و بَاءُ gibi harekeli okurlar. Sayılarda da böyledir. Sayılar arasında atıf harfi kullanmadıklarında وَاجِدْ إِثْنَانَ ثَلَاثَةَ şeklinde söylerler.⁴³²

أَوْ كَلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا “Onlar, ne zaman bir ahidde bulunmuşlarsa” [Bakara 2: 100] buradaki vâv “وَ” istifhâm harfi ile kullanılır. Şu âyette geçen fâ “الفاء” gibidir: أَفَكَلَّمَا جَاءَكُمْ “Ama ne zaman size bir peygamber nefislerinizin hoşlanmadığı bir şey getirdiyse” [Bakara 2:87] bu kullanım Kur’ân’da ve günlük konuşmada çoktur. Bu yönüyle her iki harf de bu kullanımda zâittir. Buradaki fâ’nın kullanımını şu cümlelerdeki gibidir: أَفَأَلَّهِ أَفَلَا تُقَوْمُ؟ ve أَفَلَا تَتَصَنَعْنَ كَذَا وَ كَذَا؟ Buradan hareketle eğer istenirse “الفاء” ve “وَ” harfleri bu yerlerde atıf harfi olarak kullanılabilir.⁴³³

وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ “Bir işi yapmayı isteyince ona yalnız ol! der, o da oluverir” [Bakara 2: 117] âyetindeki فَيَكُونُ kelimesi atıf harfi olan “الفاء” dan dolayı ma’tûf olarak merfudur. Aynı zamanda ibtidâ olarak da merfu olabilir. (yani bu durumda “الفاء” atıf harfi olmaktan çıkar ve ibtidâ fâ’sı olur) Örneğin şu âyette: إِذَا أَرَدْنَا أَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ “Biz (bir şeyin olmasını) isteyince söyleyeceğimiz tek söz ona «ol» dememizdir, o da hemen oluverir” [Nahl 16: 40] فَيَكُونُ kelimesi (bu âyette fâ ibtidâ fâ’sı olarak okunmuştur) eğer ma’tûf olarak okunsaydı mansub olurdu çünkü ma’tûfun aleyh olan أَنْ yapısındaki fiil أَنْ edatından dolayı mansubdur. Bu nedenle âyetin takdiri de أَنْ نَقُولَ فَيَكُونُ şeklinde olacaktır. Bunun mümkün olmayacağı çünkü “الفاء” harfinin böyle bir mânâsının olmadığı söylenirse bizde şöyle deriz: “الفاء” ve “وَ” harfleri kendilerinden sonraki kelime veya cümleleri aynı mânâda olmasa da kendilerinden öncekine atfederler. Mesela: مَا أَنْتَ وَمَا زَيْدٌ؟ bu ifadeden maksat لِمَ تَضْرِبُ زَيْدًا؟ “niçin Zeyd’i dövüyorsun”dur. Ancak aynı mânâda olmamalarına rağmen Zeyd kelimesi merfu olmuştur. Bir sakındırma ifadesi olan إِيَّاكَ وَالْأَسَدَ cümlesindeki “وَ” da da aynı mânâ vardır.⁴³⁴

أَفَلَا تُبْصِرُونَ أَمْ أَنَا خَيْرٌ مِنْ هَذَا الَّذِي هُوَ مَهِينٌ “Görmüyor musunuz? Yoksa ben şundan daha hayırlı değil miyim ki, o hem zavallı hem de meramını anlatamıyor” [Zuhuruf 43: 51] âyette geçen أَمْ edatı أيهما mânâsında kullanılmıştır. Ancak onun ‘yemânî’ olduğunu diyenler de vardır. Yani Yemenliler her sözlerinin başına zâit olarak أَمْ edatını eklerler. Onlardan

⁴³² el-’Ahfeş, a.g.e., I, 19.

⁴³³ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 147.

⁴³⁴ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 152.

işittiğimiz şey cümle başında zâit olan ال takısı yerine أم edatını kullanmalarındır. Onlar, Rَأَيْتُ أَمْرًا جُلًّا وَ قَامَ أَمْرًا جُلًّا Ancak, Rَأَيْتُ أَمْرًا جُلًّا وَ قَامَ أَمْرًا جُلًّا kelimesini kastederek şöyle derler: Rَأَيْتُ أَمْرًا جُلًّا وَ قَامَ أَمْرًا جُلًّا. Yemene ehlinin lüğatindeki أم edatına benzemez. Ebû Zeyd'in iddia ettiğine göre bir Arap fasih bir şekilde şu şiiri okur:

يَا دَهْنُ أَمْ مَا كَانَ مَشَى رَقْصًا بَلْ قَدْ تَكُونُ مِشْيَتِي تَوْقُصًا

“Ya dehn! (kabile ya da kişi) benim yürümem rastgele (dikkatsiz) değil. Aksine yürüyüşüm dikkatli.”⁴³⁵

Ebû Zeyd mânâsını sorar, Arab cümlede geçen أم edatının zâit olduğunu söyler. Ancak bu mesel bilinmez. ‘Alkame bin ‘Abde (ö. m. 603) şiirinde şöyle zikreder:

وَمَا الْقَلْبُ أَمْ مَا ذِكْرُهُ رَبِيعِيَّةٌ يَخُطُّ لَهَا مِنْ ثَرْمَدَاءِ قَلْبِي

“Benim kalbimde hayat var, senin kalbin bende yaşar. Fakat benim kalbim susuz bir kuyu gibi sende yaşamaz.”⁴³⁶

Şiirde geçen مَا ذِكْرُهُ رَبِيعِيَّةٌ cümlesini أم edatının atfıyla الْقَلْبُ kelimesine bedel yapmıştır. Bazı fukahaya göre âyette geçen أم edatı şu mânâdadır: أَمْ أَنْتُمْ بُصْرَاءُ Aynı mânâda Zu’r-Rumme (ö. 117/735) de şiirinde şöyle der:

فَيَاظْبِيَّةَ الْوَعَسَاءِ بَيْنَ جُلَاجِلٍ وَبَيْنَ النَّقَا أَنْتِ أَمْ أَمْ سَالِمٍ

“Cülacil ve neka arasında (yaşayan) Yâ va’se (sevgilinin yaşadığı yer) ceylanı! Sen ceylan mısın yoksa (sevdiğim) ümmü salim mi?”⁴³⁷

Şâirin burada maksadı ‘sen mi daha güzelsin yoksa Ümmü Şâlim mi? أحسن burada gizlenmiştir. Yukarıdaki âyette de Firavun bu mânâyı kastetmektedir. Yani, أَلَيْسَ أَنَا خَيْرٌ مِنْ هَذَا الَّذِي هُوَ مَهِينٌ “ben, şu ne söylediğini bilmeyen kişiden daha hayırlı değil miyim?” demektedir.⁴³⁸

Bunlar dışında bir de munkatî’ ”مَنْقَطَعَةٌ مِنَ الْكَلَامِ” mânâsı vardır. Âyet-i kerîme’de şöyle buyrulur: لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ “Şüphesiz yok ki, (kitab’ın indirilişi) âlemlerin

⁴³⁵ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 32.

⁴³⁶ ‘Alkame, b. ‘Abde; *Dîvan*, I. Bas, (Thk: Sa’îd Nuseyyib Mekârim), Dâru Şâdir, Beyrût, 1996, s. 23.

⁴³⁷ el-Ḥafâcî, *Ḥaşiyyetu’s-Şihâb ‘alâ Tefsîri’l-Beydâvî (‘Înâyetü’l-Ḳâdî ve Kifâyetü’r-Râdî ‘alâ Tefsîri’l-Beydâvî)*, Dâru Şâdir, Beyrût, Trs, I, 272.

⁴³⁸ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 31-33.

Rabb'i tarafındandır. Yoksa onu uydurdu mu diyorlar?" [Secde 32: 2-3]. Burada cümle başında bir istifhâm edatı yoktur. İlgili mânâda 'Aḥṭal şöyle ifade eder:

كَذَّبْتَكَ عَيْنُكَ أَمْ رَأَيْتَ بِوَاسِطٍ غَلَسَ الظَّلَامُ مِنَ الرَّيَابِ خَيْالًا

“Sen (çok yalancı olmandan dolayı) Vasıt'ta (ıraq'ta bir yer) karanlığın gölgesini görmüşsün. (hiç karanlıkta gölge olur mu)”⁴³⁹

Âyette geçen أَلَسْتَ الْفَاعِلَ كَذَا ifadesi şüphe mânâsında değildir. Aynı zamanda أَلَسْتَ الْفَاعِلَ كَذَا 'şöyle şöyle yapan sen değil misin!' sözünde olduğu gibi istifhâm değil, azarlama anlamındadır.⁴⁴⁰

Bu kullanımlarla beraber أَمْ edatının bir de tenbih mânâsı vardır. Örneğin, Allâh Taâlâ İbrahim'e (E) Ey Muhammed!) sen hatırlat, öğüt ver. Rabbinin nimeti sayesinde sen ne kâhinsin, ne de mecnûn" [Tûr 52: 29] âyetinden sonra أَمْ يَقُولُونَ شَاعِرٌ "Yoksa, O, bir şâirdir, (zamanın felaketine uğramasını) gözetiyoruz mu diyorlar?" [Tûr 52: 30] âyetini ve sonra da أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَبِّكَ "Yoksa Rabbinin hazineleri onların yanında mıdır?" [Tûr 52: 37] âyetini zikretmiştir. Bu âyetler arasında kullanılan أَمْ edatı da bu mânâdadır. Çünkü bu âyetlerde Allâh'u Taâlâ uyarmak istemiş ve müşriklerin Allâh Rasûlü'ne (s.a.v) söylemiş olduğu sözleri azarlamak için zikretmiştir. Tıpkı bir kişinin güzelliği sececeğini bilmenize rağmen yapmış olduğu fiilin kötülüğünü göstermek için ona: "sen güzelliği mi seversin, kötülüğü mü?" demeniz gibi.⁴⁴¹

“Onlardan günahkâr veya nankör olana itaat etme” [Tûr 76: 24] âyette günah ve inkar birlikte yasaklanmıştır. Bazı âlimler bu âyette geçen أَوْ edatının الواو mânâsında olduğu görüşündedirler. Nemir b. Tevleb'in şiirinde geçen أَوْ edatı da الواو anlamı taşımaktadır:

⁴³⁹ Ebû 'Ubeyde, **Mecâzu'l-Ḳur'ân**, I, 56; et-Taberî, **Câmi'u'l-beyân fi te'vili'l-Ḳur'ân**, II, 492; el-Çaşşâs, 'Aḥmed b. 'Ali Ebû Bekir er-Râzî (ö. 370/980), **Aḥkâmu'l-Ḳur'ân**, (Thk: Muhammed Şâdık el-Ḳamḥavî), Dâru 'Ihyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrût, 1405, IV, 167; el-Bâkîllânî, Ebû Bekir (ö. 403/1013), **el-İntişâr li'l-Ḳur'ân**, I. Bas, (Thk: Muhammed 'A'sâm el-Ḳudât), Dâru'l-Feth, 'Ammân, Dâru İbni Hazm, Beyrût, 1422/2001, II, 595; İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım 'Ali b. Hasen (ö. 571/1176), **Târîhu Dimeşk**, (Thk: Amr b. Ğarâme), Dâru'l-Fikr, Yrs, 1415/1995, XXXVII, 109; İbnu'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr (ö. 833/1429), **et-Temhîd fi 'ilmi't-tecvîd**, I. Bas, (Thk: 'Ali Hüseyin el-Bevvâb), Mektebetu'l-Ma'ârif, Riyâd, 1405/1985, I, 199; Dervîş, **'Îrâbu'l-Ḳur'ân ve beyânuhû**, IX, 347; Reşid Rızâ, Muhammed (ö. 1354/1935), **Tefsîru'l-menâr**, el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-'Âmme, Yrs, 1990, X, 505.

⁴⁴⁰ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 33.

⁴⁴¹ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 33-34.

يُهَيِّئُونَ مَنْ حَقَرُوا شَيْئَهُ وَإِنْ كَانَ فِيهِمْ بَقِيٌّ أَوْ يَبْرُ

“*Namusunu eleştiriyorlar fakat iyi ve vefalı olsalar da (böyle bir hata nasıl yapılabilir)*”⁴⁴²

وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ “*Ve O’nu yüzbin ve daha artar olana (böyle bir kavme peygamber) gönderdik*” [Sâffât 37: 147] âyetinde geçen أَوْ edatı da الواو anlamında olup, âyetin mânâsı وَيَزِيدُونَ şeklindedir.⁴⁴³ el-’Aḥfeş, bunun kaynağının ise Arapça olduğunu söyler ve şu cümle örneklerini verir: لا تُجَالِسْ زَيْدًا أَوْ عَمْرًا أَوْ خَالِدًا bu cümlede de أَوْ edatı الواو anlamındadır. Çünkü onlardan birisiyle de otursa, hepsiyle de otursa isyan etmiş sayılır. أَجْلِسْ إِلَى فُلَانٍ أَوْ فُلَانٍ أَوْ فُلَانٍ bu cümlede de أَوْ edatı الواو anlamında kullanılmıştır. Çünkü onlardan herhangi biriyle otursa da hepsiyle otursa da itaat etmiş sayılır. Ancak, bu âyette [Sâffât 37: 147] geçen de أَوْ edatının بَلْ anlamında olduğunu söyleyen âlimler⁴⁴⁴ de vardır.⁴⁴⁵

3.Bedel

وَأَرْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ “*Ve halkından Allâh’a inananları çeşitli meyvelerle rızıklandır*” [Bakara 2: 126] âyette geçen مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ ifadesi bedel-i tıbyandır.⁴⁴⁶ أَخَذْتُ الْمَالَ يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ وَرَأَيْتُ الْقَوْمَ نَاسًا مِنْهُمْ “*Sana haram ay ve onda savaşıma hakkında soru yöneltiyorlar*” [Bakara 2: 217] âyetinden kastedilen (yani bedel olan) عَنِ قِتَالٍ فِيهِ dir. Şu âyette de قَالَ الْمَلَأَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا “*Kavminin ileri gelenlerinden büyüklük taslayanlar, o*

⁴⁴² es-Şa’lebî, el-Keşf ve’l-beyân an tefsîri’l-Ḳur’ân, III, 173; Şarafuddîn, el-Mevsû’atu’l-Ḳur’âniyye, I, 126.

⁴⁴³ Ev “أو” edatının vâv “و” ya da bel “ب” anlamına gelip gelmediği konusunda dilciler arasında tartışmalar yaşanmıştır. Kûfeliler أو edatının و ya da ب anlamına geldiğini savunurlar. Çünkü Arap kelimelerinde ve Kur’ân’da sık sık bu anlamda kullanılmıştır. وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ “Onu, yüz bin veya daha çok kişiye peygamber olarak gönderdik” [Saffât 37: 147] âyeti buna delildir. Bu âyette geçen أَوْ edatı, بَلْ anlamındadır. Âyetin takdiri بَلْ يَزِيدُونَ şeklindedir. Basralılar ise, أو edatının ne و anlamında ne de بَلْ anlamında kullanılamayacağını savunurlar. Çünkü أو edatı iki şey arasını müphem bırakır. و edatı ise cem içindir. بَلْ edatı da idrab içindir. Basralılar, bütün edatların aslında hangi mânâ için vaz edilmişlerse o mânâyı delalet ettiğini, başka bir harfin ya da edatın yerine kullanılamayacağını söylerler. Basralılar asla bağlı olduklarını bu nedenle de delile ihtiyaçlarının olmadıklarını ifade ederler. Asıldan vazgeçenlerin delil getirmeleri gerektiğini ancak sıhhatli bir delil getiremediklerini söylerler. Bkz., İbnü’l-Enbârî, El-İnşâf fi mesâilî’l-hilâf beyne’n-naḥviyyîn el-Başriyyîn ve’l-Kûfiyyîn, s. 478-481; ez-Zübeydî, İ’tilâfu’n-nuşra fi ihtilâfi nühâti’l-Kûfe ve’l-Başra, s. 148-149. el-’Aḥfeş ise bu konuda hem Basralılardan hem de Kûfelilerden bağımsız düşünmektedir.

⁴⁴⁴ el-Ferrâ’, Me’âni’l-Ḳur’ân, II, 393. وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ, el-Ferrâ’,

⁴⁴⁵ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 34-35. Bu edatın kullanımıyla ilgili diğer örnekler için Bkz., el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 267-268.

⁴⁴⁶ Tıbyan, el-’Aḥfeş’e ait bir tabirdir. Nahiv kitaplarındaki karşılığı ise, بَدَلُ الْبَعْضِ مِنَ الْكُلِّ “bedelü’l ba’z mine’l-küll”dür.

hırpalanmakta olanlara, onlardan iman eden kimselere dediler” [A’râf 7: 75] bedel olan لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ yapısıdır. Ancak başına cer harfî takdir edilmiştir.⁴⁴⁷

⁴⁴⁷ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 155-156.

III. el-'AḤFEŞ'İN ME'ÂNİ'L-ḲUR'ÂN'INDA SARF İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİNDEN ÖRNEKLER

A. FİİL

1. Mâzi-Muzâri-Emir

“Ebû Leheb'in iki eli kurusun, kurudu da” [Tebbet 111: 1] âyetinde تَبَّتْ kelimesi sakindir. Çünkü müenneslik tâsı, وَضَرَبْتَ örneğinde olduğu gibi fiilde kullanıldığında sakin okunur. تَبَّتْ fiili ise fethalıdır. Çünkü müzekker fiildir.⁴⁴⁸

“تَفْعَلُ نَحْنُ”, “أَفْعَلُ أَنَا”, “تَفْعَلُ أَنْتَ”, “يَفْعَلُ هُوَ” Bu kalıplarda gelen (gâib, gâibe, muhâtab, muhâtaba, nefs-i mütekellim vahde ve nefs-i mütekellim maalğayr) fiilleri (muzâri) daima merfudur.⁴⁴⁹ Ancak bu fiillerden önce nasb harfleri (fiili muzâriyi nasb eden edatlar), cezm harfleri (fiili muzâriyi cezm eden edatlar), emir, nehiy fiilleri⁴⁵⁰ ve şart edatları gelirse merfu olmazlar.⁴⁵¹

el-'Aḥfeş'e göre, ikil ve çoğul olan muzâri fiillerin ref alâmetleri nûn harfinin sübutudur. Bu nûnlar çoğullarda fethalı, ikillerde ise kesralı okunur. “وَكَادُوا يَقْتُلُونَنِي” [A'râf 7: 150] âyetinde iki nûn vardır. Bunlardan ilki muzâri fiilin merfuluk alâmeti olan nûndur. Bu âyette muzâri fiil çoğul olduğu için nûn fethalı okunmuştur. “أَتَعِدَانِي أَنْ أَخْرُجَ” [Ahkâf 46: 17] bu âyette de muzâri fiil ikil olduğu için nûn kesralı okunmuştur.⁴⁵²

“ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ” [Mü'min 40: 60] âyetinde geçen أَسْتَجِبْ kelimesi أَفْعَلُ sîğasındandır ve başındaki hemze de vasıl hemzesi değildir. Bu

⁴⁴⁸ el-'Aḥfeş, a.g.e., II, 588.

⁴⁴⁹ Muzâri fiili ref eden âmil konusunda Kûfeliler farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Kûfelilerin çoğunluğu muzâri fiilin, nasb ve cezm eden edatlardan hâlî olduğu için merfu olduğu görüşünü benimsemişler ve örnek olarak يَوْمٌ يَذْهَبُ عمر ve يَقُومُ زيد cümlelerini zikretmişlerdir. Çünkü cezm edatları gelseydi meczum, nasb edatları gelseydi mansub olacaktı. Kûfe eokolünün kurucularından olan el-Kisâf ise muzâri fiilin başında bulunan zâit bir harften dolayı merfu olduğunu söylemektedir. Basralılar ise muzâri fiil, isim makamında olduğu için merfudur derler. İsim makamında olmasının ise iki yönü olduğunu söylerler. Birincisi, muzâri fiil isim makamında olması hasebiyle manevi âmildir. Başta geldiği için ibtidâ âmilile merfudur. İkincisi ise isim makamında olması hasebiyle muzâri fiil en kuvvetli halindedir yani merfudur. Bkz., İbnü'l-Enbârî, **El-İnşâf fi mesâilil-hilâf beyne'n-naḥviyyîn el-Başriyyîn ve'l-Kûfiyyîn**, s. 550-555; el-Müberred, **Muḳteḍab**, IV, s, 80-85.

⁴⁵⁰ Emir ve nehiy fiillerinden kastı: Taleb ifade eden fiillerden sonra aynı cümlede gelen muzâri fiillerin meczum olarak okunmalarıdır.

⁴⁵¹ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 133.

⁴⁵² el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 338-339.

أَفْعَلْ kalıbında gelen hemze تَفَعَّلْ ve يَفْعَلْ kalıplarında gelen اليَاء ve التَّاء harflerine benzer.⁴⁵³ Yani müellifin burada kastettiği, bu harflerin, muzâri fiilin başına gelen muzârât harfleri olduğudur.

وَأَوْفُوا بِعَهْدِكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِكُمْ “Bana verdiğiniz sözü tutun ki, ben de size verdiğim sözü tutayım” [Bakara 2: 40] bu âyette geçen “أَوْفِ” fiilinin meczum olmasının sebebi, başta emir olarak gelen وَأَوْفُوا fiilidir. el-’Aḥfeş’e göre şart edatlarından sonra gelen fiillerin meczum olması gibi emir fiilinden sonra cevap olarak gelen fiiller (muzâri) de meczum olurlar. Bu âyetin tefsîri اِنْ تَفَعَّلُوا اَوْفِ بِعَهْدِكُمْ şeklinde olur. Diğer bir örnek de şu âyette söz konusudur: ذَرُونَا نَتَّبِعْكُمْ “Bırakın bizi, arkanızdan gelelim” [Fetih 48: 15]⁴⁵⁴ Bununla beraber emir fiilden sonra gelen fiil eğer emir fiilin cevabı olmazsa yani arasında bir bağ bulunmazsa bu durumda ibtidâen merfu olur. فَفَاتِنِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا تُكَلَّفُ إِلَّا نَفْسَكَ “Allâh yolunda çarpış, ancak nefsinden başkasıyla mükellef değilsin,” [Nisâ 4: 84] bu âyette geçen لَا تُكَلَّفُ fiilini, başta gelen emir fiilinin “فَفَاتِنِ” cevabı olarak meczum okuyanlar vardır. Ancak bazıları ibtidâen merfu olduğu görüşündedirler.⁴⁵⁵ Çünkü baştaki emir fiil ile arasında bir bağ (illet) yoktur. وَامْرَأَتِكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا لَا نَسْأَلُكَ رِزْقًا “Hem ailene (ümmetine) namazı emret, hem de kendin ona sabırla devam et. Biz, senden bir rızık istemiyoruz” [Tâhâ 20: 132] aynı şekilde bu âyetteki لَا نَسْأَلُكَ şeklinde gelen fiil, eğer öncesinde gelen emir fiil ile arasında bağ (illet) var kabul edilirse, cevap olarak meczum okunur. Eğer bağ yoksa bu durumda ibtidâen merfu kabul edilir. el-’Aḥfeş de her iki âyette geçen ikinci fiillerin öncesinde gelen emri fiillerle alakası olmadığı görüşünü benimseyerek, bu fiiller merfudur demiştir.⁴⁵⁶ el-Ferrâ’ ise bu konuyla alakalı iki görüş bildirmektedir. İlk olarak, emir fiilin, şart-cevap gibi düşünülerek, sonra gelen muzâri fiilin meczum okunabileceğini zikreder. İkinci olarak ise emre mef’ûl olan nekra bir kelimeden sonra gelmişse, nekra kelimeyi belirleyen sıfat cümlesinin fiili olarak merfu veya meczum olabilir. أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ

⁴⁵³ el-’Aḥfeş, a.g.e., II, 503.

⁴⁵⁴ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 81.

⁴⁵⁵ en-Naḥḥâs, لَا تُكَلَّفُ şeklinde ref halinde dammeli okumuştur. Ona göre bu fiilin, öncesinde gelen فَفَاتِنِ emir fiiliyle arasında bir bağ olmadığından merfudur. Ayrıca, en-Naḥḥâs, el-’Aḥfeş’in bu fiilin meczum okunmasının caiz olduğunu söylediğini nakleder. Ancak bu bilgiyi nereden aldığına dair bir kaynak vermemektedir. Halbuki yukarıda konunun devamında da ifade ettiğimiz üzere el-’Aḥfeş, bu kelimenin hem meczum okunabileceğini hem de merfu olduğunu, bununla beraber kendi görüşünün ise öncesiyle bir bağı olmadığı için merfu olduğunu söylemektedir. Bkz., en-Naḥḥâs, ’İ’râbu’l-Ḳur’ân, I, 476. Bu fiili cumhur da merfu kabul ederek dammeli okumuştur. Ancak ’Abdullâh b. Amr, baştaki emri fiilin cevabı olarak meczum okumuştur. Bkz., Ebû Ḥayyân, el-Baḥru’l-muḥîṭ, III, 321.

⁴⁵⁶ el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 263. Bu konuyla alakalı diğer örnekler için Bkz., el-’Aḥfeş, a.g.e., I, 289, 332, II, 425.

تَكُونُ لَنَا “Bizim üzerimize gökten bir sofrayı indir ki, (bizim evvelimiz ve ahirimiz için bir bayram ve senden bir âyet) olsun” [Mâide 5: 114] âyetindeki تَكُونُ kelimesi hem dammeli hem de meczum olarak okunabilir.⁴⁵⁷

el-’Ahfeş, وَلَا تَمْنُنْ تَسْتَكْبِرُ “Yaptığın iyiliği çok görerek başa kakma” [Müddessir 74: 6] âyetinde geçen تَسْتَكْبِرُ fiilini başta gelen nehiy ifade eden تَمْنُنْ وَلَا fiilinin cevabı olarak meczum okumaktadır. Bazılarının ise مُسْتَكْبِرًا fiilini anlamında düşünerek merfu kabul ettiklerini ve bu şekilde anlam vermenin daha güzel olduğunu söylemektedir.⁴⁵⁸

Cevap cümlelerinin başına gelen الفَاءُ (fâu’l-cevâbiyye) nın aynı zamanda; emir, nehiy, istihâm, temennî, nefiy ve inkar ifade eden⁴⁵⁹ kelimelerden sonra, cevap olarak gelen fiilerin başına da gelebilir. وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ “ancak şu ağaca yaklaşmayın ki, haddini aşan zalimlerden olmayasınız” [Bakara 2: 35] âyetinde geçen فَتَكُونَا fiilinin başına gelen الفَاءُ harfi fâu’l-cevâbiyyedir. Bu sayılan kelimelerin hepsinden sonra cevap olarak gelen fiiller gizli bir أَنْ edatı ile de mansub olabilir.⁴⁶⁰

ثُمَّ نُنَبِّئُهمُ الآخرِينَ “Sonra arkadakilerini onlara tâbi kılarız” [Mürselât 77: 17] âyetteki fiil önceki cümle ile bir alakası olmadığından ref halinde dammeli okunmuştur. Bununla beraber bir önceki âyette geçen أَلَمْ نُهْلِكْ “Biz, (öncekileri) helak etmedik mi?” [Mürselât 77: 16] fiiline atıf yapılarak meczum da okunabilir.⁴⁶¹

فَأَنْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ “kadınlardan hoşunuza gidenlerle evlenin” [Nisâ 4: 3] âyetin takdiri لِيَنْكِحَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْكُمْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِنْ هَذِهِ الْعِدَّةِ مِنْ هَذِهِ الْعِدَّةِ “sizden her biriniz bu sayılan (kadınlar)lardan her biri ile evlensin” şeklindedir. فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً “Onlara (şâhid getirmiyen kimselere) seksen değnek vurun” [Nûr 24: 4] âyeti ise وَاجِدِ مِنْهُمْ كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ “onlardan her birine vurun” mânâsındadır.⁴⁶²

وَأَتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبُنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً “Ve öyle bir fitneden sakının ki, içinizden yalnızca zulüm yapanlara dokunmakla kalmaz” [Enfâl 8: 25] âyetinde geçen تُصِيبُنَّ fiili

⁴⁵⁷ el-Ferrâ’, Me’âni’l-’Kur’ân, I, 157, 325.

⁴⁵⁸ el-’Ahfeş, a.g.e., II, 555.

⁴⁵⁹ Bilindiği üzere istihâm ve talep ifade eden kelimelerin bulunduğu cümlelerin devamında (yani aynı cümle içerisinde) gelen fiiller meczum okunur. Bu nedenle el-’Ahfeş yukarıda sıraladığı emir, nehiy ve temenni ile talep ifade eden cümleleri kastetmektedir. Ayrıca, istihâm, nefiy ve inkar ifade eden kelimelerden sonra aynı cümle içerisinde gelen fiillerin de meczum okunacağını ve başlarına الفَاءُ (fâu’l-cevâbiyye) nın geleceğini söylemektedir.

⁴⁶⁰ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 65.

⁴⁶¹ el-’Ahfeş, a.g.e., II, 562.

⁴⁶² el-’Ahfeş, a.g.e., I, 245.

başta gelen emir fiilin cevabı değildir. Aksine emirden sonra gelen nehiydir. Eğer cevap olarak gelseydi التَّوْنُ almazdı.⁴⁶³

B. İSİM

1. İsm-i Fâil

el-'Aḥfeş'e göre ism-i fâil olan kelimelerin fiilden türemesi gerekir. مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ " (Allâh) Din gününün sahibidir" [Fâtiha 1: 4] âyetinde geçen مَالِكِ kelimesi فَهُوَ مَالِكٌ ve فَهَرَّ فَهَرَّ فَهَرَّ فَهَرَّ فَهَرَّ şeklinde fiilden türediği için ism-i fâildir. Ancak bu kelime ile aynı kökten gelen المَلِكُ "mal, mülk", مَلِكٌ وَ مُلُوكٌ "kral, hükümdar" gibi isimler fiilden türemediği için ism-i fâil olmazlar.⁴⁶⁴

İsm-i fâilin ifade ettiği fiil (eylem) gerçekleşmişse bu kelimeler muzaaf olarak kullanılırlar. Ancak fiil gerçekleşmemiş ya da fiilin gerçekleşme anı ise bu durumda ism-i fâil olan kelime muzaaf olarak gelmez. Örneğin هُمْ ضَارِبُونَ أَبِيكَ şeklinde ism-i fâil olan kelimenin muzaaf olarak kullanıldığında dövme eyleminin gerçekleştiği anlaşılmaktadır. هُمْ ضَارِبُونَ أَخَاكَ şeklinde muzaaf olmayacak şekilde kullanıldığında ise dövme eyleminin gerçekleşmediği ya da dövme eyleminin devam ettiği anlaşılmaktadır. el-Ferrâ' ise ism-i fâil olan kelimenin ifade ettiği zamana bağlı olarak farklı şekillerde kullanılabilceğini ifade eder. Eğer kastedilen zaman, gelecekle ilgili ise ism-i fâil olan kelime muzaaf olmadan kullanılır; eğer kastedilen zaman geçmiş zamanla ilgili ise ism-i fâil muzaaf olarak kullanılır.⁴⁶⁵ Ancak, Araplar "النُّون/nûn" harfini sakîl olarak kabul ederler ve hafzederler. "الَّذِينَ يَطْنُونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ" "Onlar ki, Rablerine kavuşacaklarını bilirler" [Bakara 2: 46] âyetinde eylem gerçekleşmediği halde ism-i fâil olan مُلَاقُوا kelimesi muzaaf olarak gelmiş ve nun hafzedilmiştir. "كُلُّ نَفْسٍ دَائِقَةُ الْمَوْتِ" "Her nefis ölümü tadacaktır." [Âl-i İmrân 3: 185], "إِنَّا مُرْسِلُوا النَّاقَةِ فِتْنَةً" "İşte biz onları imtihan etmek için o dişi deveyi göndereceğiz" [Kamer 54: 27], âyetlerinde de tatma ve gönderme eylemleri gerçekleşmediği halde ism-i fâil olan مُرْسِلُوا ve دَائِقَةُ kelimeleri muzaaf olarak gelmiştir.⁴⁶⁶ "كَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ" "Köpekleri

⁴⁶³ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 347.

⁴⁶⁴ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 13.

⁴⁶⁵ el-Ferrâ', **Me'âni'l-Qur'ân**, II, 202.

⁴⁶⁶ Bazıları bu kelimeyi el-'Aḥfeş'in belirlediği kurala göre دَائِقَةُ الْمَوْتِ şeklinde muzaaf yapmadan okumuşlardır. ez-Zemaḥşerî, A'meş'in دَائِقَةُ الْمَوْتِ şeklinde muzaaf yapmadan okuduğunu söyler ve bu kullanımla alakalı, وَلَا ذَاكِرَ اللَّهِ إِلَّا قَلِيلًا beytini delil getirir. Bkz., ez-Zemaḥşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Maḥmûd b. 'Ömer b. Muḥammed (ö.538/1143); **el-Keşşâf an ḥaḳâiki ğavâmiği't-tenzîl ve 'uyûni'l-**

dirseklerini uzatmıştı” [Kehf 18: 18], âyetinde ise ism-i fâil olan بِاسِطٌ kelimesi muzaaf olarak kullanılmamış ve tenvin düşmemiştir çünkü fiilin gerçekleşme anı anlatılmaktadır.

“Biz, eşin hariç seni ve ehlini kurtaracağız” [Ankebût 29: 33], âyetinde de ifade edildiği gibi ism-i fâil olan kelime zamire muzaaf olduğunda tenvin ve nûn düşer. Çünkü burada مُنْجُو kelimesi zamir olan ك harfine muzaaf olduğundan nun düşmüştür. هُمْ ضَارِبُوكَ ve هُوَ ضَارِبُكَ السَّاعَةَ أَوْ عَدَاً örneklerinde de aynı şekilde nun düşmüştür. Ancak bu durum eylemin gerçekleşme esnasında ve eylemin gerçekleşmediği hallerde geçerlidir.

İsm-i fâil olan kelimeler⁴⁶⁷ marife olarak geldiklerinde ise muzaaf olarak kullanılmazlar. Çünkü هُوَ الضَّارِبُ زَيْدًا örneğinde olduğu gibi el takısından dolayı tenvin var kabul edilir. Ancak marife ism-i fâillerin ikil ve çoğul durumlarında tenvin yok kabul edildiğinden bu kelimeler هُمَا الضَّارِبَانِ زَيْدًا şeklinde muzaaf olmadan ve هُمَا الضَّارِبَانِ زَيْدٍ şeklinde muzaaf olarak da kullanılabilirler. el-Ferrâ’ya göre müfred marife ism-i fâil el takısı almış bir ism-i fâile muzaaf olabilir. Ancak muzâfun ileyhi mansub olarak gelir.⁴⁶⁸ İkil ve çoğul hallerde ise mef’ûllerine muzaaf olabilirler.⁴⁶⁹

İsm-i fâillerin ikil ve çoğulları marife oldukları halde muzaaf yapıldığında “هُمَا الضَّارِبَانِ زَيْدٍ” örneğinde olduğu gibi, izâfet makamında olan nunlar düşer bu nunların düşmesi şu örnekteki “هُمَا ضَارِبَانِ زَيْدٍ” nûnların düşmesi gibidir. Bu durumdaki izâfetlerde fiil gerçekleşmemiştir. Bu kelimenin aslı الضَّارِبَانِ şeklindedir. Nûn varmış gibidir. Bu nûnun mânâsı ve kullanımı da “الَّذِي فَعَلَ” gibidir. Şu beyitte aynı durum ifade edilmektedir.

يَأْتِيهِمْ مِنْ وَرَائِنَا نَظْفٌ الحَافِظُو عَوْرَةَ الْعَشِيرَةِ لَا

“Kabilenin şerefini, namusunu koruyanlara bu korumadan dolayı bir zarar gelmez, bu korumadan dolayı Allâh da onları korur.”⁴⁷⁰

eğâvîl fi vücûhi’t-te’vîl, I. Bas, (Thk: ‘Adil ’Aḥmed ‘Abdu’l-Mevcûd-‘Ali Muḥammed Mu’avviz), Mektebetü’l-‘Abîken, Riyad, 1998, I, 669.

⁴⁶⁷ Burada kastedilen müfred olarak gelen marife ism-i fâillerdir.

⁴⁶⁸ el-Ferrâ’nın burada kastettiği, Müştak isimlerden olan ism-i fâilin amel ederek mef’ûl almasıdır.

⁴⁶⁹ el-Ferrâ’, **Me’âni’l-Ḳur’ân**, II, 225-226.

⁴⁷⁰ et-Ṭaberî, **Câmi’u’l-beyân fi te’vîli’l-Ḳur’ân**, I, 21; ez-Zeccâc, **Me’âni’l-Ḳur’ân ve ’i-râbuh**, III, 427; el-Fârisî, **el-Ḥucce li’l-ḳurrâ es-seb’a**, VII, 151; eş-Şevkânî, **Fethu’l-ḳadîr**, III, 535; el-‘Âlûsî, **Rûhu’l-me’ânî**, XII, 82.

Bu durum âyet-i kerîme de ise وَالْمُقِيمِي الصَّلَاةِ “*Namazı kılan kimselerdir*” [Hac 22: 35] şeklinde çoğul ism-i fâil olan الْمُقِيمِي kelimesi marife ve muzaaf konumunda “الَّذِي فَعَلَ” mânâsında kullanılmıştır. Ancak bazıları yukarıda zikrettiğimiz şiir ve âyetteki örnekleri, الْحَافِظُو عَوْرَةَ ve وَالْمُقِيمِي الصَّلَاةِ şeklinde muzaaf yapmadan nunları ağır geldiğinden dolayı düşürerek okumuşlardır. Buna delil olarak da aşağıda geçen şiirlerin الَّذِينَ وَ الَّذِينَ ism-i mevsûllerindeki nûnların düşmelerini göstermişlerdir.

أَبْتِي كُؤَيْبٍ إِنَّ عَمِّي اللَّذَا قَتَلَا الْمُلُوكَ وَفَكَكَّا الْأَغْلَالَ

“*Ey beni küleyb! Benim iki amcam kırılları öldürüp, esirleri çözdüler.*”⁴⁷¹

فَإِنَّ الَّذِي حَانَتْ بِفَلْحٍ دِمَاؤُهُمْ هُمْ الْقَوْمُ كُلُّ الْقَوْمِ يَا أُمَّ خَالِدِ

“*Ey Ümmü Halid! Felc (denilen yer)de kavmin bütün ileri gelenleri katledildi.*”⁴⁷²

Bu şiirleri delil getirenler, ‘İsâ b. ‘Ömer’in ism-i mevsûllerdeki bu nunların düşmesini caiz gördüğünü zannetmişlerdir. Ancak, eğer biz bu beyitlerdeki nunların düşmesini caiz kabul edersek, هُمْ ضَارِبُو زَيْدًا şeklinde diyebiliriz ki bu şekilde kullanım ise güzel olmaz. Bununla beraber bazı fasih Araplar وَعَلِمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ “*şunu da bilin ki siz, Allâh’ı âciz bırakacak değilsiniz*” [Tevbe 9: 2], إِنَّكُمْ لَدَائِقُو الْعَذَابِ الْأَلِيمِ “*şüphesiz siz can yakıcı azabı tadacaksınız*” [Sâffât 37: 38], âyetlerindeki ism-i fâil olan مُعْجِزِي ve دَائِقُو kelimelerini yukarıdaki beyitlerde olduğu gibi muzaaf yapmaksızın iki sakin bir araya geldiğinden dolayı nunlarını düşürerek وَعَلِمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ إِنَّكُمْ لَدَائِقُو الْعَذَابِ الْأَلِيمِ şeklinde okumuşlardır.

Bütün bu görüşlerle beraber, eğer marife olan ikil ve çoğul ism-i fâillerin nûnları düşürülmeden okunursa izâfet kalktığından وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةِ وَالْمُؤْتُونَ الزَّكَاةَ “*Namazı kılanlar, zekâtı verenler*” [Nisâ 4: 162], وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا “*Allâh’ı Çok anan erkekler*” [Ahzâb 33: 35], âyetlerinde ve

النَّازِلُونَ بِكُلِّ مُعْتَرِكٍ وَالطَّيِّبُونَ مَعَاقِدَ الْأَزْرِ

⁴⁷¹ et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân fi te’vîli’l-Ḳur’ân*, XII, 569; en-Naḥḥâs, *’İrâbu’l-Ḳur’ân*, I, 221; İbn ‘Atiyye, *el-Muḥarraru’l-vecîz fi tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz*, II, 272; en-Nu’mânî, *el-Lubâb fi ‘ulûmi’l-kitâb*, XVI, 513; el-Ḥaṭîb eş-Şirbînî, Muḥammed b. ‘Aḥmed (ö. 977/1570), *es-Sîracu’l-münîr fi’l-’âneti*, Matba’atu’l-Emîriyye, Kâhire, 1285, III, 448.

⁴⁷² et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân fi te’vîli’l-Ḳur’ân*, I, 330; İbn Cinnî, Ebû’l-Feth ‘Osmân (ö. 392/1001), *el-Muḥteseb fi teybîni vücûhi şevâzî’l-ḳurâ’ât ve’l-’izâhi minhâ*, Vizâratu’l-Evḳâf-el-Meclisu’l-’A’ lâ li’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, Yrs, 1420/1999, II, 80; İbn Cinnî, *el-Munşif*, I. Bas, Dâru ‘İhyâi’t-Türâşi’l-Ḳadîm, Yrs, 1373/1954, I, 67; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr fi ‘ilmi’t-tefsîr*, I, 37.

“(Onlar) her yerde savaşıyorlar, ırzlarını koruyanlardır.”⁴⁷³

beytinde olduğu gibi nunlar düşürülmeden okunur.⁴⁷⁴

2. İsm-i Mef'ûl

فَعِيلٌ kalıbında gelip مَفْعُولَةٌ vezninin anlamını taşıyan kelimeler ism-i mef'ûl anlamı taşırlar. Örneğin, قَتِيلٌ “maktul (öldürülmüş)” ve صَرِيحٌ “vurulmuş, yere serilmiş” kelimeleri ism-i mef'ûl anlamındadırlar. Bu kalıpta gelen kelimelerle müennes kastedildiğinde, müenneslik alâmeti olan “ة” bulunmamasına rağmen müennes olarak kullanılırlar. هِيَ حَرِيحٌ örneğinde وَجَاؤًا عَلَى قَمِيصِهِ بَدِمٌ, el-Ferrâ’ da bu görüştedir. Zira o, “Ve üzerine yalandan kan (sürülmüş) olan gömleğini getirdiler” [Yûsuf 12: 18] âyetinde geçen كَذِبٌ kelimesinin مَكْدُوبٌ anlamında yani ism-i mef'ûl anlamında kullanıldığını zikreder. Arapların da مَضْعُوفٌ yerine ضَعْفٌ ve مَكْدُوبٌ yerine كَذِبٌ kelimelerini kullandıklarını bildirir.⁴⁷⁶

“Bu gün Allâh'ın rahmetine erişenden başkası için Allâh'ın buyruğundan kurtuluş yoktur.” [Hûd 11: 43] âyetinde ism-i fâil olan عَاصِمٌ kelimesi إِذَا مَنْ رَحِمٌ anlamındadır. Bu nedenle de âyetin sonundaki إِذَا مَنْ رَحِمٌ ifadesi عَاصِمٌ kelimesinden (yani مَعْصُومٌ kelimesinden) bedel olarak merfu olması da caizdir.⁴⁷⁷

“Görünmez bir perde” [İsrâ 17: 45], bu âyette fâil, mef'ûl lafzında gelmiştir. شَائِمٌ bu cümledeki مَشُومٌ ve مَشُومٌ ism-i mef'ûl kalıpları aslında مَشُومٌ ve مَشُومٌ şeklinde ism-i fâildirler, çünkü يَمْنَهُمْ وَ شَائِمُهُمْ (fiilinin fâilleridir).⁴⁷⁸ Aynı şekilde bu âyette الْحِجَابُ kelimesi de السَّاتِرُ anlamındadır.⁴⁷⁹

⁴⁷³ en-Nahhâs, ‘İ'râbu'l-Ḳur'ân, I, 119; en-Nisâbü'rî, Bâhiru'l-burhân fi me'ânî müşkilâti'l-Ḳur'ân, I, 171; İbn 'Âşur, et-Tahrîr ve't-tenvîr, VI, 29.

⁴⁷⁴ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 89-92.

⁴⁷⁵ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 273.

⁴⁷⁶ el-Ferrâ', Me'âni'l-Ḳur'ân, II, 38.

⁴⁷⁷ el-'Aḥfeş, a.g.e., I, 383

⁴⁷⁸ Anladığımız kadarıyla el-'Aḥfeş, شَائِمٌ ve يَمْنٌ müteaddi fiilinden türedikleri için, bunların ism-i fâil anlamında olmalarının daha doğru olduğunu, lazım fiil olsalardı o durumda ism-i mef'ûl kalıbında gelirlerdi demek istiyor.

⁴⁷⁹ el-'Aḥfeş, a.g.e., II, 424.

مُفْعِلٌ وَ فَاعِلٌ kalıbında gelen ism-i fâil kelimeleri müenneslik tâsı olmamasına rağmen müennes mânâsında kullanılırlar. وَ مُشْدِنٌ وَ نَخْلَةٌ مُوقِرٌ kelimeleri ile وَ حَامِلٌ وَ شَادِنٌ وَ مُقْرِبٌ وَ مُوقِرٌ kelimeleri ile وَ مُشْدِنٌ وَ نَخْلَةٌ مُوقِرٌ kelimeleri buna örnektir.⁴⁸⁰

3. Masdar

Sülâsi fiillerin masdarları birçok farklı kalıpta gelmektedir. Bu kalıplar semâi olarak ya da lügatlara bakılarak öğrenilmektedir. el-'Ahfeş, bu eserinde masdarlarla alakalı bazı kaideler ortaya koymaktadır.

وَاللَّهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا [Nuh 71: 17] *Allâh sizi yerden bitirir gibi yetiştirmiştir* âyetinde isim olan النَّبَاتُ kelimesi masdar olan الإنبات mânâsında kullanılmaktadır.⁴⁸¹ Aynı şekilde, تَقَرَّبْكُمْ عِنْدَنَا زُلْفَى [Sebe' 34: 37] *sizi huzurumuza yaklaştıracak* âyetinde de زُلْفَى kelimesi isim olmasına rağmen masdar olan إِزْلَافًا "yaklaştırmak" mânâsında kullanılmıştır.⁴⁸² el-'Ahfeş, bu şekilde masdar mânâsında kullanılan isimlere اِسْمُ الْمَصْدَرِ "masdarın ismi" tabirini kullanmaktadır.⁴⁸³

Sülâsi muzâri fiillerden aynel fiilleri esre olanların mimli masdarları "مَفْعَلٌ" kalıbında gelir, ismi mekanları ise "مَفْعِلٌ" kalıbında gelir.⁴⁸⁴ أَيَّنَ الْمَفْرُ *Kaçış nereye* [Kiyâmet 75: 10] âyetinde geçen الْمَفْرُ kelimesi aşağıda verilen beyitte geçtiği gibi الْفِرَارُ anlamında masdar olarak kullanılır.

يَا لَبْكَرِ أَنْشِرُوا لِي كَلْبِيًّا يَا لَبْكَرِ أَيَّنَ الْفِرَارُ

*"Ey Bekr kabilesi! (bana yardım edin de)Küleyb kabilesini karşıma çıkarın. Ey bekr kabilesi! (Küleyb kabilesi için) kaçacak yer var mı?"*⁴⁸⁵

el-'Ahfeş, eğer ism-i mekân kastedilseydi الْمَفْرُ şeklinde okunacağını ifade eder ve أَيَّنَ الْمَفْرُ şeklinde okuyanların olduğunu da nakleder.⁴⁸⁶

480 el-'Ahfeş, a.g.e., II, 450.

481 el-'Ahfeş, a.g.e., II, 550.

482 el-'Ahfeş, a.g.e., II, 484.

483 el-'Ahfeş, a.g.e., II, 484,787.

484 el-Ferrâ' da aynı görüştedir. Bkz., el-Ferrâ', **Me'âni'l-Şur'ân**, II, 148-149.

485 el-Ferâhidî, **el-Cümel fi'n-naḥvi**, V.Bas, (Thk.: Fahrüddîn Kabâve), Yrs, 1416/1995, I, 270.

486 el-'Ahfeş, a.g.e., II, 557.

حَتَّى مَطَّلَعِ الْفَجْرِ “*Tâ fecrin doğuşuna kadar*” [Kadir 97: 5] âyetinde geçen مَطَّلَعِ kelimesi المَطَّلَعُ mânâsında masdar olarak gelmiştir. Çünkü bu kelimenin masdar şekli sadece مَفْعَلٌ⁴⁸⁷ şeklinde kullanılır.⁴⁸⁸

ذِكْرُ رَحْمَةِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكْرِيَّا “(Bu) Rabbinin Zekeriyya kuluna olan rahmetini bir anıştır” [Meryem 19: 2] bu âyette geçen الْعَبْدُ kelimesi masdar olan الرَّحْمَةُ kelimesinden dolayı mansub olmuştur. Masdar amel ederek الْعَبْدُ kelimesini kendisine mef’ûl yapmıştır.⁴⁸⁹ أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ يَتِيمًا دَا مَقْرَبَةٍ “*Veya salgın bir kıtlık gününde yakınlığı olan bir yetime yemek yedirmektir*” [Beled 90: 14-15] bu âyette de يَتِيمًا kelimesi masdar olan إِطْعَامٌ kelimesinden dolayı mansubdur.⁴⁹⁰

Masdarı müevvel (muhafterf أَنَّ ile amel ettiği fiilin) hem isim mânâsında hem de masdar mânâsında kullanılır.

Şu âyetlerde isim mânâsında kullanılmaktadır:

وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ “*Oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır*” [Bakara 2: 184] âyetindeki تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ yapısı isim olan الصِّيَامُ mânâsındadır. Yani الصِّيَامُ خَيْرٌ لَكُمْ gibidir.⁴⁹¹ وَتَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ “(Borcu) Sadaka olarak bağışlamanız ise, sizin için daha hayırlıdır” [Bakara 2: 280] âyeti ise تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ anlamındadır. تَصَدَّقُوا yapısı isimdir ve mübtedâdır. خَيْرٌ لَكُمْ ise mübtedânın haberidir.⁴⁹² مِنْ بَعْدِ أَنْ نَزَعَ الشَّيْطَانُ “*Şeytan (benimle kardeşlerimin arasını) bozduktan sonra*” [Yûsuf 12: 100] âyetinde de نَزَعَ أَنْ yapısı isim olan النَّزْعُ mânâsındadır. Âyetteki بَعْدُ kelimesi نَزَعَ أَنْ yapısına muzaaf olmuştur.⁴⁹³ وَيَأْبَى اللَّهُ إِلَّا أَنْ يُتِمَّ نُورَهُ “*Allâh da razı olmuyor, ancak nurunu tamamlamak (istiyor)*” [Tevbe 9: 32] âyetinde de يُتِمُّ أَنْ yapısı isimdir. Âyetin takdiri اللَّهُ إِلَّا إِيْتَامَ نُورِهِ şeklindedir.⁴⁹⁴

Şu âyetlerde ise masdar mânâsında kullanılmaktadır:

بَلَى قَادِرِينَ عَلَى أَنْ نُسَوِّيَ بَنَانَهُ “*Evet, bizim onun parmak uçlarını bile aynen eski haline getirmeye gücümüz yeter*” [Kiyâmet 75: 4] âyetindeki نُسَوِّيَ أَنْ yapısı masdar mânâsındadır.

⁴⁸⁷ el-’Ahfeş, her ne kadar burada açıklamasa da, bizim anladığımız kadarıyla, sülasi muzâri fiillerin aynel fiili damme ve fetha olanların mimli masdarlarının مَفْعَلٌ kalıbında geldiğini söylemektedir.

⁴⁸⁸ el-’Ahfeş, a.g.e., II, 581.

⁴⁸⁹ el-’Ahfeş, a.g.e., II, 437.

⁴⁹⁰ el-’Ahfeş, a.g.e., II, 579; ayrıca Bkz., a.g.e., II, 531.

⁴⁹¹ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 170-171.

⁴⁹² el-’Ahfeş, a.g.e., I, 204.

⁴⁹³ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 10.

⁴⁹⁴ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 357, ayrıca bu konuyla alakalı diğer örnekler için Bkz., a.g.e., I, 235,357,397, II, 520.

Âyetin takdiri: عَلَى تَسْوِيَةِ بَنَانِهِ بَلَى قَادِرِينَ عَلَى تَسْوِيَةِ بَنَانِهِ Müellif, *masdar-ı müevvel* tabiri yerine “اسْمًا لِلْمَصْدَرِ” *ismen li’l-masdar* tabirini kullanmaktadır.⁴⁹⁵ أَنْ أَجِبُ أَنْ تَأْتِيَنِي cümlesinde de أَنْ تَأْتِيَنِي yapısı masdar mânâsındadır.⁴⁹⁶

el-’Ahfeş, muhaffef أَنْ ve fiilin masdar mânâsında (*ismen li’l-masdar*) olduğu gibi, مَا ve fiilin de masdar mânâsında (*ismen li’l-masdar*) olduğunu söyler. Örneğin, الَّذِينَ الَّذِينَ مَا أَتَوْا بِمَا أَتَوْا “O yaptıklarına sevinenler” [Âl-i İmrân 3: 188] âyetindeki مَا أَتَوْا yapısı mâ edatı ve fiili masdar olan الْإِثْمَانُ mânâsındadır. بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ “(Onlara)yalan söylemeleri sebebiyle(acı bir azap vardır.)” [Bakara 2: 10] âyetindeki مَا ve fiili, يَكْذِبُونَ وَ تَكْذِبُهُمْ “yalanları ve yalanlamaları dolayısıyla” mânâsındadır. el-’Ahfeş, مَا ile fiili arasına giren كَانَ fiilinin, olayın geçmişte olduğunu haber vermek için dahil edildiğini söylemektedir.⁴⁹⁷

⁴⁹⁵ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 122

⁴⁹⁶ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 43.

⁴⁹⁷ el-’Ahfeş, a.g.e., I, 42, 43, 108.

SONUÇ

Ebû'l-Hasen Sa'îd b. Mes'ade el-'Ahfeş el-Evsat, hicrî II. asrın sonları ile III. asrın başlarında yaşamış el-'Ahfeş lâkâbı ile bilinen en meşhur üç kişiden birisidir. Halil b.'Ahmed el-Ferâhidî ve Sîbeveyh gibi devrin önemli şahsiyetlerinden ders alarak Basra'nın meşhur âlimleri arasında önemli bir mevkiye yükselmiştir. el-'Ahfeş, bazı sarf ve nahiv konularında Sîbeveyh'ten farklı düşünmüştür. Kûfeliler, ondan etkilenecek kendi görüşlerini oluşturmuşlardır. Bu nedenle Basra ekolünün ilk temsilcileri arasında yer almakla beraber Kûfe ekolünün ilk temsilcileri üzerinde de ciddi etkisi olmuştur. Hocası Halil'den etkilenecek arûz ve kavâfi ilmine önem vermiştir. Sonra hocasının arûz bahirlerine "habeb/mütedârek" bahrini ilave yaparak Arap şiirinde on beş olan vezin sayısını on altıya çıkarmıştır.

el-'Ahfeş, İslam âlimlerinin çoğunun güvenini kazanmıştır. Buna delil olarak el-Kisâî'nin el-'Ahfeş'ten gizlice Sîbeveyh'in el-Kitab'ını okumasını, ayrıca el-Kisâî'nin ondan Me'âni'l-Ḳur'ân ile alakalı eser telif etmesini istemesini, sonrasında da onun eserini örnek alarak kendi *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ını kaleme almasını ve el-Ferrâ'nın da bu iki eseri örnek alarak kendi *Me'âni*'sini yazmasını da gösterebiliriz. Yine el-'Ahfeş'in ifadesiyle, Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ına bir şey ekleyeceği zaman kendisine sormasını ve el-'Ahfeş'i kendisinden daha bilgili zannetmesini de el-'Ahfeş'e duyulan güvenin göstergesi olarak sayabiliriz.

Me'âni'l-Ḳur'ân el-'Ahfeş'in günümüze ulaşan üç eserinden birisidir. el-'Ahfeş'in nahiv ve sarf ilmiyle alakalı günümüze ulaşan başka bir eseri bulunmamaktadır. Bu nedenle onun sarf ve nahiv ilmiyle alakalı görüşlerini öğrenebileceğimiz temel kaynak bu eserdir. el-'Ahfeş bu eserinde Kur'ân'ı luğavî yönden tefsîr etmiş, klâsik rivâyet ve dirâyet tefsîrlerinde olduğu gibi bütün âyetleri ele alarak tek tek incelememiştir. Âyetlerin sebeb-i nuzûlü hakkında bilgi vermemiş, rivâyetleri sıralamamıştır. İsrâiliyyât haberlere değinmemiştir. Âyetleri ihtiyaca binaen izah etmiştir. Garip lafızları açıklamış, âyetleri sarf ve nahiv yönünden değerlendirmiştir. Gerekli gördüğü yerlerde kırâat farklılıklarına işaret etmiştir. el-'Ahfeş, sûreleri mushaf sırasına göre ele alarak Fâtiha ile başlamış ve Nâs ile bitirmiştir. Müellif, Bakara sûresinin 28. âyetine kadar i'râbı ve kırâat farklılıklarını söyleyerek sûrenin tefsîrini yapmıştır. Sûrenin devamını ise nahivle ilgili başlıklar altında sonuna kadar tefsîr etmiştir. Nahiv ilmine büyük önem veren el-'Ahfeş'in Bakara sûresini

tefsîr ederken kullandığı bu başlıklar adeta bir nahiv kitabı izlenimi vermiştir. Bu metodu Bakara sûresinin 79. âyetine kadar kullanmıştır. Bu âyetten sonra Nâs sûresine kadar herhangi bir başlık kullanmaksızın âyetlerden gerekli gördüklerini dilsel açıdan tefsîr etmiştir.

O, sarf ilmini ilgilendiren meselelere de değinmiştir. Bazı fiillerin binalarını açıklamış ve çekimlerini yapmıştır. Yine bazı fiillerin vezinlerine işaret ederek yükledikleri mânâlara işaret etmiştir. Bazı illetli fiillerden de bahsetmiştir. el-'Aḥfeş, isimlerin vezinlerini açıklamıştır. Yine bazı kelimelerin müfredini, bazılarının da cem'ilerini söylemiştir. Ayrıca kırâat ilmiyle alakalı hemzeyi vasıl, hemzeyi kat'ı, işmâm, revm, izhâr, ihfâ, idğâm, imâle gibi birçok meseleyi de izah etmiştir.

el-'Aḥfeş, *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ını telif ederken kendi görüşlerini desteklemek için bazı istişhad metotlarını kullanmıştır. *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ını incelediğimizde ele aldığı âyetleri sarf, nahiv ve ma'na gibi yönlerden incelerken görüşlerini desteklemek üzere öncelikle diğer âyetlere mürâcaat etmiştir. Müellif, bazen ihtilafları çözümede bazen sarf ve nahiv konularını izah ederken bazen doğru manayı verebilmek için kırâatlerden istifade etmiş, kırâatlerle ilgili herhangi bir ayrıma gitmeksizin kendi görüşünü desteklemek için birçok kırâatten delil getirmiştir. Daha çok İbn Mes'ûd'un, Mücâhid'in, Haşen el-Başrî ve 'A'meş'in kırâatlerinden yararlanmış. Müellifin âyetleri izah ederken kullandığı bir diğer istişhâdı ise lehçe farklılıklarıdır. el-'Aḥfeş, on Arap lehçesini isim vererek şâhid olarak kullanmıştır. Bu lehçeler, Ezd eş-Şerât, Esed, Bekr b. Vâil, Temîm, Hicâz, Benî el-Hâris b. Ka'b, Benî el-Anber, Benî Kuşeyr, Kays, ve Yemen'dir. el-'Aḥfeş, cahiliyye dönemi, İslâmî dönem ve Emevî dönemine ait şiirleri tercih etmiştir.

el-'Aḥfeş tefsîrinde Arap kelimelerine de önem vermiştir. Özellikle Araplardan bizzat kendi duyduklarına büyük önem vermiş ve bunlarla kıyasta bulunmuştur. Genellikle Arap kelimelerinden delil getireceği zaman, bazı Araplar şöyle dedi, Araplardan şöyle diyenler, Araplar şöyle diyor, Araplardan bazıları şöyle dediler gibi ifadelerle şâhid getirmiştir. el-'Aḥfeş, eserini tefsîr ederken hadis ve mesellerden neredeyse hiç istişhâda bulunmamıştır.

Bu açıklamalardan hareketle ifade edecek olursak, biz, bu çalışmamızda özellikle el-'Aḥfeş'in *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ını kapsamlı bir şekilde inceleyerek onun sarf ve nahiv ile ilgili görüşlerini tespit ederek izah ettik. Sarf ve nahiv alanında tespit ettiğimiz bu görüşlerinin Basra ve Kûfe ekolleri üzerinde ne derece etkisinin olduğunu ortaya koymaya gayret ettik. Bunun için de Kûfe ekolünün önemli temsilcilerinden el-Ferrâ'nın *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ıyla

mukayese yapmaya çalıştık. Ayrıca Basra ve Kûfe ekollerinin sarf ve nahiv konularındaki görüşlerinin derlendiği *el-İnşâf* ve *İ'tilâfu'n-nuşra fî'htilâfi nuhâti'l-Kûfe ve'l-Başra* gibi eserlerle de mukayese yaparak görüşler arasındaki benzerlik ve farklılıkları açıkladık. Ayrıca *el-'Aḥfeş*'in, luğavî tefsîrin ilk örneklerinden olan *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ını tefsîr ederken kullandığı metodunu örneklerle ortaya koymaya çalıştık.

Çünkü bu eser Arap dili ve tefsir açısından önem arz etmektedir. Arap dili açısından bakacak olursak, Arap dili gramerinin ana iki unsurunu oluşturan sarf ve nahiv konuları üzerine yazılmış ve günümüze ulaşan ilk kaynaklardandır. Tefsir açısından baktığımızda da filolojik tefsir alanında yapılan ilk çalışmalardan olduğunu anlıyoruz. İşte bu nedenlerden dolayı her iki ilim dalı için de kaynak eser olması yönünden büyük önem arz etmektedir. Filolojik tefsir alanında yapılan çalışmaları incelediğimizde de kaynak olarak ele alınan ilk eserlerden olduğunu görüyoruz. Aynı şekilde, *el-İnşâf* gibi gramer konularının ele alındığı kitaplara baktığımızda da birçok konuda *el-'Aḥfeş*'in *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ındaki görüşlerinin zikredildiğine şahid oluyoruz.

Aynı şekilde *el-'Aḥfeş* de *Me'âni'l-Ḳur'ân* gibi Arap dili ve tefsir açısından ayrı bir değer ifade etmektedir. Arap dili açısından baktığımızda nahiv ekollerinin temelini oluşturan Basra ekolünün ilk kurucuları arasında yer almaktadır. Aynı şekilde Kûfe ekolünün kurucuları üzerindeki etkisi sebebiyle, bu ekolün de kurucularından sayılabieceği ifade edilmektedir. Tefsir alanında ise *el-'Aḥfeş*, ilk filolojik tefsir müelliflerinden olduğu için bu alanda öne çıkan ilk müfessirler arasında zikredilmektedir. Sonuç itibariyle, *el-'Aḥfeş* ve *Me'âni'l-Ḳur'ân*'ının hem Arap dili hem de tefsir ilmi açısından çok önemli bir yere sahip olduğunu ifade edebiliriz.

BİBLİYOGRAFYA

İBNU'L-'ADÎM Kemâluddîn (ö. 660/1262), **Buğyetu't-ṭaleb fî târîhi Haleb**, (Thk: Suheyl Zekkâr), Dâru'l-Fikr, Yrs, Trs.

el-'AFĠÂNÎ Sa'îd, **Min târihi'n-naḥv**, Dâru'l-Fikr, Yrs, Trs.

el-'AHFEŞ Ebu'l-Ḥasen Sa'îd b. Mes'ade el-Mucâşi'î, (ö. 215/830), **Me'âni'l-Ḳur'ân**, (I-II), (Thk: 'Abdülemîr Muḥammed Emîn el-Verd), I. Bas, 'Âlemü'l-Kutub, Beyrût, 1985.

_____, **Me'âni'l-Ḳur'ân**, (Thk: Dr. Fâiz Fâris), II. Bas, Dâru'l-Beşir., Kuveyt, 1981.

_____, **Me'âni'l-Ḳur'ân** (Thk: 'Abdülemîr Muḥammed Emîn el-Verd), I. Bas, 'Âlemü'l-Kutub, Beyrût, 2003.

_____, **Me'âni'l-Ḳur'ân**, (Thk: Dr. Hüdâ Maḥmûd Ḳarâ'a), I. Bas, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, 1990.

_____, **Kitâbu'l-ḳavâfi**, (Thk: Dr. 'İzzet Ḥasen), Matba'atü Vizêrati's-Şeḳâfe, Dimeşk, 1970.

_____, **Kitâbu'l-'arûz**, (Thk: 'Aḥmed Muḥammed 'Abduddâyim 'Abdu'llâh), Mektebetü'z-Zehra, Kahire, 1989.

el-'AHFEŞ Ebu'l-Ḥasen 'Ali b. Süleyman, (Ö.315/930), **Kitâbu'l-iḥtiyâreyn el-mufaḍḍaliyât ve'l-'aşma'iyât**, I. Bas, (Thk: Faḥruddîn Ḳabâve), Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1999.

el-'ÂLÛSÎ Şihâbiddîn Maḥmûd b. 'Abdu'llâh (ö. 1270/1854), **Rûḥu'l-Me'ânî**, I. Bas, (Thk: 'Ali 'Abdu'lbarî 'Atiyye), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût 1415.

'Aḥmed Münir Cum'a, **Me'âni'l-Ḳur'ân fi't-türâşi'l-'arabî**, (I-II), I. Bas, Kahire, 1429/2008.

- İBN 'ABDÎ RABBÎHÎ 'Aḥmed b. Muḥammed (ö. 328/933), **'İḳdü'l-ferîd;**(I-IX), I. Bas, (Thk: Müfîd Muḥammed Ḳamîḥa), Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1983.
- İBN 'AḲÎL el-Celîl Bahâ'iddîn, **el-Müsâ'id 'alâ teshîli'l-fevâ'id**, (I-IV), (Thk: Muḥammed Kâmil Berekât), II. Bas, Merkezü İhyâi't-Türâşi'l-İslâmî, Mekke, 1422/2001.
- 'ALḲAME b. 'Abede (ö. m. 603), **Dîvan**, I. Bas, (Thk: Sa'îd Nuseyyib Mekârim), Dâru Şâdir, Beyrût, 1996.
- 'ALÎ B. el-ḤATÎB Ebu'l-'Abbâs 'Aḥmed b. Haşen, el-Vefeyât, (Thk: 'Âdil), IV. Bas, Dâru'l-'Âfâk el-Cedîde, Beyrût, 1983.
- İBN 'ASÂKİR Ebû'l-Ḳâsim 'Ali b. Hasen (ö. 571/1176), **Târîḥu Dimeşḳ**, (Thk: 'Amr b. Ğarâme), Dâru'l-Fikr, Yrs, 1415/1995.
- el-'ASḲALÂNÎ İbn Ḥacer (ö. 856/1469), **el-İşâbe fî temyîzi'ş-şahâbe**, Mısır, 1803.
- 'AŞâ Meymûn b. Ḳays (ö 7/628), **Dîvanu şî'ri Meymûn b. Ḳays b. Cendel ma'a şerḫi ebi'l-'Abbâs Şa'leb**, Yrs, 1927.
- İBN 'AŞÛR Muḥammed Tâhir b. Muḥammed (ö. 1393/1973), **et-Taḥrîr ve't-tenvîr**, ed-Dâru't-Tûnuşîyye, Tûnus, 1984.
- İBN 'AṬİYYE el-ENDELÛSÎ Ebû Muḥammed 'Abdulḥaḳ b. Ğâlib (ö. 542/1148), **el-Muḥarraru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz**, I. Bas, (Thk: 'Abdüsselâm 'Abduşşâfi Muḥammed), Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrût, 1422.
- AYDIN İsmail, **Filolojik Tefsîrin Doğuşu ve Gelişimi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, DEÜ, İzmir, 2010.
- el-BAĞDÂDÎ 'Abdü'l-Ḳâdir b. 'Ömer (ö. 1093/1682), **Ḥizânetu'l-edeb fî lübb-i lübâbi lisâni'l-'Arab** (I-XIII), IV. Bas, (Thk: 'Abdüsselâm Muḥammed Hârûn) IV. Bas, Mektebetü'l-Ḥanci, Kâhire, 1997.
- BAĞDÂDÎ 'İsmâ'îl Pâşâ, **Hediyyetu'l-'ârifîn esmâ'u'l-müellifîn 'âşâru'l-muşannifîn, İstanbul, 1951.**

- el-BAĞDÂDÎ Ebû Mansûr 'Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed (ö. 429/1037), **el-Farq beyne'l-fırağ ve beyânu'l-fırqati'n-nâciye minhum**, (Thk: Muhammed 'Oşmân Hışt), Mektebetü İbn Sînâ, Kâhire, Trs.
- el-BÂKİLLÂNÎ Ebû Bekir (ö. 403/1013), **el-İntişâr li'l-Şur'ân**, I. Bas, (Thk: Muhammed 'İsâm el-Şudât), Dâru'l-Feth, 'Ammân, Dâru İbni Hazm, Beyrût, 1422/2001.
- el-BEĞAVÎ Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd (ö. 510/1116), **Me'âlimu't-tenzîl fi tefsîri'l-Şur'ân**, IV. Bas, Dâru't-Tayyibe, Yrs, 1417/1997.
- EBU'L-BEK'Â Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî el-Kefevî (ö. 1094/1683), el-Külliyât, II. Bas, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1419/1998.
- BULUT Ali, **Sîbeveyh'in el-Kitâb'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, OMÜSBE, Samsun, 2003.
- _____, **"Kur'ân Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Şarîbü'l-Kur'ân, Meânî'l-Kur'ân, İ'râbu'l-Kur'ân) ve Bu Alanda Eser Veren Müellifler (Hicrî İlk Üç Asır)"** O.M.Ü.İ.F.D, sayı12 ve 13, yıl- 2001.
- BİLMEN Ömer Nasûhî (ö. 1391/1971), **Büyük Tefsîr Târîhi (Tabakâtu'l-Müfessirîn)**, I-II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1960.
- BROCKELMANN Carl, Târîhu'l-edebi'l-'Arabî, (I-VI) V. Bas, (Çev: 'Abdülhalim en-Neccâr), Daru'l-Ma'ârif, Kahire, Trs.
- el-CÂHİZ Ebû Oşmân 'Amr b. el-Baħr (ö. 255/869), **el-Beyân ve't-tebyîn**, (Thk: 'Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Mektebetü'l-Hancî, VII. Bas, Kâhire, 1998.
- _____, **el-Ĥayevân**, I-VIII, II. Bas, (Thk: 'Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Matbaatü Muştafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1965.
- el-CASSÂŞ 'Ahmed b. 'Ali Ebû Bekir er-Râzî (ö. 370/980), **Ahkâmu'l-Şur'ân**, (Thk: Muhammed Şâdık el-Şamhavî), Dâru 'İhyâi't-Türâşî'l-'Arabî, Beyrût, 1405.
- CERRAHOĞLU İsmail, **Tefsîr Usulü**, III. Bas, Ankara, 1979.
- el-CEVHERÎ Ebû'n-Naşr 'İsmâ'îl b. Hammâd (ö. 400/1009), **es-Şihâh tâcu'l-luğa ve şihâhi'l-'Arabiyye**, IV. Bas, (Thk: 'Ahmed 'Addülğafûr 'Attar), Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrût, 1990.

- İBNÜ'L-CEVZÎ Ebû'l-Ferec Cemâluddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Cevzî (ö. 597/1200), **Zâdu'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr**, I. Bas, (Thk: 'Abdurrezzâk el-Mehdî), Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrût, 1422.
- İBNU'L-CEZERÎ Ebû'l-Hayr (ö. 833/1429), **et-Temhîd fî 'ilmi't-tecvîd**, I. Bas, (Thk: 'Ali Hüseyn el-Bevvâb), Mektebetu'l-Ma'rif, Riyâd, 1405/1985.
- İBN CİNNÎ Ebu'l-Feth 'Osmân (ö. 392/1001), **el-Munşif**, (Thk: İbrâhîm Muştafâ – 'Abdullâh Emîn), I. Bas, İdâretü 'İhyâi't-Türâsi'l-Ķadîm, Yrs., 1954.
- _____, **el-Munşif**, I. Bas, Dâru 'İhyâi't-Türâsi'l-Ķadîm, Yrs, 1373/1954.
- _____, **el-Haşâ'îş**, (Thk: Muhammed 'Ali Neccâr), (I-III), el-Mektebetü'l-'İlmiyye, Yrs, Trs.
- _____, **el-Muhteseb fî teybîni vücûhi şevâzzi'l-ķurâ'ât ve'l-'îzâhi minhâ**, Vizâratu'l-Evķâf-el-Meclisu'l-'A' lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Yrs, 1420/1999.
- el-CURCÂNÎ es-Seyyid eş-Şerîf, 'Alî b. Muhammed (ö. 816/1413), **Ta'rifât**, Yeni Bas, Mektebetü Lübnân, Beyrût, 1985.
- ÇETİN Abdurrahman, **Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Tarihi**, I.Bas, Dergah Yayınları, İstanbul, 1982.
- _____, "Lahn", **D.İ.A**, XXVII, Ankara, 2003.
- ÇETİN M. Nihad, "Arap", **D.İ.A**, III, İstanbul, 1991.
- ÇÖGENLİ M. Sadi ve DEMİRAYAK Kenan, **Arap Edebiyatında Kaynaklar**, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 1994.
- ed-DÂVÛDÎ Şemsuddîn Muhammed b. 'Alî (ö. 945/1524), **Ṭabaķâtü'l-müfessirîn**, (Tah: 'Ali Muhammed 'Ömer), II. Bas, Kahire, 1415/1994.
- DAYF Şevķî, **el-Medârisu'n-naḥviyye**, VII. Bas, Dâru'l-Me'ârif, Kâhire, Trs.
- _____, **Târîhu'l-edebi'l-'arabî (el-'aşrül-câhilî)**, XXIV. Bas, Dâru'l-Meârif, Kahire, trs
- ed-DAĶR 'Abdu'l-Ķanî (ö. 1423/2002), **Mu'cemu'l-ķavâidi'l-'Arabiyye**, Yrs, Trs.

ed-DÂNÎ Ebû 'Amr 'Osmân b. Sa'îd (ö. 444/1052), **el-Muḩni' fî resmi meşâḩıfı'l-emşâr ma'a kitâbi'n-naḩd**, Thk: Muḩammed Şâdıḩ ḩumhâvî, Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezher, Kahire, 1978.

DERVÎŞ Muḩyiddîn (ö.1403/1982), **'î'râbu'l-ḩur'ân ve beyânuhû**, IV. Bas, Dâru İbni Kesîr, Dâru'l-Yemâme, Dimeşk-Beyrût, 1415.

DİRÎN Dr. Muḩammed b. 'Ammar b. Mes'ûd, **Eşeru'l-'Aḩfeş fi'l-kûfiyyîn ve teessuruhû bihim**, I. Bas, Cami'atü'l-İmâm Muḩammed b. Şuud el-İslamiyye, Riyad, 2008.

İBN DUREYD el-EZDÎ Ebû Bekr Muḩammed b. ḩasen (ö. 321/933), **el-İştikâḩ**, I. Bas, (Tah: 'Abdüsselâm Muḩammed Hârûn), Dâru'l-Cîl, Beyrût, 1411/1991.

DURMUŞ İsmail, "Nahiv", **D.İ.A**, XXXII, İstanbul, 2006.

İBNÜ'L-ENBÂRÎ Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Ebi'l-Vefâ (ö. 577/1181), **Nuzhetu'l-elibbâ fî ḩabaḩâti'l-'udebâ**, III. Bas, (Thk: İbrâhîm es-Sâmerrâî), Ürdün, 1985.

_____, **El-İnşâf fî mesâili'l-ḩilâf beyne'n-naḩviyyîn el-başriyyîn ve'l-kûfiyyîn**, I-II, (Şerh ile beraber: el-İntişâf Mine'l-İnşâf; Muḩammed Muḩyiddîn 'Abdulḩamîd), el-Mektebetü't-Ticâriyye, Yrs, IV. Bas, 1961.

_____, **Kitâbu esrâri'l-'Arabiyye**, (Thk: Muḩammed Behcet el-Beyḩâr), Dimeşk, Trs.

el-ENBÂRÎ İbrâhîm b. 'İsmâ'îl (ö. 1414/1994), **el-Mevsû'atu'l-ḩur'âniyye**, Yrs, 1405.

el-ENDELÜSÎ İbn Sa'îd (ö. 685/1286), **Neşvetu't-tarab fî târiḩi câhiliyyeti'l-'Arap**, (Thk: Nuşret 'Abdurrahmân), Mektebetü'l-Aḩşâ, 'Ammân, Trs.

İBNU'L-EŞÎR Ebu'l-ḩasen 'Ali b. Ebi'l-Kerem el-Cezerî (ö. 630/1233), **el-Kâmil fî't-târîḩ**, I. Bas, (Thk: 'Ömer 'Abdüsselâm), Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrût, 1417/1997.

EMÎN 'Aḩmed, **ḩuḩa'l-İslâm**, Mektebetü'l-Üsra, Kahire, 1997.

el-EŞMÛNÎ, **Şerḩu'l-Eşmûnî 'alâ elfiyeti ibni Mâlik**, (Tah: Muḩammed Muḩyiddîn 'Abdulḩamîd, I. Bas, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrût, 1955.

- el-EZDÎ Ebû 'Ali el-Hasen (ö. 463/1071), **el-'Umde fî mehâsini's-şî'ri ve 'âdâbih**, V. Bas, (Tah: Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd), Dâru'l-Cil, Yrs, 1401/1981.
- el-EZHERÎ Ebû Mansûr (ö. 370/895), **Me'âni'l-ķırâ'ati li'l-ezherî**, I. Bas, Merkezü'l-Buĥûsi fî külliyyeti'l-'Âdâb, Câmi'atü'l-Meliki Şu'ûd el-Memleketü'l-'Arabiyye es-Şu'ûdiyye, Yrs, 1412/1991.
- el-FÂRÎSÎ Ebû 'Ali el-Hasen b. 'Aĥmed b. 'Abdilġaffar (ö.377/987), **el-Ĥucce li'l-ķurrâ es-seb'a**, (I-VII), II. Bas, Dâru'l-Me'mûn li't-Turâş, Dimeşķ-Beyrût, 1413/1993.
- İBN FÂRÎS Ebu'l-Ĥüseyn 'Aĥmed b. Zekeriyyâ (ö. 395/1004), **Mu'cemu meķâyisi'l-luġa**, (Thk: 'Abdusselâm Muhammed Ĥârûn), Dâru'l-Fikr, Yrs, 1979.
- el-FERÂĤÎDÎ Ebû 'Abdirrahmân Ĥalîl b. 'Aĥmed (ö. 170/786), **Kitâbu'l-'ayn 'alâ ĥurûfi'l-mu'cem**, (Thk: 'Abdulĥamîd Ĥindâvî), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, Trs.
- _____, **el-Cümel fi'n-naĥvi**, V. Bas, (Thk: Faĥruddîn Ķabâve), Yrs, 1416/1995.
- FEREZDAĶ Hemmâm b. Gâlib b. Şa'sa (ö. 114/732), **Şerĥu dîvâni'l-Ferezdaķ**, I. Bas, Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, Mektebetü'l-Medrese, Beyrût, 1983.
- el-FERRÂ' Ebû Zekeriyyâ Yaĥyâ b. Ziyâd (ö. 207/822), **Me'âni'l-Ķur'ân**, III. Bas, 'Âlemü'l-Kutub, Beyrût, 1983.
- FERÎD 'Abdulķadir, **Lemeĥât belâġiyye fî me'âni'l-Ķur'ân li'l-'Aĥfeş el-Evsat**, I. Bas, Mektebetü'n-Neĥdati'l-Mısriyye, 1983.
- el-FÎRÛZÂBÂDÎ Muhammed b. Ya'kûb (ö. 817/1414), **el-Ķâmûsu'l-muĥîf**, Heyetü'l-Mısriyyetü'l-'Âmme li'l-Kitâb.1978.
- _____, **Başâ'iru zevi't-temyiz fî laĥâ'ifi kitâbi'l-'azîz**, (Thk: Muhammed 'Ali en-Neccâr), Meclisu'l-'A'lâ li's-Şunûni'l-İslâmiyye, Kâhire, 1412.
- FURAT Ahmed Subhi, **Arap Edebiyatı Tarihi (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar)**, (I-II), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul-1996.
- İBN ĤACER Şihâbüddîn Ebi'l-Faĥl 'Aĥmed b. 'Ali el-'Asķalânî (ö. 852/1452), **Lisânü'l-mîzân**, (Gözeten.: 'Abdülfettaĥ Ebû Ğudde- Selmân 'Abdülfettaĥ Ebû Ğudde), (I-X), I. Bas, Mektebetü'l-Matbû'ati'l-İslamiyye, Beyrût, 2001.

- el-ḤAFÂCÎ 'Aḥmed b. Muḥammed b. 'Umer (ö. 1069/1659), Ḥaşıyetu's-Şihâb 'alâ tefsîri'l-Beydâvî ('Înâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râdî 'alâ tefsîri'l-Beydâvî), (I-VIII) Dâru Şadr, Beyrût, Trs.
- el-ḤAMEVÎ Ebû 'Abdillâh Şihâbiddîn Yâḫût (ö. 626/1229), **İrşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemu'l-'udebâ')**, I. Bas, (Thk: İhsân 'Abbâs), Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1993.
- _____, **Mu'cemu'l-buldân**, Dâru Şâdir, Beyrût, 1977.
- HAMÎDULLAH Muhammed-YAŞAROĞLU, Macit, Kur'ân-ı Kerîm Tarihi ve Türkçe Tefsîrlere Bibliyografyası, (Çev: Mehmet Saîd Mutlu) Yağmur Yayınları, İstanbul, 1965.
- ḤARRÂT 'Aḥmed Muḥammed, **Minhâcu'l-'Aḥfeş fî 'i'râbi'l-Kur'ân**, I. Bas, Dâru'l-Ḳalem, Dimeşk; Dâru'l-Ulûm, Beyrût, 1987.
- ḤASEN 'Abbâs, **en-Naḥvu'l-vâfi**, III. Bas, Dâru'l-Me'ârif, Mısır, Trs.
- el-ḤATÎB eş-ŞİRBÎNÎ Muḥammed b. 'Aḥmed (ö. 977/1570), **es-Sîrâcu'l-münîr fî'l-'î'âneti**, Matba'atu'l-Emîriyye, Kâhire, 1285.
- İBN ḤALLİKÂN Ebû'l-'Abbâs Şemsuddîn 'Aḥmed b. Muḥammed b. Ebû Bekr (ö.681/1282), **Vefeyâtu'l-'a'yân ve enbâu' ebnâi'z-zamân**, (Thk: İhsân 'Abbâs), Dâru Şâdir, Beyrût, Trs.
- EBÛ ḤAYYÂN Muḥammed b. Yûsuf (ö. 745/1344), el-Baḥru'l-muḥîṭ, I. Bas, (Thk: Komisyon), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1993/1413.
- İBN ḤİBBÂN Ebû Ḥâtîm (ö.354/965), **Kitâbu's-şîḳât**, Muessesetu'l-Kutubi's-Şekâfiyye, I. Bas, Yrs. 1973.
- İBN HİŞÂM 'Abdumelik (ö. 213/828), **es-Sîretu'n-nebeviyye**, II. Bas, (Thk: Muştafa Şakâ, İbrâhîm Ebyârî, 'Abdulḥafîz eş-Şelebi), Şirketu Mektebe ve Matba'atu Muştafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, Mısır, 1375/1955.
- İBN HİŞÂM 'Abdullâh b. Yûsuf b. 'Aḥmed (ö.761/1360), **Muğni'l-lebîb an kutubi'l-'ârîb**, VI. Bas, (Thk: Mâzin el-Mubârek, Muḥammed 'Ali Ḥamdullâh), Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1985.
- HUART Clement, **'Arap ve İslam Edebiyâtı**, (Çev: Cemal Sezgin), Ankara, Trs.

KÂTİP ÇELEBİ Hacı Halife Muştafa b. 'Abdillâh (ö. 1067/1656), **Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutub ve'l-funûn**, (Ter: Rüştü Balcı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.

el-ĞALĞAŞENDİ 'Ağmed b. 'Ali (ö. 821/1418), **Şubhu'l 'a'sâ fi şınâ'ati'l-inşa'**, (Şerh: Muğammed Hüseyn Şemsüddin), Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, I. Bas, Beyrût, 1407/1987.

KANDEMİR M.Yaşar, "Ahfeş", **D.İ.A**, I, İstanbul, 1988.

KARAGÖZ Mustafa, **Dilbilimsel Tefsîr ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı (Hicrî İlk Üç Asır)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, EÜSBE, Kayseri, 2009.

KAYAPINAR Durmuş Ali, "Me'ânî'l-Kur'an ile İ'râbu'l-Kur'anların Karşılaştırılması" **S.Ü.İ.F.Dergisi**, Sayı, 4, Konya-1991.

İBN KEŞİR el-ĞUREŞİ 'İsmâ'îl b. 'Ömer (ö. 774/1374), **el-Bidâye ve'n-nihâye**, I. Bas, (Thk: 'Ali Şî'rî), Dâru 'İhyâi't-Türâşi'l-'Arabî, Yrs, 1408/1988.

KOÇAK İnci, " Ahfeş el-Asğar", **D.İ.A**, I, İstanbul, 1988.

_____, " Ahfeş el-Evsat" **D.İ.A**, I, İstanbul, 1988.

_____, " Ahfeş el-Ekber" **D.İ.A**, I, İstanbul, 1988.

KILIÇ Hulusi, "Basriyyûn", **D.İ.A**, V, İstanbul, 1992.

_____, "Kûfiyyûn", **D.İ.A**, XXVI, Ankara, 2002.

el-KİSÂÎ Ebu'l-Ğasen 'Ali b. Ğamza b. 'Abdillâh (ö. 189/804), **Me'âni'l-Ğur'an**, (Nşr: 'İsâ Şehâte 'İsâ), Dâru Ğubâ', Kâhire, 1998.

el-ĞIFŦÎ Cemâluddîn Ebû'l-Ğasen 'Alî b. Yûsuf (ö. 624/1227), **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuğât**, I. Bas, (Thk: Muğammed Ebû'l-Fağl İbrâhîm), Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kâhire, Müessesetu'l-Kutubu's-Şekâfiyye, Beyrût, 1986.

el-KİRMÂNÎ Ebû'l-Ğâsım Burhânu'd-Dîn (ö. 505/1110) **'Acâibu't-te'vîl**, (I-II), Dâru'l-Ğıble li's-Şekâfeti'l-İslâmiyye-Cidde, Muessesetu 'Ulûmi'l-Ğur'an- Beyrût, Trs.

İBN ĞUTEYBE Ebû Muğammed 'Abdullâh b. Müslim (ö. 276/889), **Te'vîlü müşkili'l-Ğur'an**, II. Bas, (Thk: 'Ağmed Şağr), Mektebetü Dâri't-Türâs, Kâhire, 1973.

_____, **Tefsîru ğarîbi'l-Ķur'ân**, (Thk: 'Aĥmed Şakr), Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrût 1398/1978

_____, **el-Me'ârif**, IV. Bas, (Thk., Servet 'Uĳĳâşe), Dâru'l-Meârif, Kahire, Trs..

_____, **el-Cerâsîm**, (Thk: Muĥammed Câsim el-Ĥamîdî), Vizâratu's-Şekâfe, Dimeşk, Trs.

el-ĶURŦUBÎ Ebû 'Abdillâh Muĥammed b. Şemsuddîn (ö. 671/1273), **el-Câmi'u li-aĥkâmi'l-Ķur'ân**, II. Bas, Dâru'l-Kutubi'l-Miřriyye, Kâhire, 1384/1964.

KÜÇÜKKALAY Hüseyin, **Kur'ân Dili Arapça**, Manevi Değerleri Koruma ve İlim Yayma Cemiyeti Neşriyatı No: 1, Denizkuşları Matbaası, Konya, 1969.

LEBÎD b. Rabîa el-'Âmirî (ö. 35-38/655-659), **Divanu Lebîd b. Rabî'a**, I. Bas, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1425/2004.

İBN MANZÛR Ebû'l-Faĳl Muĥammed b. Mûkerrem (ö. 711/1311), **Lisânu'l-'Arap**, III. Bas, Daru 'İhyâu't-Turâşu'l-'Arabî, Beyrût, 1999.

_____, **Lisânu'l-'Arap**, III. Bas, Daru Şâdir, Beyrût, 1414.

İBN MÂLİK Muĥammed b. 'Abdillâh (ö. 672/1274), **Şerĥu'l-kâfiyeti's-şâfiye**, (I-V), I. Bas, (Thk: 'Abdu'l-Munim 'Aĥmed Herîrî), Câmi'atü Ümmi'l-Ķurâ, Mekke, Trs.

MÂVERDÎ Ebû'l-Ĥasen 'Ali b. Muĥammed (ö. 450/1058), **Tefsîru'l- Mâverdî**, (Thk: Seyyid b. 'Abdilmâĳsîd b. 'Abdirrahmân), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, Trs.

MONTGOMERY Watt, **Kur'ân'a Giriş**, (Çev: Süleymân Kalkan), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2006.

MUĤTAR Muĥammed, **Tarîĥu'n-naĥvi'l-'Arabî fi'l-Meřriĳ ve'l-Mağrib**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I. Bas, 1996, II. Bas, Beyrût, 2008.

MUFADDAL eĳ-ĪABBÎ (ö. 168/784), **Emsâlü'l-'Arap**, (Thk: İĥsân 'Abbâs), Dâru'r-Râidi'l-'Arabî, Beyrût, I. Bas, 1401/1981, II. Bas, 1403/1983.

el-MÛBERRED Ebû'l-'Abbâs Muĥammed b. Yezîd (ö. 286/900), **el-Kâmil**, (I-IV), III. Bas, (Thk: Muĥammed 'Aĥmed ed-Dâlî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1997.

- _____, **Muḳtedab**, (Thk: Muḥammed ‘Abdu’l-Hâlık Aşîme), Lecnetü ’İhyâi’t-Türâşi’l-İslâmî, Kahire, 1994.
- İBNÜ’N-NEDÎM Ebû’l-Ferec Muḥammed b. Ya’qûb İshâk (ö. 380/990), **el-Fihrist**, (Thk: Rıza-Teceddüd), Trs, Yrs.
- en-NAḤḤÂS Ebû Ca’fer ’Aḥmed b. Muḥammed b. ’İsmâ’îl (ö. 338/949), **Me’âni’l-Ḳur’âni’l-kerîm**, I. Bas, (Thk: Muḥammed ‘Alî es-Şâbûnî), Merkezü ’İhyâi’t-Türâşi’l-İslâmî, Mekke, 1988.
- _____, **’İrâbu’l-Ḳur’ân**, (Thk: Züheyr Ğâzî Zâhid), II. Bas, ‘Âlemü’l-Kutub, Yrs., 1985.
- _____, **’İrâbu’l-Ḳur’ân**, (Thk: ‘Abdu’l-Mün’im Ḥalîl İbrâhîm), I. Bas, Dâru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, Beyrût, 1421.
- _____, **en-Nâsiḥ ve’l-mensûḥ**, I. Bas, (Thk: Muḥammed ‘Abdüsselâm Muḥammed), Mektebetu’l-Felâḥ, Kuveyt, 1408.
- en-NÎSÂBÛRÎ Muḥammed b. Ebi’l-Ḥasen b. Ḥüseyn(ö. 553/1112), **Bâhiru’l-burhân fî me’ânî müşkilâti’l-Ḳur’ân**,(Su’âd bintü Şâlih b. Sa’îd Bâbâkî), Mekke, 1998.
- en-NÎSÂBÛRÎ Ebû’l-Ḥasen ‘Ali b. ’Aḥmed b. Muḥammed b. ‘Ali el-Vâhidî (ö. 468/1076), **el-Vasîṭ fî tefsîri’l-Ḳur’âni’l-mecîd**, I. Bas, (Thk: Heyet), Dâru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, Beyrût, 1415/1994.
- en-NU’MÂNÎ Ebû Ḥafs Sirâcuddîn (ö. 775/1374), **el-Lubâb fî ’ulûmi’l-kitâb**, I. Bas, Dâru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, Beyrût, 1419/1998.
- er-RÂFÎ’Î Muştafâ Şâdiḳ (ö. 1356/1937), **Târîḥu ’âdâbi’l-’Arap**, I. Bas, Daru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, Beyrût, 1421/2000.
- _____, **’İ câzu’l-Ḳur’ân ve’l-belâġatu’n-nebeviyye**, Dâru’l-Fikri’l-’Arabî, Trs, Yrs.
- er-RÂZÎ Faḥruddîn Muḥammed b. ‘Ömer b. el-Ḥüseyn (ö. 606/1209), **et-Tefsîru’l-kebîr**, II. Bas, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-’Arabî, Beyrût, 1420/1999.
- REŞİD RIZÂ Muḥammed (ö. 1354/1935), **Tefsîru’l-menâr**, el-Heyetü’l-Mısriyyetü’l-’Âmme, Yrs, 1990.
- er-RUFEYDE İbrâhîm ‘Abdullâh, **en-Naḥv ve kutubu’t-tefsîr**, III. Bas, Bingâzî/Libya, 1990.

- İBN SA'D Muḥammed b. S'ad b. Menî' ez-Zührî (ö. 230/844), **Ṭabaḳâtü ibni Sa'd (et-Ṭabaḳâtü'l-kübrâ)**, (Thk: 'Abdulazîz 'Abdullâh es-Selvemî), Mektebetu's-Şadîḳ, Tâif, 1416.
- es-ŞAFEDÎ Salaḥuddin Ḥalil b. 'Aybek (ö.764/1363), **el-Vâfi bi'l-vefayât**, I. Bas, (Thk ve Gözetim: 'Aḥmedü'l-Arnâ'ût-T.Muştafâ) Daru 'İhyâi't-Turâşi'l-'Arabî, Beyrût, 2000.
- ŞÂFÎ Maḥmûd b. 'Abdirrahîm (ö. 1376/1975), **el-Cedvel fi 'i'râbi'l-Ḳur'âni'l-kerîm**, IV. Bas, Dâru'r-Raşîd, Dimeşk, Muessetu'l-'Îmân, Beyrût, 1418.
- es-ŞALEBÎ 'Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm (ö. 427/1035), **el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Ḳur'ân**, (I-X), (Thk: Muḥammed b. 'Âşîr), I. Bas, Dâru 'İhyâi't-Turâşi'l-'Arabî, Beyrût, 1422, 5/13.
- SÎBEVEYH Ebû Bişr 'Amr b. 'Oşmân b. Ḳanber (ö. 180/796), **el-Kitâb**, (Thk: 'Abdüsselâm Muḥammed Hârûn), Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, 1375.
- es-SİCİSTÂNÎ Ebû Ḥâtîm (ö. 248/862), **el-Farḳ**, (Thk: Ḥâtîm Şâliḥ ed-Dâmin), Mecelletu'l-Mecma'il-'İlmî el-'Irâkî, Yrs, 1406/1986.
- İBN SÎDE Ebu'l-Ḥasen 'Alî b. 'İsmâ'îl (ö. 458/1065), **el-Muḥkem ve'l-muḥîṭu'l-'â'zam**, I. Bas, (Thk: 'Abdussettâr 'Aḥmed Ferrâc), Ma'hedü'l-Maḥdûda bi Câmî'ati't-Düveli'l-'Arabiyye. Yrs.1958.
- _____, **el-Muḥaşşaş**, I. Bas, (Thk: Ḥalîl İbrâhîm Ceffâl), Daru 'İhyâi't-Turâşi'l-'Arabî, Beyrût, 1417/1996.
- İBN SİRÂC Ebû Bekir Muḥammed (ö. 316/895), **el-Uşûl fi'n-naḥv**, (Thk: 'Abdulḥüseyn el-Fetelî), Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, Trs.
- es-SİRÂFÎ Ebû Sa'îd el-Ḥasen b. 'Abdillâh (ö. 368/979), **'Aḥbâru'n-naḥviyyîne'l-başriyyîn**, I. Bas, (Thk: Tâhâ Muḥammed ez-Zeynî-Muḥammed 'Abdulmun'im Ḥafâcî), Matba'atu Muştafâ el-Bâbî, Kâhire, 1955.
- eş-ŞİNKÎTÎ Muḥammed Emîn (ö. 1393/1973), **Edvâ'ül-beyân fi 'îdâhi'l-Ḳur'ân bi'l-Ḳur'ân**, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1415/1995.

es-SUYÛTÎ Celâluddîn ‘Abdurrahmân b. Ebû Bekr (ö. 911/1505), **el-Eşbâh ve’n-nezâ’ir fi’n-naĥv** (Thk: ‘Abdu’l-‘Âl Sâlim Mükerrim), Müessesetü’r-Risâle, (I-IX), I. Bas, Beyrût, 1985.

_____, **el-Müzhir fî ‘ilûmi’l-luġa ve envâihâ**, Thk: (Muĥammed Ebu’l-Faġl İbrâhîm ve diġerleri), (I-II), III. Bas, Mektebetü Dâru’t-Turâs, Kahire, Trs.

_____, **Buġyetü’l-vu’ât fî ħabaħâti’l-luġaviyyîn ve’n-nuĥât**, (Thk: Ebû’l-Faġl İbrâhîm), II. Bas, Dâru’l-Fikr, 1979.

_____, **Hem’ul-hevâmi’ fî ŧerĥi cem’i’l-cevâmi’**, I. Bas, (Thk: ‘Aĥmed ŧemseddîn), Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, 1998.

_____, **Nevâhidu’l-ebkâr ve ŧevâridu’l-efkâr**, Câmi’atu Ümmi’l-Ķurâ, Suûd, 1424/2005.

_____, **el-’İħtirâĥ fî ‘ilmi ‘uŧûlün’-naĥv**, (ŧerĥ: Muĥammed Süleyman Yâkût), Dâru’l-Ma’rifeti’l-Câmiyye, Yrs, 1426/2006.

es-SUHEYLÎ ‘Abdurrahmân b. ‘Abdillâĥ (ö. 581/1185), **er-Ravzu’l-unf fî ŧerĥi’s-sîreti’n-nebeviyye**, I. Bas, Dâru ‘İhyâi’t-Türâŧi’l-‘Arabî, Beyrût, 1412.

ŧARAFUDDÎN Ca’fer, **el-Mevsû’atu’l-Ķur’âniyye**, I. Bas, (Thk: ‘Abdulazîz b. ‘Oŧmân), Dâru’t-Taħrîbi beyne’l-Mezĥebi’l-İslâmiyye, Beyrût, 1420.

ŧELEBÎ ‘Abdulfettâĥ ‘İsmâ’îl, **Ebû ‘Ali el-fârisî**, Dâru’l-Matbû’âti’l-Ĥadîse, III. Bas, Cidde, 1989.

eŧ-ŧEVKÂNÎ Muĥammed b. ‘Ali b. ‘Abdillâĥ (ö. 1250/1834), **Fethu’l-ħadîr**, I. Bas, Dâru İbni Keŧîr, Dimeŧk, 1414.

eħ-ĤABERÎ Ebû Câ’fer Muĥammed b. Cerîr (ö. 310/922), **Câmi’u’l-beyan ‘an te’vîli âyi’l-Ķur’ân**, I. Bas, (Thk: ‘Abdullâĥ b. ‘Abdilmuĥsin et-Türkî), Dâru Ĥicr, Kahire, 1422/2001.

_____, **Câmi’u’l-beyan fî te’vîli’l-Ķur’ân**, I. Bas, (Thk: ‘Aĥmed Muĥammed ŧâkir), Muessetü’r-Risâle, Yrs, 1420/2000.

- eṭ-ṬANTĀVÎ Muḥammed, **Neṣetü'n-naḥv ve tarihu eşheri'n-nuḥât**, II. Bas, Daru'l-Me'arif, Kahire, Trs.
- eṭ-TAYYĀR Müsâ'id b. Süleymân b. Nâsır, **et-Tefsîru'l-luġavî li'l-Ḳur'âni'l-kerîm**, Dâru İbni'l-Cevziyye, Riyâd, 2000.
- EBU'Ṭ-TAYYİB el-LÛĠAVÎ 'Abdü'l-Vâhid b. 'Ali el-Halebî (ö. 351/962), **Merâtibü'n-naḥviyyîn**, (Thk: Muḥammed Ebü'l-Faḍl İbrâhîm) Dâru'l-Fikr'l-'Arabiyye, Yrs, Trs.
- et-TEBRÎZÎ Ebû Zekerıyyâ (ö. 502/1109), **Şerḥu'l-ḳasâ'idi'l-'aşr**, İdâratu't-Tabâ'ati'l-Münîra, Yrs, 1352.
- TOPUZOĞLU Tefvik Rüştü, "Halîl b. Ahmed", **D.İ.A**, XV, İstanbul, 1997.
- TÜRKMEN Sabri, **Ebû 'Ubeyde Hayatı ve Eseri Mecâzu'l-Ḳur'ân'ın Dil Özellikleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, SÜ, Konya, 2000.
- ÖĞMÜŞ Harun, **"Kur'ân Yorumunda Şiirin Yeri (II./VIII. Asır Çerçevesinde)**, *İsam Yayınları*, İstanbul, 2010.
- ÖZDEMİR Sevim, **Ebu Ali el-Farisi ve Nahiv İlmindeki Yeri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 1996.
- EBÛ 'UBEYDE Ma'mer b. el-Müşennâ et-Teymî (ö. 210/825), **Mecâzu'l-Ḳur'ân**, (Thk: Muhammed Fuâd Sezgîn), Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, Trs.
- _____, **Mecâzu'l-Ḳur'ân**, (Thk: Muhammed Fuâd Sezgîn), Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, 1381.
- İBN 'UŞFÛR 'Ali b. Mü'min b. Muḥammed (ö. 669/1271), **Ḍarâ'iru's-şî'r**, I. Bas, (Thk: Seyyîd İbrâhîm Muḥammed), Dâru'l-Endülüs, Yrs, 1980.
- el-İŞBEHÂNÎ Ebü'l-Ferec 'Ali b. el-Hüseyn (ö. 356/976), **Kitâbu'l-eġânî**, (I-XXI), (Tashih: 'Aḥmed Şınkîti), Matba'atu't-Teġaddüm bi Şari' Muḥammed 'Ali, Yrs, Trs.
- İSÂ ŞEHĤÂTE İsâ 'Ali, **ed-Dirasâtu'l-luġaviyye li'l-Ḳur'âni'l-kerîm fi evâilî'l-ḳarni's-şaliş el-hicrî**, Dâru Ḳubâ', Kâhire, 2001.
- İZMİRLİ İsmail Hakkı (ö. 1366/1946), **Tarih-i Kur'ân**, III. Bas, Böre Yayınevi, İstanbul, 1956.

VERD 'Abdülemir Muhammed Emin, **Menhecü'l-'Ahfeş el-Evsat fi'd-dirâseti'n-naḥviyye**, I. Bas, Müessesetü'l-'A'lem li'l-Matbû'ât, Beyrût; Mektebetü Dâru't-Terbiye, Bağdat, 1975.

YALAR Mehmet, Hazırlayıcı Faktörler Işığında Modern Arap Edebiyatına Giriş, birinci Bas, Emin Yayınları, Bursa, 2009.

YILDIZ Hakkı Dursun, "Abbâsiler" (E. İçtimai ve İktisadi Hayat), D.İ.A, I, İstanbul, 1988.

YİĞİT İsmail, "Emeviler", D.İ.A, XI, İstanbul, 1995.

ez-ZEBÎDÎ Seyyid Muhammed Murtażâ (ö. 1205/1790), **Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs**, et-Turâşu'l-'Arabî, Yrs. Trs.

_____, **Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs**, (Thk: Heyet), Dâru'l-Hidâye, Yrs, Trs.

ez-ZECCÂC Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî (ö. 311/923), **Me'âni'l-Ḳur'ân ve 'i'râbuh**, I.

Bas,(Thk: 'Abdülcelîl' Abduh Şelbî), 'Âlemü'l-Kutub, Beyrût, 1988.

ez-ZECCÂCÎ Ebu'l-Ḳâsım 'Abdurrahmân b. İshâk (ö. 337/949), **Mecâlisu'l-'ulemâ**, III.

Bas, (Thk: 'Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1999.

ez-ZEHEBÎ Ebû 'Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. 'Aḥmed b. 'Osḡmân (ö.748/1374),

Siyeru 'a'lâmi'n-nübelâ, (I-XXIV) Müessesetü'r-Risale, Beyrût, Yrs., Trs.

ez-ZEMAḤŞERÎ Ebu'l-Ḳâsım Cârullâh Maḡmûd b. 'Ömer b. Muhammed (ö.538/1143),

Esâsu'l-belâġa, I. Bas, (Thk., Muhammed Bâsil 'Uyûn es-Sûd) Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût. 1998.

_____, **el-Keşşâf an ḡaḡâiḡi ġavâmiḡi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eḡâvîl fi vüçûhi't-te'vîl**, I.

Bas, (Thk: 'Adil 'Aḡmed 'Abdu'l-Mevcûd-'Ali Muhammed Mu'avviz), Mektebetü'l-'Abîken, Riyad, 1998.

ez-ZERKEŞÎ Bedruddîn Muhammed b. Baḡâdır b. 'Abdillâh (ö. 794/1392), **Ma'nâ lâ ilâhe**

illallâh, III. Bas, Dâru'l-'İ'tisâm, Kâhire, 1405/1985.

ZEYDÂN Corci (ö. 1332/1914), **Târîhu't-temeddüni'l-İslâmî**, Dâru Mektebeti'l-Hayât,

Beyrût, Trs.

_____, **Târîhu 'âdâbi'l-luġati'l-'Arabiyye**, (Göz ve yor: Şevkî Dayf) Dâru'l-Hilâl, Yrs,

Trs.

ez-ZEYYÂT 'Aḡmed Ḥasen, **Târîhu'l-edebi'l-'Arabî li'l-medârisi's-şâniviyye ve'l-**

'ulya, Dâru's-Sâḡâfe, Beyrût, Trs.

ez-ZİRİKLİ Hayruddîn, **el-'A'lâm kıâmusu terâcime li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikin**, (I-VIII), XV. Bas, Dâru'l-İlmi'l-Malâyîn, Beyrût, 2002.

ez-ZÜBEYDÎ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen (ö. 379/989), **Ṭabaqâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn**, II. Bas, (Thk: Muhammed Ebûl-Faḍl İbrâhîm), Dâru'l-Me'ârif, Kâhire, Trs.

ez-ZÜBEYDÎ 'Abdullatîf b. Ebî Bekr eş-Şercî(ö. 802/1400), **İ'tilâfu'n-nuşra fi'htilâfi nüḥâti'l-Kûfe ve'l-Başra**, (Tah: Ṭarık el-Cenâbî), I. Bas, 'Âlemü'l-Kutub/Mektebetü'l -Nehḍati'l-'Arabiyye, Beyrût, 1407/1987.

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Ayhan KAYA		
Doğum Yeri ve Yılı	Çorum/27-03-1982		
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	Arapça, İngilizce		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lise	1997	2000	Çorum İmam-Hatip Lisesi
Lisans	2001	2005	19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2006	2009	Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora	2009	2014	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı	
1.	2009	2010	Bursa/Müftülük/İmam-hatip
2.	2010	2011	Mardin/ Meb/Öğretmen
3.	2011	Halen devam ediyor	Bursa/Meb/Öğretmen
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar:	1) “Bir Özveri Davranışı Olarak Kur’ân’a Göre İnfak” / Kitap/2009/Fecir yayınları 2) “Teorik ve pratik Açından İnfak ve İsar Ahlakı” / Makale/ 2013/ Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 3) “el-Ahfeş’in Me’âni’l-Kur’ân’ındaki İstişâd Metodu” /Makale/ 2014/ Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi		
Diğer:			
İletişim (e-posta):	ayhan4575@gmail.com		
		Tarih İmza Adı Soyadı	

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Ayhan KAYA
Tez Adı	El-Ahfeş El-Evsat ve Me‘âni’l-Kur’ân Adlı Eseri Işığında Arap Dili Gramerindeki Yeri
Enstitü	Sosyal Bilimler
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri
Tez Türü	Doktora
Tez Danışman(lar)ı	Doç. Dr. Hasan TAŞDELEN
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) izni	☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama izni	☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin Veriyorum

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih :20.11.2014

İmza :